

**Інститут історії України НАН України
при Кам'янець-Подільському національному університеті
імені Івана Огієнка**

Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля

**Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського**

**Вінницька обласна організація Національної спілки
краєзнавців України**

Яків Огородник

Гетьманування Івана Скоропадського

**ВІННИЦЯ
2023**

УДК 334.73 (477)

***Автори книги висловлюють щиру подяку
за технічну допомогу в підготовці видання добродіям
Василю Гурину та Євгену Завальнюку.***

Огородник Я. Гетьманування Івана Скоропадського.
/Укладачі В. Рекрут, Ю. Степанчук/– Вінниця:
ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. – 212 с.

У монографії вміщено матеріали неопублікованої дисертації видатного подольнина Якова Огородника «Гетьманування Івана Скоропадського», збереженої як рукопис і виявленої В. П. Рекрутом у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Відстоюючи засади української державності, автор ґрунтовно характеризує діяльність гетьмана Івана Скоропадського – однієї з ключових постатей модерної української історії. На основі аналізу низки історичних джерел і літератури визначено фатальні об'єктивні й суб'єктивні чинники, які призвели до інкорпорації Лівобережної України до складу російської імперії.

Уперше представлена українській науковій спільноті праця істотно доповнить наявну історіографію з історії України-Гетьманщини.

Для науковців, викладачів, краєзнавців, аспірантів та студентів закладів вищої освіти. Прислужиться також тим, хто цікавиться історією української державності та вітчизняною історією XVIII ст.

Науковий редактор:

Гальчак С. Д., доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

ISBN 978-966-2696-39-16

© Рекрут В. П., Степанчук Ю. С., 2023.

© ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023.

*«Коли я сам себе питаю, в чому ж вартість моєї праці,
то бачу її в самотійному процесі шукання
історичної правди»*

ОГОРОДНИК ЯКІВ АНДРІЙОВИЧ
(1894-1930)

Валерій Рекрут, Юрій Степанчук

ЯКІВ ОГОРОДНИК – ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ, ІСТОРИК, ПАТРІОТ УКРАЇНИ

Розвиток української історіографії доби Української революції (1917–1921 рр.) останнім часом дедалі більше привертає увагу істориків. Проте здебільшого йдеться про постаті першої величини, а про менш помітних дослідників згадують принагідно. До цієї когорти належить і Яків Андрійович Огородник (1894–1930) – громадський діяч-державник, педагог, доктор історії. На жаль, упродовж XX – початку XXI ст. життєвий шлях, громадсько-політична і наукова діяльність Я. Огородника не стали об'єктом глибокого дослідження жодного вітчизняного чи зарубіжного історика. Лише в 30-х роках XX ст. за межами України з'явилося декілька побіжних повідомлень, у яких згадувалися наукові праці та коротко мовилося про його життєвий шлях. Зокрема, у 1930 р. відомий подолянин В. Приходько опублікував некролог на смерть Я. Огородника², а згодом у спогадах «Під сонцем Поділля» коротко схарактеризував його подвижницьку працю³. Соратник Якова Андрійовича – діяч УНР М. Литвицький присвятив йому брошуру «Українська державність і російське в-во «Єдинство» в Празі»⁴. Деякі факти про Я. Огородника подано в монографії С. Наріжного «Українська еміграція»⁵. Утім, навіть за межами України мемуаристи з когорти української діаспори ґрунтовно не проаналізували державницьку і громадсько-політичну діяльність ученого та не вивчили його творчу спадщину.

У сучасній Україні першу спробу укласти життєпис цієї неординарної постаті в 2022 р. здійснив кандидат історичних наук,

² ЦДАВО України, ф. 3830, оп. 1, спр. 2, арк. 35-35 зв.

³ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2 / Віктор, Приходько; упорядники і автори Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – с. 293-294.

⁴ Литвицький М. Українська державність та в-во «Єдинство» в Празі. – Прага, 1930. – 42 с.

⁵ Наріжний С. Українська еміграція / Симон, Наріжний. – Прага, 1942. – 610 с.

почесний краєзнавець України В. Рекрут у монографії «Нариси життя Гайсинщини. Книга III: Видатні постаті Гайсинщини у боротьбі за державність України. Том II: Харитон Лебідь-Юрчик, Микола Литвицький, Яків Огородник». Автор розвідки висвітлив основні події в житті та громадсько-політичній діяльності Якова Огородника та проаналізував його подвижницьку працю на регіональному рівні. Проте В. Рекрут не здійснював глибокого аналізу творчої спадщини Я. Огородника, яка була виявлена в процесі формування джерельної бази дослідження й зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади в Україні (ЦДАВО України).

Не викликає сумніву, що всебічний аналіз неопублікованих творів Я. Огородника не втрачає актуальності й потребує відчутних зусиль з боку вітчизняних істориків і краєзнавців. Тому, ураховуючи важливість збереження пам'яті про гідних патріотів України та повернення до науково-краєзнавчого простору їхньої творчої спадщини, у цій книзі пропонуємо ознайомитися з життєдіяльністю Якова Андрійовича Огородника та вперше публікуємо його працю «Гетьманування Івана Скоропадського», написану в 1929 р. у Празі (Чехословаччина).

1. Народження, навчання та початок трудової діяльності

Яків Андрійович Огородник народився 21 жовтня (9 жовтня за ст. ст.) 1894 р. на Поділлі в селі Нижня Кропивна Гайсинського повіту (нині – с. Райгородської територіальної громади, Гайсинського р-ну Вінницької обл.) у родині відставного унтерофіцера Андрія Івановича Огороднікова та Лукерії Воніфатівни. Хресними батьками новонародженого стали Лаврентій Віссаріонович Фурман і дружина Федора Павловича Швеця Ірина Романівна. Згодом, на прохання А. Огороднікова, Указом консисторії від 29 квітня 1915 року за № 12 затверджено зміну найменування голови родини і подано вказівку: «*читати прізвище як Огородник*»⁶.

Відомо, що батько Якова – Андрій Огородніков (1848 р. – піс-

⁶ Держархів Вінницької обл., ф. Д-904, оп. 18, спр. 31, арк. 130 зв.-131.

ля квітня 1930 р.) мешкав у містечку Зятківці Гайсинського повіту Подільської губернії, брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., дослужився до звання унтерофіцера, але після закінчення військових баталій пішов у відставку. Повернувся в рідні Зятківці, де три роки був асистентом місцевого фельдшера. Згодом (орієнтовно у 1881 р.) отримав посаду штатного земського медичного працівника в с. Нижня Кропивна того самого повіту. Попрацювавши там 25 років, подав у відставку і повернувся знову до Зятківців⁷. Тут займався приватною практикою та утримував власне господарство. У центрі містечка мав гарний будинок на 5 кімнат, флігель, комору, стайню, льох і садок та ще декілька десятин надільної землі⁸. Однак доля розпорядилася так, що в дружній родині Андрія і Лукерії, як кажуть, діти не водилися. За весь час сумісного життя вони мали 8 дітей, із яких через невідомі причини (імовірно, від спадкового хронічного туберкульозу) до початку 20-х років ХХ ст. живим залишився лише єдиний син Яків і той опинився десь за межами України⁹.

Перші десять років дитинства Якова пройшли в Нижній Кропивні, що стояла на крутому повороті давнього шляху від Брацлава до Гайсина¹⁰.

Із переїздом родини до Зятківців (близько 1905 р.) дитинство Якова минало на розлогих левадах навколо річки Кублич і в хащах величезного масиву лісів, які оточували стародавнє містечко.

За традиціями Російської імперії в містечку діяла церковно-парафіяльна школа при православному храмі, де священник М. Порубіновський (відомий обруситель та агент таємної поліції) разом із дияконом В. Триліковським, старим монархістом, тримали набожну громаду в шорах ідеології «Союза русского народа», насаджуючи непорушність «Віри, Царя і Отечества». Шкільну програму викладала похилого віку вчителька Г. Вільчинська,

⁷ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 41, арк. 28–28 зв.

⁸ Там само, арк. 129.

⁹ Там само, арк. 28 зв.

¹⁰ Там само, спр. 7в, арк. 15.

яка сумлінно вчила дітей початкової грамоти і молитов¹¹. Яків відвідував школу й успішно її закінчив. Згодом навчався в Гайсинському міському двокласному училищі й отримав свідоцтво з відзнакою¹².

Завершивши навчання в Гайсинському міському училищі, наполегливий юнак захотів отримати вищий рівень освіти. Саме в Зятківцях його зацікавили розповіді про героїчне минуле українського народу, зокрема про епоху Запорізької Січі та виступи повстанських ватажків проти жорстокої експлуатації селянства. Тут він уперше ознайомився зі стародруками з історії України, які ще в 1907 р. з доброї волі зятківецького господарника Андріяна Мартинюка він прочитав у журналі «Основа» за 1860–1861 рр.¹³

Потяг до навчання покликав Якова в далеку дорогу аж до центру губернії. На жаль, нам не вдалося з'ясувати, як він опинився в Кам'янці-Подільському і став учнем тамтешнього реального училища. Імовірно, за його наполяганням у 1908–1909 рр. батьки погодилися витратити кошти на навчання сина. За згадками Якова, саме у той період він познайомився з діячами Подільської «Просвіти», зокрема спілкувався з її секретарем В. Сочинським, «бачив і чув» В. Приходька, К. Солуху, Н. Григорієва, П. Юркевича та «з деякими з них познайомився»¹⁴.

Проте виявилось, що юнак навчався в Кам'янці-Подільському лише один рік. Не викликає сумніву, що здібний, кмітливий і наполегливий учень не мав проблем з успішністю. Можна припустити, що хворобливість та фінансові негаразди в родині Огородника стали на заваді його подальшому навчанню.

Повернувшись додому, Яків працював у домашньому господарстві батьків та займався самоосвітою. Життя юнака проминало в умовах важкої праці на землі. Але віддушиною були народні розваги, які своїм коріннями сягали ще дохристиянських часів. Масові гуляння й ігри селян категорично не сприймалися міс-

¹¹ Там само. – С. 271.

¹² ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1646, арк. 5.

¹³ Там само, арк. 21.

¹⁴ Там само, арк. 14.

цевим священником М. Порубіновським, який називав такі події «ідолоськими зборищами», «аморальними гульбищами» з «диявольською» дудкою, сопілкою і «чортовим» бубоном. «Гріховні танці», «богомерзенні» плігання хлопців через багаття та деякі народні свята, котрі проходили в супроводі «бісівських пісень» на прадавнє шанування Сонця і Вогню для нього були явищами «богопротивними» і піддавалися анафемі. Високоосвічений речник Бога вважав себе місіонером-адміністратором у юрбі дикунів, яких він змушений був направляти на *«путь істини»*¹⁵.

В атмосфері дотримання давніх сільських традицій у Якова сформувалася глибока повага до українського села. З'явилося усвідомлення, що неабияка працездатність за умови підвищення рівня освіти дозволить українському селянству відігравати провідну роль у майбутньому будівництві незалежної України. Водночас Яків завершив підготовку до іспитів для отримання диплома про набуття середньої освіти. Він подав заяву до Педагогічної ради Гайсинської чоловічої гімназії щодо отримання дозволу на складання відповідних іспитів. 15 липня 1915 р. Якову вдалося екстерном скласти іспити й отримати *«свідоцтво зрілості»* про закінчення повного курсу наук Гайсинської державної чоловічої гімназії¹⁶. А восени 1915 р. він вступив на правничий факультет Київського університету ім. Св. Володимира, де протягом шести семестрів заочно опановував курс наук цього факультету¹⁷.

З 1 вересня 1915 р. Я. Огородник розпочав самостійний трудовий шлях. Першим офіційним щаблем в ієрархії трудової біографії стала посада помічника агента Довідкового робітничого бюро переселенського управління Міністерства земельних справ у м. Гайсині. Згодом, у січні-листопаді 1916 р., він уже обіймав посаду завідувача Гайсинського продовольчого пункту для біженців під егідою товариства Червоного Хреста та виконував роботу уповноваженого урядовця для доручень зазначеного

¹⁵ Танцюра Г. Т. Зятківці. Історико-соціологічні нарис: Худ.-публіц. в-ня. – К.: ЗАТ «Віпол», 2007. – С. 321-322.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 1, арк. 43 зв.

¹⁷ Там само, ф. 3795, оп. 1, спр. 1646, арк. 5.

товариства в повіті. З листопада 1916 р. до червня 1917 р. працював на посаді завідувача Гайсинського продовольчого складу Всеросійського земського союзу¹⁸.

Праця в закладах, які опікувалися проблемами біженців і хворих громадян, надавала Я. Огороднику унікальну можливість спілкуватися з представниками різних країн і регіонів. Зокрема, аналіз контингенту службовців Другого епідемічного загону, який дислокувався в Гайсині, засвідчує, що Яків контактував із лікарем М. Ліbermanом (родом із Волині), сестрами милосердя З. Стадніковою (з Бессарабії), Габрієттою Бернар (із Парижа), санітарами Г. Шпаком (із Холмщини), Б. Сигурським (із Варшавської губ.) та іншими медпрацівниками¹⁹. Такі контакти й спілкування особливо з представниками народів, які виборювали свою незалежність, зміцнювали впевненість у тому, що за вільну Україну потрібно боротися всім своїм єством, усіма силами та засобами.

Згодом, аналізуючи стан українського руху на теренах Гайсинського повіту на початку ХХ ст., Яків Андрійович зазначав, що *«хоча з Гайсинщини походять двоє таких дуже відомих українців, як Кость Шероцький та О. Лотоцький, проте наш повіт під оглядом національної свідомості та організацій не був добре поставлений. Тут не було ані «Просвіти», ані української книгарні, не було жодних легальних українських товариств та, здається, не було жодної української організації і нелегальної. Були поодинокі люди, що почували себе свідомими українцями, але між ними не було ніякого організаційного зв'язку і взаємини між свідомими українцями обмежувалися звичайним знайомством»*²⁰.

За спогадами Я. Огородника, єдиною організованою структурою культурного життя в місті був драматичний гурток, який відкрив свою діяльність ще в 1905 р. і ставив переважно спектаклі з українського репертуару.

Загалом Я. Огородник зазначав, що гурток *«не мав вираженої української фізіономії»*, бо ж звався «Кружок любителей дра-

¹⁸ Там само, ф. 3814, оп. 1, спр. 1, арк. 50 зв.

¹⁹ Держархів Вінницької обл., ф. Д 286, оп. 3, спр. 4, арк. 169.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 7в, арк. 4.

матического искусства». Проте «національна стихія виявлялася в його діяльності не внаслідок свідомої внутрішньої волі, а просто тому, що члени того гуртка, вийшовши з низів народних, ще не порвали зв'язків з народом, (...) були зовсім натурально заініційовані постановкою в театрі якоїсь української п'єси». На його думку, «...коли настала революція, ніхто з того гуртка не виявив себе активним робітником на полі політичному, а всі вони продовжували зіставатись на рівні, так би мовити, етнографічно-го українства»²¹.

Отже, дитячі роки, освіта та формування громадсько-політичної свідомості Якова Огородника проминали в річищі пізнання історії Подільського краю та самобутньої культури його населення. З молоком матері юнак увібрав у серце велич української мови, дивовижну красу народного мистецтва, традицій і звичаїв місцевого населення та на все життя пройнявся духом непокори виявам невігластва й приниження гідності українського селянства. Саме унікальна аура Зятківців сформувала світобачення Якова на весь його короткий життєвий шлях. Тут він сформувався як патріот України, як самовідданий борець за право багатомільйонного українського народу на власну державність. На теренах Гайсинщини він усвідомив роль українського села та його мешканців у будівництві майбутньої Української держави та обрав сенсом власного життя боротьбу за кращу долю українського народу.

2. Участь у становленні державних органів влади УНР

Неординарною подією в житті України стало зречення з престолу Російської Імперії російського імператора Миколи II, що відбулося 3 березня 1917 р. у Пскові. На Поділлі офіційне оприлюднення цього несподіваного кроку імператора відбулося в газеті «Юго-Западный край» від 6 березня, де земські управлінці й пересічні громадяни змогли прочитати повідомлення Голови Тимчасового комітету Державної думи Росії М. Родзянка і тим

²¹ Там само, арк. 8.

пересвідчитися в правдивості чуток про зречення монарха²².

Тими ж днями, згідно з розпорядженнями Тимчасового уряду, на місцях розпочалася масштабна реорганізація державного управління. Зокрема, проведення негайної демократизації місцевих органів шляхом збільшення чисельності міських дум та земських зборів за рахунок кооптації гласних від селян, робітників, військових, профспілок і кооперативів. Усі новації на місцях вирішувалися за обов'язкової участі рад громадських організацій (РГО), які формувалися з представників політичних партій, професійних спілок та соціально-культурних об'єднань, котрі на поточний момент діяли на теренах повіту. Саме РГО доручалося обирати претендентів на посади, що входили до юрисдикції Тимчасового уряду²³.

Першим кроком, який вивів із невігластва вкрай розгублених чиновників на місцях, став наказ про запровадження інституту комісарів. Уже 6 березня до Вінниці надійшла телеграма за підписом князя Г. Львова з вимогою відсторонити від влади чинного губернатора та його заступника і призначити тимчасовим керівником регіону голову губернської земської управи П. Александрова²⁴. Новоявлений губернський комісар, виконуючи директиву МВС про уникнення паніки і безчинств, негайно розпорядився про призначення виконувачів обов'язків повітових начальників. На Гайсинщині, де місцеві громадські сили не змогли швидко організувати свої представницькі органи, цю посаду доручили голові земської управи, титулярному раднику, предводителю повітового дворянства Олександру Олександровичу Савостьянову (1871–1947) – поміщику з родовитої дворянської сім'ї, яка володіла 1457 десятинами землі в селах Степанівці і Карабелівці (нині Теплицького р-ну)²⁵.

У звіті повітового комісара до МВС значилося, що вже 11 березня в Гайсині був утворений повітовий виконком, який при-

²² Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. – Вінниця, 2009. – С. 45.

²³ ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 9, арк. 1-2.

²⁴ Там само, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

²⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Д-286, оп. 1, спр. 343, арк. 586.

ступив до організації волосних комітетів; також проведено заходи щодо обрання керівників і формування штатних працівників міської та повітової міліції.

Аналіз Я. Огородника засвідчує, що *«політичний провід з часу революції взяли люди сільські»*, які визначали свою національно-визвольну ідеологію в роки навчання у закладах освіти. *«Український свідомий елемент купчився по народних школах та кооперативах і комплектувався головно з учительських семінарій: Степаської учительської школи, духовної семінарії та Вінницької церковно-учительської школи»*²⁶.

За визначенням Я. Огородника, з вибухом лютневої революції 1917 р. на Гайсинщині затримана в темпі руху національна стихія зрушила з місця сміливіше, *«...з нагромадженою енергією пішла дорогою національного й соціального визволення...»*²⁷. В авангарді цього руху перебувала партія українських соціалістів-революціонерів, ідеологія якої на теренах краю прижилася найкраще. Програмні завдання українських есерів сподобалися Я. Огороднику, і він приєднався до цієї політичної сили та брав участь в організації міського осередку партії.

Ідея відновлення державності України покликала Я. Огородника до боротьби за її здобуття, а тому з 1 червня 1917 р. він залишив посаду завідувача центрального складу лазаретів Гайсинського повітового відділу Всеросійського союзу земств та подав заяву на звільнення з посади урядовця при уповноваженому повітового відділення Червоного Хреста. Тоді ж унаслідок розширення представництва політичних партій та громадських організацій в органах місцевого самоврядування Я. Огородника призначили секретарем Повітової народної управи²⁸.

Водночас у громадсько-політичному житті повіту між місцевими більшовиками й осередком українських есерів розгорнулася боротьба за верховенство національної політичної лінії в органах місцевого самоврядування. Унаслідок наполегливих заходів керівництва місцевого есерівського осередку це проти-

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 7в, арк. 6.

²⁷ Там само, арк. 7.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 1, арк. 51.

стояння увінчалось успіхом останнього. На засіданні XIV надзвичайних земських зборів 5–8 вересня відбулися вибори повітового комісара та голови управи. Учасники зібрання одностайно віддали голоси за К. Брезкуна на посаді повітового комісара й обрали головою управи добродія І. Мушенка. Водночас Я. Огородник і О. Павловський обійняли посади заступників голови ²⁹.

Серйозні випробовування для нової влади відбулися через поширення погромницьких акцій, які внаслідок активних провокацій з боку більшовицьких агітаторів набули на теренах повіту масового характеру. Зокрема 22 жовтня, в другій половині дня, місцеві «горе-большевики» зі складу радикально налаштованих хворих вояків із 130 і 285 польових госпіталів, що спеціалізувалися на лікуванні венеричних хвороб, розпочали звичайний погром. Метою «революціонерів», які були переважно родом із губерній Центральної Росії, стало пограбування єврейських магазинів та штурм казенних винних складів і, звісно, сховища спирту місцевої гуральні ³⁰.

Яків Огородник активізував зусилля щодо наведення правопорядку в місті. Боротьбу проти заколотників очолив А. Волинець, який перебрав на себе керівництво операцією. Зокрема, за його наказами негайно організували охорону тих складів і сховищ, де зберігалася зброя і, найголовніше, запаси спиртових напоїв. Я. Огороднику доручили охороняти акцизний склад № 17, у якому зберігалися матеріальні цінності товариства Червоного Хреста (зрозуміло, значна кількість медичного спирту й інших психотропних препаратів)³¹. Однак рішучими діями місцевої міліції та силами добровольчої дружини, організованої переважно із селян Чечелівки, удалося не допустити натовп розлючених бешкетників до сховищ алкогольних напоїв. До вечора цього самого дня заколот військовиків і місцевої шантрапи був припинений, а органи правопорядку приступили до обшуків та аре-

²⁹ Там само, ф. 1792, оп. 1, спр. 6, арк. 105 зв.

³⁰ Валерій Рекрут. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга І: Доба Української Центральної Ради. (4 березня 1917–29 квітня 1918 рр.). – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018.

³¹ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 35, арк. 37.

штів зловмисників³².

Як виявилось, більшовицький переворот, улаштований 27 жовтня 1917 р. у Петрограді, на Гайсинщині підтримки не знайшов. На перешкоді виступу місцевої більшовицької Ради (*«совєту»*) робітничих, солдатських і селянських депутатів, які планували подібно Вінниці взяти владу у свої руки, стало керівництво повіту. Зокрема, того ж дня міська Дума ухвалила постанову про утворення Комітету охорони порядку³³. Належні рішучі заходи органів влади при підтримці козаків 3-ї сотні 40-го Донського полку зупинили місцевих радикалів від непередбачених наслідків збройного протистояння.

Яків Огородник мав неабиякий талант для конструктивних розмов із будь-якою аудиторією. Йому майже завжди вдавалося схилити слухачів на свій бік. Унікальний випадок, який, власне, врятував місто і повіт від небачених погромів, відбувся наприкінці 1917 р. на залізничній станції Гайсин. Так сталося, що туди прибув тисячний ешелон із демобілізованими вояками, які мали при собі повне озброєння (рушниці, гармати, кулемети і под.) та в будь-який момент могли розпочати безчинства. Деморалізованій масі вояків переважно російського походження зовсім не важко було знищити декількох бійців місцевої охорони і влаштувати безлад у місті. *«Тим часом, – як згадував В. Приходько, – Яків Огородник виявив таку дипломатичну зручність у переговорах з провідниками ешелону, що ті зложили на станції усю зброю»*³⁴.

На зламі 1917–1918 рр. у напружених умовах масових правопорушень, які відбувалися майже у всіх селах повіту, молодий студент Я. Огородник продовжував відстоювати ідею незалежності України й тим набув популярності серед мешканців краю. За підсумками виборів до Українських Установчих зборів він став членом цього органу. Разом з ним до представників від Поділля увійшли делегати від «Селоспілки» та української партії

³² Там само, ф. 1792, оп. 1, спр. 43, арк. 120–121.

³³ Держархів Вінницької обл., ф. Д-286, оп. 1, спр. 40, арк. 66.

³⁴ *Приходько В.* Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2 / Віктор, Приходько; упорядники і автори Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – С. 293.

есерів І. Миколайчук, З. Добрянський і І. Пшеничний³⁵. Проте захоплення частини територій та січневий 1918 р. наступ большевицьких найманців на Київ змусили керівництво Центральної Ради запросити до України німецькі та австро-угорські війська, що не дозволило до кінця провести вибори представників від усіх територіальних громад. Власне, перший військовий похід большевицької Росії проти УНР став основною причиною того, що Українські Установчі збори не відбулися.

Обіймаючи посаду члена повітової управи, Я. Огородник досить відповідально ставився до питань охорони приватного майна та боротьби з проявами анархії з боку деморалізованої частини населення повіту. Він рішуче виступив проти скорочення чисельності народної міліції і наполягав на проведенні негайної реорганізації її структури, запровадивши міліцейські відділки в кожній волості. Однак земські збори 16.02.1918 р. ухвалили постанову про істотне скорочення штатів повітової і міської міліції, мотивуючи це відсутністю коштів, чим створили умови для погіршення криміногенної ситуації в повіті.

Принциповість, наполегливість та глибоке розуміння політичної ситуації стали визначальними для подальшого просування Я. Огородника в структурі органів місцевого самоврядування. Зокрема, 15 березня 1918 р. на Першому зібранні Гайсинської повітової народної ради обранці довірили студенту Я. Огороднику досить відповідальну посаду керівника управи³⁶. Тоді ж сформувався новий склад цього органу, до якого увійшли молоді, але самовіддані українській справі діячі: учитель П. Лисоволик – заступник голови; члени: О. Московець, С. Михальченко – учителі, А. Сорочинський – студент³⁷.

Приступивши до відповідальної праці, Яків Андрійович із розумінням сприймав присутність іноземних військ на території повіту. Мотивуючи свою позицію гаслом *«Краще німецький чобіт, ніж російський лапоть»*, голова управи з допомогою командування 30 австрійського полку поклав край масовому ни-

³⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-138, оп. 6, спр. 57, арк. 27.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 1, арк. 51.

³⁷ Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 212, арк. 35.

щенню і грабункам приватних володінь, зупинив незаконне захоплення земельних угідь, вирубку лісів тощо.

Проте квітневий державний переворот 1918 р., який за підтримки німецької армії влаштували в Києві прихильники відомого землевласника генерала П. Скоропадського, спричинив нові випробування для Я. Огородника та всієї управлінської команди повіту. Звісно, що Гетьманат як форма державної влади з орієнтацією на верховенство крупної приватновласницької економіки, суперечив його концептуальним поглядам. Він передбачав розвиток України на засадах аграрно-індустріальної держави, де селянство, як основний клас, має бути пріоритетним. Поділяючи вищезазначену ідеологічну доктрину, усе керівництво повітових народних установ стало в опозицію до нової влади й організувало агітаційно-роз'яснювальну роботу щодо негативного впливу Гетьманату на долю селянства. Голова Ради селянських депутатів П. Кзендзюк, голова народної управи Я. Огородник, повітовий комісар К. Брезкун та авторитетні українські діячі О. Павловський, І. Пшеничний і П. Саморуха 3 травня 1918 р. склали і підписали листівку, у якій зверталися до *«...братів-селян і робітників із закликом населення до боротьби з тими, котрі надумують відбирати у них землю, підтримати Центральну Раду, не визнавати владу гетьмана... до боротьби, не зупиняючись ні перед чим»*³⁸. Я. Огородник особисто найняв хлопчика для поширення листівок винятково серед селян та передав йому 300 примірників таких листів-звернень³⁹.

На заклики непокори реакція новопризначеного повітового старости полковника І. Сінокосова, переконаного монархіста і відвертого українофоба, була рішучою. Він наказав філерам Державної варти негайно заарештувати всіх авторів листівки. Проте до рук стражників потрапили лише Я. Огородник, К. Брезкун та О. Павловський, а іншим підписантам прокламації вдалося своєчасно зникнути з міста.

Інкримінуючи посягання на владу Ясновельможного геть-

³⁸ ЦДІАК України, ф. 419, оп. 1, спр. 7362, арк. 4.

³⁹ Там само.

мана України П. Скоропадського, затриманих негайно доправили до Києва, запроторили у Лук'янівську в'язницю та встановили неймовірну заставу в розмірі 20 тис. крб. за кожного. Згодом цю заставу зменшили до 5 тис. крб., але й така сума для родичів і друзів була занадто високою. Але Я. Огороднику все ж таки вдалося покинути сумнозвісний заклад. Тут стали у нагоді його дружні стосунки з відомим українським діячем В. Приходьком, який порушив клопотання перед губернським старостою С. Кисельовим про звільнення Якова Андрійовича, гарантуючи йому, що він умовить Я. Огородника перебратися з Гайсинського повіту на Кам'янецьчину⁴⁰. Крім того, стрімке погіршення фізичного стану підслідного (загострення відкритої форми туберкульозу) примусило слідчого визнати, що «...для здоров'я Огородника подальше утримання під вартою у в'язниці є згубним», і тому 5 липня він виніс постанову про його негайне звільнення під нагляд Державної варти⁴¹.

Для нової влади повернення Я. Огородника на Гайсинщину нічого доброго не передбачало. Чутки про звільнення бранців так наполохали повітового старосту і військового коменданта, що в листі до прокурора урядовці благали не відпускати їх із в'язниці, адже це «*може спричинити незчисленно важку біду у повіті*»⁴².

Ситуацію добре усвідомлював Я. Огородник і тому вирішив зреалізувати важливі для нього життєві сторінки. У перебігу сумних подій 1918 р. відбулося світле дійство, яке, без сумніву, додало йому наснаги у боротьбі й, певною мірою, позитивно вплинуло на стан здоров'я, виснаженого тюремною баландою. Мова йде про шлюб Якова та Олени, який вони уклали 22 липня таїнством вінчання в стародавній Мар'янівській церкві поблизу Гайсина⁴³. Наречена, дочка священника Прохора Колянківського Хресто-Воздвиженської церкви с. Скипче Кам'янецького повіту (нині: Городоцького р-ну Хмельницької обл.), до останку стала

⁴⁰ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. – С. 292.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 419, оп. 1, спр. 7362, арк. 13.

⁴² Там само, арк. 8.

⁴³ Держархів Вінницької обл., ф. Д-904, оп. 15, спр. 201, арк. 174.

вірною дружиною, поділяла його погляди та, аби врятувати коханого, присвятила своє життя вивченню медицини. Пані Олена отримала вищу медичну освіту, була членом Українського медичного товариства в Чехословаччині, входила до керівних органів Українського жіночого союзу в Празі і тривалий час працювала лікарем. На жаль, навіть вірність і любов не змогли зупинити страшну недугу чоловіка⁴⁴.

Проведення «медового місяця» в Гайсині для молодого подружжя було надто ризикованим, а тому молодята вирішили перебратися на Кам'янецьчину до батьків Олени. Скориставшись запрошенням В. Приходька, Я. Огородник протягом декількох місяців у сільській місцевості поправляв своє здоров'я та водночас налагоджував контакти з місцевими українськими діячами.

З огляду на події кінця листопада 1918 р. зазначимо, що під тиском об'єктивних обставин П. Скоропадський 14 грудня 1918 р. оголосив про зречення від влади, констатує, що «...*Бог не дав... сил справитись із... завданням. Нині я, ...керуючись виключно благом України, від влади відмовляюсь*»⁴⁵. Того ж дня до Києва вступили повстанські військові частини. У такий спосіб було відновлено державний статус Української народної республіки під керівництвом Директорії як вищого органу управління країною.

Усвідомлюючи недовговічність чинної влади, на Поділлі ще задовго до остаточного повалення Гетьманату розпочали процес відновлення органів народного самоврядування. Тому й не дивно, що вже 7 грудня 1918 р. наказом Подільського губернського комісара Я. Огородник приступив до виконання обов'язків Кам'янець-Подільського повітового комісара⁴⁶. В екстремальних умовах відновлення діяльності Яків Андрійович поринув у напружену працю й знову відчув гостре погіршення здоров'я. Тому в лютому 1919 р. він змушений був порушити клопотання про звільнення з посади у зв'язку з хворобою. На-

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 42, арк. 2.

⁴⁵ *Реснт* О. Павло Скоропадський / Олександр, Реснт. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – С. 239.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 1, арк. 51.

казом від 21 числа того ж місяця керівництво МВС його заяву задовільнило⁴⁷.

Однак обставини склалися так, що Я. Огороднику потрібно було повернутися до Гайсина, де він рахувався очільником повітової народної управи. Прибувши на місце, урядовець став безпосереднім свідком вирування погромницької стихії, що набирала обертів на території краю. Зокрема, у Гайсині масові незаконні реквізиції здійснили вояки І-го Звенигородського полку імені УНР під командуванням отамана О. Сокирка. Це трапилося 10 березня 1919 р. Полк відступав із фронту й мав дислокуватися у вільних казармах місцевого гарнізону. Проте, увійшовши до міста, отаман наказав козакам розташуватися у кращих міських готелях і приступив до так званих «військових реквізицій». У звіті Головного інформбюро про події в місті читаємо: «*Настрій тривожний, особливо серед єврейської людності. Звенигородський полк... робить реквізиції, козаки п'янствують і погрожують вирізати всіх жидів*»⁴⁸. По суті, за наказом отамана О. Сокирка в Гайсині розпочався відвертий грабунок державних та комерційних установ і, звісно ж, міського, переважно єврейського населення. Мотивуючи свої дії розпорядженням Головного Отамана С. Петлюри про реквізицію білизни для потреб армії, О. Сокирко навіть не реагував на прохання керівників міста⁴⁹.

Водночас у місті розпочалася повна вакханалія і відвертий грабунок. Обурений голова Гайсинської повітової управи Я. Огородник повідомляв про це дійство таке: «...пан «отаман» Сокирко почав реквізувати по склепах мануфактуру та взуття, які потрібні для війська, так і для жіночого полу, не обмеживши реквізицією навіть Союзбанку, де зреквізував між іншим жіночі чоботи. При реквізиції жодних грошей не платив., і не значалось, ані строку, ані джерела виплати грошей»⁵⁰. Крім того, отаман під надуманим приводом наклав штрафи на власників усіх єврейських будинків і крамничок, на стінах яких стирчали

⁴⁷ Там само, ф. 1092, оп. 3, спр. 230, арк. 17.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 17, арк. 172 зв.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само, ф. 1092, оп. 2, спр. 21, арк. 18.

гаки (?). Звісно, гроші від штрафів зносилися не в скарбницю, а до кабінету О. Сокирка. За його наказом вояки пограбували казенний склад міцних напоїв і реквізували декілька сотень тисяч крб. із повітової скарбниці. На вимогу офіційної делегації у складі керівника повітової управи Я. Огородника, голови міста О. Осовського та відповідальних працівників суду і Національного союзу припинити незаконні дії п'яний отаман відреагував у стилі «С. Разіна і О. Пугачова» – оголосив Гайсин у стані облоги, а себе призначив комендантом Гайсинської залогі. Протягом чотирьох днів п'яне «воїнство» під командуванням цього злочинця-отамана тероризувало населення міста, але, на щастя, попри погрози, до застосування зброї погромники не вдавалися.

«Коли й ще подекуди на Україні такі отамани водяться, – із сумом зазначав Я. Огородник, – то не дивно, що ми дійшли майже до повного державного банкрутства». Тому у зверненні до губернського комісара звучали вимоги усунути О. Сокирка від отаманства, бо його поведінка і вчинки *«...дискредитують не тільки сучасну владу, але й самий український рух і розвалюють зусилля творчої частини українського громадянства збудувати лад і спокій на знесиленій Україні»*⁵¹.

Наступ большевицьких формувань у районі Умані і Христинівки добряче налякав повітового коменданта сотника Я. Тарасовського, який 11 березня оголосив про евакуацію урядових установ та підпорядкованих йому військових підрозділів. Він також наказав покинути місто органам міської міліції, хоч вони йому й не підпорядковувалися⁵². Крім того, свавілля військових отамана О. Сокирка змусило керівництво повіту і міста скликати термінове засідання міської думи за участі представників влади та органів правопорядку. Якраз у ці дні в Гайсині відбувалися II чергові збори гласних повітової народної ради, тому на засідання думи 12 березня прибула більшість народних обранців, в т. ч. голова повітуправи Я. Огородник⁵³. Зважаючи на непевне політичне становище краю і поширення різних по-

⁵¹ Там само, арк. 19.

⁵² Держархів Вінницької обл., ф. Д-286, оп. 1, спр. 97, арк. 299.

⁵³ Там само, арк. 300.

лохливих чуток про майбутні виступи робітничих банд, міська управа висунула на порядок денний лише одне питання: *«про необхідність негайно виробити та перевести в життя заходи по охороні в місті безпеки і порядку, позаяк ніякої дійсної сили, на котру можна було б покластися, немає»*⁵⁴.

До того ж, події на фронті склалися не на користь Армії УНР. Передбачаючи швидке захоплення Гайсина, Я. Огородник та майже всі урядовці покинули місто й перебазувалися до Вінниці.

У зв'язку з погіршенням стану здоров'я та з метою уникнення чергових переслідувань від большевицької *«чрезвычайки»*, які для Я. Огородника могли стати фатальними, подружжя вирішило переїхати на певний час до батьків дружини у с. Скипче. Яків Андрійович розраховував, що спокій і чисте повітря в селі, розташованому серед лісів на обох берегах річки Яромирки, разом із турботою родини повинні істотно відновити підірване поневіряннями і важкою працею самопочуття.

Отже, підсумовуючи факти життя та діяльності Я. Огородника в Гайсинському повіті, варто зазначити, що протягом 1894–1919 рр. він зростав і сформувався як патріот України та відданий борець за її державність. Завдяки наполегливості й мужності важко хворий Я. Огородник самотужки опанував програму гімназії та продовжив університетську освіту. Але військові обставини не лише стали на заваді подальшому навчанню, а й змусили його покинути рідний край і перебратися на Кам'янецьчину. Однак, за його згадкою, саме на теренах Гайсинщини протягом 1915–1919 рр. разом із свідомою учительською громадою він виріс до рівня фахово підготовленого урядовця та діяча місцевого самоврядування. Згодом, тепло відгукуючись про колег, Яків Огородник зазначав, що вони *«...не виявили себе героями навіть у пізніший час революції, але всі вони сумлінно виконували свою роль скромних працівників на полі освідомлюючої національної роботи, пропагуючи, де тільки можна, українську книжку, українську газету, поборюючи невтомною комашинною працею обрусітельну роботу у наших селах»*⁵⁵.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 7в, арк. 21.

На батьківщині дружини, куди сім'я перебралася, Якову Андрійовичу довелося відпочивати недовго. У кінці березня 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбулися вибори нової Губернської народної ради. За пропозицією В. Приходька Губернська рада обрала новий склад народної управи, до якої увійшли В. Приходько (голова), М. Река (заступник), М. Куриленко, Ю. Богацький, М. Ільїнський, О. Морозовський та Я. Огородник. Як зазначав сам голова, *«усе це були переважно молоді українські діячі-патріоти, що показали себе добрими організаторами й адміністраторами в повітах чи в іншій праці»*⁵⁶.

Новообрана Губернська народна рада на засіданні 1 квітня вирішила поінформувати Голову Директорії С. Петлюру про політичні події останніх днів, що відбулися в Кам'янці-Подільському. Замість М. Реки до складу делегації увійшов Я. Огородник, якому доручили *«як справу інформації, так і справу клопотання позики в 40 мільйонів карбованців, а також затвердження обов'язкової постанови по оподаткуванню торгово-промислових підприємств на 20 мільйонів карб.»*⁵⁷.

На заваді налагодженню мирного життя краю стали наступальні дії Червоної армії, яким у квітні 1919 р. вдалося захопити територію Кам'янецьчини. Проте панування большевиків було досить короткотривалим: від 17 квітня до 5 червня 1919 р.⁵⁸

Большевицька окупація Кам'янця-Подільського змусила уряд УНР, а також місцеві установи (Губернський комісаріат і Губернська народна управа) залишили місто й розмістилися в м. Борщеві. На жаль, протягом указанного часу діяльність уряду УНР можна характеризувати приказкою: *«У вагоні Директорія, під вагоном територія»*, тобто, урядовці, з огляду на обставини, рухалися в потягах: Рівне, Проскурів, Житомир, Сарни, Старокостянтинів, Чорторія і, нарешті, на початку червня знову прибули до Кам'янця-Подільського. Власне, згадана вище приказка досить точно відображає невизначеність того часу.

⁵⁶ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. – С. 382.

⁵⁷ Засідання 2 Чергового зібрання Губернської Народної Ради 1 квітня, ранок // Життя Поділля. – 1919. – № 89. – С. 4.

⁵⁸ Електронний ресурс. Режим доступу. – www/https://k-p.net.ua.

Перебуваючи тимчасово у згаданих вище містах, члени губернської народної управи В. Приходько, М. Куриленко та Я. Огородник продовжували виконання своїх обов'язків. Зокрема провели у Тернополі чергову зустріч із С. Петлюрою. Учасники зустрічі з'ясували перспективи військових дій та визначили заходи щодо відновлення цивільної влади⁵⁹.

Передбачаючи швидке звільнення Кам'янецьчини від большевиків, Подільський губернський комісар вже 26 травня того ж року знову призначив Я. Огородника на посаду повітового комісара. Виконання цих обов'язків Яків Андрійович змушений був поєднувати з іншими – очолювати регіональну оціночну комісію й опікуватися справами військової повинності⁶⁰. Обіймаючи такі відповідальні посади, Я. Огородник переконався, що організація адміністративної та військової влади на місцях перебуває в хаотичному стані й потребує невідкладних заходів щодо її налагодження. *«Я не раз бачив, – згодом згадував він, – як мені підлеглі., а навіть міністерства діяли з повним анахронізмом у найважливіших справах»*⁶¹. Особливо не подобався комісару безлад у діях МВС УНР, зокрема міністра І. Мазепи та Г. Няньчура – керівника адміністративного департаменту цього ж відомства. У вирішальний для Директорії момент, виконуючи наказ Головного Отамана щодо поповнення втраченої у боях та через дезертирство живої сили Армії УНР, згадані вище особи запровадили мобілізацію, *«лишаючи усій Україні старий «царський» порядок»*, що, на його думку, перешкоджало ефективному виконанню цього надважливого завдання⁶².

Принциповість, відповідальне ставлення до виконання службових обов'язків та висока працездатність значно підвищили авторитет Якова Андрійовича і стали вирішальними у

⁵⁹ Гудима В. В. Михайло Куриленко – губернський комісар Директорії УНР, освітній та громадсько-політичний діяч Поділля у 1917-1920 рр. / В. В. Гудима // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. – Т. 19. – С.181.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 1, арк. 51 зв.

⁶¹ Там само, спр. 37, арк. 12.

⁶² Там само.

його подальшій кар'єрі. Так, 7–9 вересня 1919 р. у Вінниці, на надзвичайному засіданні Губернської народної ради, Я. Огородника обрали членом губернської управи, довіривши йому керівництво центральною бухгалтерією, фінансово-податковим відділом та підрозділом допомоги волосним земствам⁶³.

Крім виконання державницької праці, Я. Огородник намагався здобути вищу освіту, але *«несприятливі політичні обставини»* не дозволяли йому навчатися в Києві. Тому він *«вписався на правничий факультет Кам'янець-Подільського українського державного університету»*, утім, із тих же причин йому не вдалося завершити повний курс університетської освіти⁶⁴.

Варто зазначити, що восени 1919 р. Директорія УНР перебувала в екстремальних умовах боротьби з большевицькою і денікінською навалами та намагалася організувати гідну протидію загонам червоногвардійців і вишколених золотопогонників Добровольчої армії. Проте перехід підрозділів УГА на бік генерала А. Денікіна значно послабив боєздатність збройних сил Директорії. Трагічну ситуацію посилили міжнародна ізоляція та нищівна епідемія тифу. Члени Директорії та більша частина уряду УНР змушені були покинути Кам'янець-Подільський. Водночас до міста запросили військовий корпус із сусідньої Польщі, що дозволило, фактично, зупинити большевицькі війська й унеможливити окупацію Кам'янеччини. Такий демарш Директорії дав змогу залишити в Кам'янці-Подільському частину державних інституцій на чолі з головним уповноваженим уряду УНР І. Огієнком⁶⁵.

Відмовившись від переїзду за кордон, подружжя Огородників залишилося в Кам'янці-Подільському майже без засобів на матеріальне забезпечення. Певний час члени Губернської управи намагалися здійснювати адміністративно-розпорядницькі функції. Однак, як засвідчила практика, у реалізації вироблених планів польська адміністрація не підтримала їх. Більше того,

⁶³ З життя Подільського губ. Земства // Село, 1919. – № 19. – С. 26.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1646, арк. 5.

⁶⁵ Гай-Нижник П. П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917-1920 рр. – К.: «ЩеК», 2010. – С. 170.

були застосовані заходи щодо блокування всіх органів місцевого самоврядування, також і Подільської губернської управи. Тому Якову Андрійовичу згодився досвід, здобутий під час проведення українізації шкільної освіти на Поділлі. Зокрема, працюючи в губернській управі під керівництвом В. Приходька, він брав активну участь у підготовці учительства до роботи в новій, українізованій школі. Йому довелося разом із Ю. Богацьким, М. Рекою, М. Куриленком та іншими членами управи активно займатися шкільними справами, і тому Яків Андрійович вирішив опанувати нову професію⁶⁶. клопотання про надання місця педагога задовольнила Губернська шкільна управа, призначивши його 24.01.1920 р. вчителем Кам'янець-Подільської державної гімназії ім. Ст. Руданського. Згодом, щоб уникнути зайвих питань щодо його педагогічної освіти, Яків Андрійович на червневому 1920 р. засіданні екзаменаційного комітету Губернської шкільної управи успішно склав іспити на звання вчителя вищої початкової школи⁶⁷.

Зазначимо, що внаслідок спільного наступу Армії УНР і збройних сил Польщі у квітні 1920 р. відбулося повернення Директорії та урядових структур на територію Наддніпрянської України. Наприкінці квітня 1920 р. удари Армії УНР спільно з польськими підрозділами та виступ 23 квітня галичан у Вінниці змусили всі большевицькі органи терміново покинути територію Поділля⁶⁸. 1 травня 1920 р. в Кам'янець-Подільський прибув С. Петлюра. За наказом Головного отамана протягом 3–7 травня 1920 року міністерства та центральні установи УНР переїхали до Вінниці⁶⁹. Уже 2 травня в тимчасовій столиці УНР з ініціативи громадських діячів і кооператорів, щоб *«не дати поширення*

⁶⁶ Завальнюк О. М. Діяльність подільської інтелігенції зі створення української загальноосвітньої школи в добу Директорії УНР (грудень 1918 – листопад 1920 рр. / О. М. Завальнюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Випуск 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 430

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 1, арк. 51 зв.

⁶⁸ Там само, ф. 296, оп. 1, спр. 97. арк. 4 зв.

⁶⁹ Вінниця: Історичний нарис. – Гол. Р-тор проф. Подолинний А. М. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – С. 112.

анархії», утворено Українську Національну Раду⁷⁰.

Після повернення до Кам'янця-Подільського українських урядових структур Я. Огородник приступив до виконання обов'язків члена Губернської управи і в екстремальних умовах докладав чимало зусиль для налагодження діяльності фінансової системи та відновлення функції місцевого самоврядування. Проте відбувся черговий демарш керівництва Польщі, яке, намагаючись не загострювати стосунки з Москвою, наказало припинити військові дії проти Червоної армії, що спричинило нову окупацію Подільського краю та встановлення тут влади рад. 11 липня 1920 р. Кам'янець-Подільський утретє за останні 3 роки опинився в руках большевиків⁷¹.

Окупація Кам'янецьчини большевицькими військами змусила більшість урядовців покинути місто й перебратися до Галичини, де в Станіславові (нині – Івано-Франківськ) розмістився Уряд УНР та знайшли притулок колишні діячі органів самоврядування. Імовірно, разом з ними там перебував Я. Огородник, але підтвердження цих даних ми не знайшли.

Восени, 19 вересня 1920 р., унаслідок успішних військових операцій польсько-українські війська востаннє захопили Кам'янець-Подільський. До міста повернулися патріоти України, яких не злякали тортури большевицького ЧК, і самовіддано приступили до виконання службових обов'язків та вирішення невідкладних завдань поточного часу. Уже з 22 вересня, за відсутності голови Подільської губернської народної управи і його заступників, Я. Огородник узяв на себе виконання обов'язків керівника цього органу⁷².

Громадськість краю покладала надії на покращення справ у зв'язку з поверненням головного отамана до Кам'янця-Подільського. Справді, 30 вересня 1920 р. С. Петлюра прибув до міста, де його урочисто зустріли українсько-польсько-єврейські представники. Разом з Головним отаманом прибула частина державних діячів, із якими Якову Андрійовичу довелося раніше

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 5, спр. 2, арк. 34.

⁷¹ Електронний ресурс. Режим доступу. – www/https://k-p.net.ua.

⁷² ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 1, арк. 52.

співпрацювати й підтримувати дружні стосунки. Зокрема, мова йде про М. Литвицького – земляка, який родом із сусіднього села Жерденівка Гайсинського повіту⁷³. За повної підтримки з боку С. Петлюри урядовці М. Литвицький, Я. Огородник та ін. намагалися використати максимум можливостей для забезпечення потреб українського війська.

Проте заходами відновленої влади та силами інтернаціональних військ не вдалося стримати наступ потужних з'єднань Червоної армії. У третій декаді листопада 1920 р. родина Я. Огородника разом із залишками українських вояків, урядовцями та значною кількістю громадян покинули територію Поділля. Це стало сумним й остаточним прощанням із рідним краєм, де покоїлися його пращури, залишалися жити його батьки і родичі. Тут Яків Андрійович народився, виріс та обрав сенсом власного життя боротьбу за незалежність України, відродження мови, історичних традицій і культурного надбання українського народу.

Підсумовуючи факти про діяльність Я. Огородника в роки Української революції 1917–1921 рр. на Поділлі, зазначимо, що впродовж нетривалого періоду він, будучи представником українського студентства й групи національно свідомих мешканців краю, вступив на шлях боротьби за відновлення державності України.

Оцінюючи трагічне завершення одного з найдраматичніших періодів вітчизняної історії, констатуємо, що він означився масивом помилок і необдуманих кроків лідерів українського руху, котрі не зуміли відкинути політичні й особисті амбіції заради єдиної мети – державності власного народу. Потрапивши у вимушену еміграцію, Я. Огородник не припинив боротьби за омріяну самостійність і відновлення державності українського народу, а продовжив засобами вивчення історико-філософських наук та досягненнями на тлі політичної боротьби популяризувати славне минуле українського народу. Відстоюючи самобут-

⁷³ Логінов О. В. Життя і смерть керманіча Вінниці Миколи Литвицького (1888-1939) /О. В. Логінов // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької історико-краєзнавчої конференції 7-8 жовтня 2016 р. – Вінниця, ФОП Корзун Д. Ю., 2016. – С. 216.

ність мови і культури багатомільйонного українського народу, він глибоко вивчив причини поразки національно-визвольної боротьби на етапі 1917–1921 рр. та виробив власну політичну програму й концептуальні засади державного управління у відновленій Українській Народній Республіці.

3. Громадсько-політична та наукова діяльність в еміграції

Евакуація урядовців та діячів самоврядування примусила Я. Огородника разом з дружиною 16 листопада 1920 р. покинути рідне Поділля. Подружжя прибуло до м. Тарнова (Польща), де разом з іншими урядовцями поселилися в готелі «Брістоль»⁷⁴. Із січня 1921 р., за дорученням Міністерства народної освіти, Яків Андрійович приступив до виконання обов'язків учителя місцевої української школи для дітей біженців⁷⁵. Там же він долучився до утворення Подільського товариства діячів місцевого самоврядування, яке згодом узяло участь у виборах до Ради республіки (далі – РР) – *«тимчасового вищого органу народної влади»*. Згідно із законом, ухваленим С. Петлюрою 9 січня 1921 р., РР складалася із 67 депутатів – уповноважених представників політичних партій і громадсько-політичних організацій України⁷⁶. За квотою діячів земських установ 21 січня Я. Огородника, В. Приходька, С. Тимошенка і С. Могилевського обрано до цього важливого зібрання⁷⁷. Але невдовзі колишній міністр праці в уряді УНР Й. Безпалко, один із фундаторів Всеукраїнського об'єднання діячів місцевого самоврядування, яке утворилося окремо з представників інших регіонів України, звинуватив Я. Огородника в порушенні закону про вибори до РР. Він категорично не погоджувався з обранням делегатів до РР лише від Подільського товариства, не ураховуючи представництва інших територій. До того ж, Всеукраїнське товариство також обрало чотирьох делегатів, мандати яких на першому засіданні Ради республіки не

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

⁷⁵ Там само, арк. 52.

⁷⁶ Мазена І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С. 443.

⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 4453, оп. 1, спр. 16, арк. 222 зв.

були визнані. Прецедент викликав неабияке обурення з боку діячів земств Лівобережної та Правобережної України, що входили до складу Всеукраїнського товариства⁷⁸.

Водночас сам факт неузгоджених дій і вибіркове трактування ухвалених законів щодо формування РР свідчив, що в політичних колах української еміграції Західної Європи єдності не було.

Аналізуючи матеріали щодо становлення і діяльності Ради республіки, зазначимо, що короткотермінове існування цього органу народовладдя може слугувати взірцем політичного чванства й амбіційності тодішніх лідерів політичних партій і провідників УНР. На жаль, навіть в екстремальних умовах вимушеної еміграції під тиском морально-психологічної катастрофи втраченої державності провідникам України не доставало волі поступитися партійними позиціями заради головного – добра Українського народу. Вийшло так, як завжди. Виявилось, що за межами України одночасно створено два органи об'єднання українських національних сил на еміграції: «Всеукраїнська Національна Рада» (далі: ВНР) – у Відні, «Рада Республіки» – у Тарнові. Займаючись *«перетягуванням ковдри»* щодо верховенства влади, віденські і тарновські лідери так і не змогли домовитися про спільні дії й утворити єдиний фронт у боротьбі за відновлення УНР на окупованих більшовиками територіях України. Проте 21 квітня 1921 р. виконавчий комітет ВНР, реагуючи на «Декларацію» повноважних членів Ради О. Андрієвського та ін., ухвалив постанову про припинення існування цього органу⁷⁹.

На декілька місяців довше проіснувала Рада Республіки, яка припинила свою діяльність унаслідок внутрішньої партійної боротьби між окремими політичними групами й амбіційними претензіями їхніх лідерів щодо посади голови Уряду УНР. 3 15 серпня 1921 р. РР припинила існування. Яків Огородник також *«перестав нести обов'язки члена Ради Республіки»*, тобто склав мандат № 18 повноважного представника органів самоврядування⁸⁰.

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 4453, оп. 1, спр. 16, арк. 223.

⁷⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С. 445.

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 1, арк. 13, 54.

Намагаючись якось працевлаштувати колишніх членів РР, Міністерство народної освіти 18 серпня призначило Я. Огородника тимчасовим виконувачем обов'язків заступника директора департаменту нижчої освіти. Тут він заглибився у розв'язання величезної кількості проблем щодо організації навчання дітей біженців та діяльності українських шкіл на окупованих Польщею територіях.

Припинення роботи в Раді Республіки не свідчило про повне відсторонення Я. Огородника від державних справ. Він займався підготовкою військового походу проти большевицької окупації України та був добре обізнаний з тим, що Головний Отаман С. Петлюра та Уряд УНР ведуть широкомасштабну роботу щодо формування відповідних військових ресурсів для збройного виступу. Яків Огородник потрапив до списку уповноважених від УНР, яким належало представляти державу на території Шостого району Другої повстанської групи. Цей район охоплював землі Вінницького, Жмеринського, Кам'янецького, Літинського, Могилівського, Новоушицького й Проскурівського повітів Подільської губернії. Військовим начальником району було призначено полковника Якова Шепеля, який разом зі штабом і загonom повернувся на Поділля навесні 1921 р. Він очікував наступу Повстанської армії, а в бойових діях проти большевицьких військових підрозділів участі не брав⁸¹. Як фахівець із питань організації цивільної влади Я. Огородник мав на звільнених територіях приступити до відновлення чинності органів влади УНР. Однак, прибувши 3 листопада у Повстанський штаб до Львова, Яків Андрійович потрапив у невизначену ситуацію, яка не дозволяла йому перетнути польсько-український кордон та рухатися на потрібну територію. Виявилось, що відповідальний працівник польського відділу «Евіденція 2», який повинен був видати йому належні документи (перепустки, посвідчення тощо), відбув на кордон із представником большевицької Росії.

⁸¹ Василенко В. М. Дисертація «Архівно-кримінальні справи як джерело вивчення репресій більшовицького режиму проти учасників повстанського руху за відновлення УНР // Елект. ресурс. – Режим доступу: [chtyvo.org.ua](http://chtyvo.org.ua/authors/Vasylenko/Viacheslav/Arkhivno-kryminalni_s) > authors > Vasylenko Viacheslav > Arkhivno-kryminalni s. – С.138.

Вони мали перевірити, чи Польська сторона не пропускає на територію Советської України збройні загопи та шпигунів і диверсантів, про що було заявлено в Ноті міністра закордонних справ Російської федерації Г. Чичеріна. Тому Я. Огородник щонайменше тиждень мав очікувати повернення цього урядовця та лише після отримання від нього належних документів вирушити на рідну Кам'янецьчину. Однак дорожнеча на житло у Львові не дозволяла йому на отримані кошти тут перебувати. *«Будучи поставлений перед необхідністю повернути назад, – повідомляв він у звіті 21 листопада, – я в Львові... зібрав слідуючі відомості, які представляють інтерес під взглядом біжучого моменту... й навряд чи буде вільна територія і навряд чи була би можливість приступити до виконання тих завдань, які на мене Міністерство покладало...»*⁸².

Аналізуючи матеріали Я. Огородника, подані ним у звіті Уряду, пересвідчуємося, що спроба відновити державність України восени 1921 р. шляхом підняття Всенародного повстання з допомогою організованих партизанських загонів і вторгнення українських збройних сил із території Польщі, була приречена на поразку. Сучасні дослідники визначили основні причини невдачі «Другого Зимового походу Армії УНР» у жовтні-листопаді 1921 р., які зводилися до того, що поразка сталася через слабку підготовку до походу, погане його матеріальне забезпечення, наявність у підрозділах большевицьких агентів, відсутність організованої системи розвідки та належного керування бойовими діями.

Поразка в Другому Зимовому поході спричинила масштабне скорочення штатів міністерств та відомств УНР, яке відбулося з 1 січня 1922 р. Унаслідок цього Я. Огородник залишився без посади і, зрозуміло, без засобів для існування⁸³. Перебування в статусі безробітних не задовольняло подружжя, і вони вирішили відбути до містечка Косів на Прикарпатті (нині – м. Косів Івано-Франківської обл.). Імовірно, подружжя виїхало туди разом з родиною М. П. Куриленка, який через хворобу дружини відбув у

⁸² ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 5, спр. 28, арк. 35–37.

⁸³ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 1, арк. 54.

цю місцину. Очевидно, відсутність роботи та намагання продовжити освіту змусило подружжя Огородників згодом покинути Косів і перебраться на Волинь.

Після звістки про відкриття навесні 1922 р. в м. Подєбради (Чехословаччина) Української господарської академії (УГА), яка оголосила про набір студентів, у Якова та Олени Огородників з'явилися нові надії для отримання вищої освіти. Ними рухала надія на подальшу підтримку уряду Чехословаччини, що, власне, й стало підґрунтям для створення вищого навчального закладу.

Коли УГА оголосила про прийом студентів, надійшло понад 600 заяв із різних місць Чехословаччини, Польщі, Румунії, Болгарії, Австрії. Серед охочих навчатися в УГА був і Я. Огородник, який 5 червня 1922 р. подав клопотання *«до Високої Ради професорів УГА з проханням зарахувати його студентом Академії та уділити йому стипендію»*⁸⁴.

Як виявилось, на день подання його заяви набір студентів уже припинили. Він потрапив до категорії тих, хто «спізнився», тому резолюція на зверненні була однозначною: *«спізнився й не розглядається»*⁸⁵.

Звісно, це був болісний удар по сподіваннях подружжя покинути Косів та переїхати до Чехословаччини. Тому вже в серпні 1922 р. Яків Андрійович із дружиною перебралися на Волинь у с. Дермань (нині – Здолбунівського р-ну Рівненської обл.), де проживали до лютого 1923 р.⁸⁶ Тут Яків Огородник працював завідувачем книгарні львівської промислово-торгової спілки «Відбудова»⁸⁷. Але й там родина довго не затрималася.

Наступним місцем для життя стало м. Рівне, де Яків Андрійович долучився до кооперації, зокрема почав працювати бухгалтером товариства пасічників «Рій». Водночас він відновив свою громадсько-політичну діяльність, приєднавшись до місцевого товариства «Просвіта» і ставши членом його правління⁸⁸.

⁸⁴ Там само, ф. 3795, оп. 1, спр. 1646, арк. 4.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 42, арк. 2.

⁸⁷ Там само, спр. 1, арк. 18.

⁸⁸ Там само, арк. 17.

Соціально-економічні й гуманітарні проблеми українського населення на Волині, запроваджені окупаційною польською владою, не могли залишитися поза увагою Я. Огородника. Він підготував й опублікував статтю «Становище українців у Польській державі», у якій висунув на суд громадськості актуальні питання щодо руйнації національної ідентичності й української культурно-освітньої сфери на території краю. *«Теперішня Європа, втомлена світовою війною, – зазначав він, – обтяжена фінансовими труднощами, заклопотана проблемами ринків та стабілізацією сучасних міждержавних відносин і, бажаючи миру сьогодні, закриває очі на ті явища, що можуть стати джерелом війни завтра»*⁸⁹. На переконання Якова Андрійовича, становище української нації під польською окупацією, безсумнівно, призведе до збройного конфлікту. Наприкінці статті автор риторично наголошував: *«Невже культурний світ думає, що Польща цією системою допомагає стабілізації миру і невідомі панславізму думають, що цим Польща здійснює ідею братерства слав'янських народів?»*⁹⁰.

Звісно, такі й подібні виступи в засобах масової інформації спонукали керівництво місцевої польської влади під проводом Волинського воєводи негайно «вижити» з території повіту всіх українських активістів. Крім того, постійні переїзди та поневіряння, пов'язані з відсутністю засобів для пристойного життя, підштовхнули подружжя Огородників до здійснення давньої мрії – продовжити навчання й отримати вищу освіту. Яків Андрійович бачив своє подальше життя в науковій сфері, зокрема у проведенні досліджень з історії життєдіяльності українського народу та пізнанні філософії людського буття. Дружина Олена здавна мріяла стати лікаркою, щоб лікувати коханого чоловіка та рятувати людей. Тому навесні 1923 р. вони отримали відповідні документи й прибули до Чехословаччини, гостинна земля якої стала останнім прихистком української родини Якова та Олени Огородників.

⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 7г, арк. 1.

⁹⁰ Там само, арк. 5.

Відомо, що серед закладів освіти української діаспори, які забезпечували професійну підготовку української молоді на європейському континенті, був і чинний донині Український вільний університет (1921 р., Відень – Прага – Мюнхен). На щастя, ця установа за межами рідної землі і на сьогодні є авторитетним українським освітнім закладом, який продовжує виконувати роль наукового мосту між світом діаспори і сучасною Україною.

Також у Празі впродовж 10 років діяв Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (УВПІ) (1923–1933), який став провідним осередком української педагогічної науки і першим за межами України вищим педагогічним навчальним закладом⁹¹.

Засновники УВПІ ім. М. Драгоманова чітко усвідомлювали свою мету – використати його як *«...лабораторії потрібних для України педагогів-громадян»*, що здійснює підготовку кадрів культурно-політичних борців. Пріоритетні лави в системі педагогічної освіти мали посідати учителі з глибокою національною свідомістю, широким ідейним розвитком та повнотою фахових знань⁹².

Прибувши до Праги, у липні 1923 р. Я. Огородник подав заяву до Ради професорів УВПІ ім. М. Драгоманова з проханням зарахувати його студентом цього навчального закладу⁹³. Професорська рада здійснила мрію Якова Андрійовича, зарахувавши його слухачем історико-літературного відділення під керівництвом В. Сімовича. Йому призначили й інститутське утримання. До речі, установлення щомісячної стипендії в розмірі 500 к. ч. (крон чеських) та ще 50 к. ч. на придбання одягу зняло неабиякий економічний тягар із подружжя Огородників. При інституті, крім грошової, було організовано надання медичної допомоги. Питаннями медичного обслуговування персоналу УВПІ опікувався інститутській лікар проф. В. Гармашів, за рецептами яко-

⁹¹ Шаповал М. Український Вищий Педагогічний Інститут імені Михайла Драгоманова в Празі / Микита, Шаповал // Нова Україна, 1923. – Ч. 6. – С. 4.

⁹² Український Вищий Педагогічний Інститут імені М. Драгоманова в Празі // Український Студент, 1923. – Ч. 3-4. – С. 60.

⁹³ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

го елементарні ліки видавалися безкоштовно. У цій царині була налагоджена також співпраця з місцевими органами Червоного Хреста, що давало змогу лікувати важко хворих студентів у санаторіях, лікарнях і шпиталях⁹⁴.

Звісно, про такі умови важко хворий Я. Огородник міг лише мріяти. Тому вступ на навчання до УВПІ в Празі став для нього неабиякою подією, що дозволила відчутно зменшити матеріальні проблеми родини і, головне, забезпечила надання йому медичної допомоги.

Проте в грудні 1923 р. Я. Огородник без дозволу ректора припинив навчання в інституті, чим грубо порушив чинні в закладі правила. Причиною такого вчинку стало критичне загострення хвороби. До того ж, йому надійшло повідомлення інститутського лікаря, що потрібно негайно від'їжджати у с. Кваси Закарпатського регіону, де Український Громадський Комітет на кошти ЧСР відкрив власний санаторій. Невдовзі в листі до ректора УВПІ Я. Огородник пояснив, що вчинив так не тому, що «...злегковажив шкільну дисципліну, а лише через те, що кожний день перебування в Празі приносив погіршення мого здоров'я, отже, треба було чим скоріше з Праги виїздити»⁹⁵. Крім того, він повідомляв, що залишив інститутському лікареві В. Гармашіву прохання і заяву, які той мав передати до ректорату.

Упродовж двох місяців перебування в санаторії Яків Андрійович активно вчився. Він просив ректора, щоб інститутська бібліотека переслала до санаторію підручники з психології, філософії, політичної економії, літератури, педагогіки, з історії Греції і Сходу⁹⁶. Студент зазначав, що якщо за цей період він не буде займатися самопідготовкою, то після повернення «багато прийдеться уділяти часу науці, що моє здоров'я знову буде потребувати ремонту»⁹⁷.

⁹⁴ Мірний І. Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова (1923-1933) Іван, Мірний. – Видання Укр. вис. Пед. Інституту за допомогою м-ва Шільн. Й нар. освіти ЧСР: Прага, 1934. – С. 108-110.

⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 3876, оп. 1, спр. 52, арк. 45.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 3876, оп. 1, спр. 52, арк. 45 зв.

Перебуваючи на лікуванні, Я. Огородник активно листувався з родиною і друзями. Так, у листах до В. Приходька він обговорював політичну ситуацію в Європі та критикував політику Речі Посполитої щодо колонізації окупованої Галичини і переслідування українських діячів на Волині. Поділяючи думки автора, Віктор Кіндратович, між іншим, спираючись на конкретні випадки в житті друзів, застерігав Я. Огородника про те, що повернувшись до столиці, він знову потрапить у несприятливі природні умови, адже *«Прага навіть для людей здорових на легені дуже погана»*⁹⁸.

Як засвідчив подальший розвиток подій, застороги В. Приходька щодо несприятливих кліматичних умов у Празі для хворих на туберкульоз мали певний сенс. Справді, кліматичні умови, розумове навантаження та нерегулярне харчування в комплексі з іншими проблемами призвели до загострення хвороби. Тому наприкінці 1924 р. Я. Огородник відбув на приватне лікування в с. Сальдобош (нині – с. Стеблівка Хустського р-ну Закарпатської обл.). Там він проживав у мадярській родині, навчав місцевих дітей і навіть заслужив звання *«професора»*, на якого сходилися дивитися мешканці з навколишніх сіл. За вчительство місцева громада платила йому певні кошти, а господар помешкання смачно годував та влаштовував пристойні побутові умови⁹⁹.

На жаль, упродовж наступних декількох років життя в місті хвороба невпинно прогресувала. Черговий курс лікування Я. Огородник пройшов у 1926 р. в санаторії м. Штернберк (Східна Чехія). Це був спеціалізований заклад *«за колючим дротом та охороною з рушницями»*¹⁰⁰. Якова Андрійовича вразило шестиразове харчування й майже повна відсутність засобів лікування. Місцевий досвідчений лікар прямо заявляв, що ефективних ліків проти туберкульозу світ ще не винайшов, тому пропонував пацієнтам лікуватися, хто як може. Зокрема, Яків Андрійович створив собі теорію, що легеневе дихання замінить собі шкір-

⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 39, арк. 19.

⁹⁹ Там само, спр. 46, арк. 27, 37.

¹⁰⁰ Там само, арк. 46.

ним: «...і, як легені погниють, буду дихати шкірою»¹⁰¹. Звісно, на його «теоретичні викладки» знайшлися рецензенти, які заявляли, що «...ця теорія нагадує їм оповідання, як один відважний дядько, не маючи макогону, хотів членом мак втерти»¹⁰².

Загалом періодичне лікування в санаторних установах і лікарнях не змогло врятувати Я. Огородника від трагічного фіналу. Він усвідомлював, яким буде наслідок хвороби, і намагався до останнього дня сіяти зерна любові до життя, глибокої віри в перемогу та високої поваги до власного народу, вірним сином якого він був упродовж короткого життєвого шляху.

Навчаючись у Празі, Яків Андрійович не припинив листування з рідними, котрі в силу різних причин змушені були залишитися на окупованій Україні. Він був глибоко вражений повідомленнями, які надходили з Поділля, зокрема з рідної йому Гайсинщини. Отримана інформація зміцнила його усвідомлення в тому, що встановлений большевиками в Україні новий суспільний лад наскрізь проникнутий антинародною сутністю. Інформація з листів різюче відрізнялася від змісту офіційної преси, що поширювалася большевиками за кордоном. Найбільше даних надходило від батька, листування з яким удалося відновити в 1923 році. Виявилось, що 8 березня 1922 р. померла його мати Лукерія Воніфатівна і батько залишився в Зятківцях без будь-якого догляду¹⁰³. «Я вже остався босий і голий, – писав він в одному з листів, – то сходить, а то міль поїла, а купити нема за що і нема де..., їсти не то що не хочу, про сало я і понятія не маю»¹⁰⁴.

З листів від друзів і родичів Я. Огородник черпав ту цінну інформацію, від якої його світоглядні позиції зміцнювалися потребою продовжувати боротьбу за звільнення України від большевицького рабства. Ученого глибоко турбувало соціально-культурне становище українського народу, котрий потрапив у міцні обійми так званої «українізації», оголошеної сталінською

¹⁰¹ Там само, арк. 37 зв.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само, спр. 41, арк. 1.

¹⁰⁴ Там само, арк. 9, зв.-10.

системою управління в 20-х роках ХХ ст. «Помиляються ті, – з боєм зазначав Яків Андрійович, – що там [на Україні] ніби відбувається правильне зростання українського народу по стороні культурно національній. Не треба тішити себе українізацією, бо нам потрібна дерусифікація. Більшовики не криються з тим, що для них національне діло є річ форми, а не змісту; зміст вони впливають інтернаціональний, а по суті общеросійський...»¹⁰⁵.

Неабияк уплинув на Я. Огородника ажітаж навколо поширення на теренах Чехословаччини так званого руху «зміновіхівства», який набув популярності серед тамтешньої студентської молоді. Посіяна авторитетним і популярним політиком М. Грушевським ідея повернення до большевицької України знайшла певну підтримку з боку деяких лідерів інших політичних таборів української еміграції й спричинила на шпальтах періодичних видань полемічну дискусію між прихильниками та супротивниками цієї авантюри.

Прикладу М. Грушевського послідувала частина членів УПСР під проводом М. Шаповала і Н. Григорієва, які наприкінці 1919 р., емігрувавшись (Чехословаччина, Австрія), розпочали активно пропагувати принцип «диктатури трудових мас», ухвалений на Всеукраїнському трудовому конгресі в січні 1919 року в Києві.¹⁰⁶

Водночас позиція М. Грушевського та ще декількох політичних лідерів щодо статусу Галичини на тривалий час створила прецедент протистояння між так званими національними центрами в еміграції, які пересварили між собою колишніх лідерів Української революції В. Винниченка, М. Грушевського, С. Петлюру, П. Скоропадського, Є. Петрушевича, М. Шаповала та ще декількох членів Директорії. Дійшло до того, що за межами України утворилося 6 (!) центрів, які репрезентували УНР і ставили за мету здобуття державності, але в неоднакових політичних іпостасях та з різними партнерами.

Значна полеміка в засобах масової інформації щодо змін

¹⁰⁵ Там само, спр. 24, арк. 21.

¹⁰⁶ Чумаченко О. А. Міжнародна діяльність Микити Шаповала в міжвоєнний період // О. А. Чумаченко. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/09/19.htm>.

хівського руху глибоко вразила Я. Огородника, котрий, перебуваючи ще на підпольській Волині, чітко усвідомлював наслідки повернення в Україну. Зокрема, за повідомленням колишнього комісара Поділля Г. Степури, його знайома лікарка, якій удалось таємно потрапити до Польщі, заявила, що *«Совдепія – це цвинтар і вертатися туди нема чого, а треба сподіватись упадку большевиків»*¹⁰⁷.

Звісно, такі висновки з боку жінки, яка щойно покинула територію Поділля, витверезили ейфорійні настрої деяких учасників Української революції, що й підтвердилося подальшим розвитком репресивних заходів проти всіх без винятку *«зміновіхівців»*, життя яких обірвалося в підвалах НКВС або в таборах ГУЛАГу.

Певний уплив на свідомий вибір Я. Огородника не повертатися назад, а шукати шляхи продовження навчання, відіграла брошура професора Т. Г. Масарика *«Славяне після війни»*. У ній подано власну характеристику російського більшовизму: *«Большевизм ні в теорії, ні в практиці марксизмом не являється. ...Він є витвором чисто російським, є плодом неорганічного розвитку, спричиненого під натиском найрадикальніших західних ідей щодо поглядів на розвиток світової спільноти за підтримки російської церкви. (...) Народ у більшості неосвічений не може бути марксо-соціалістичним і комуністичним, хіба що на папері. Чому цей неосвічений й напівосвічений нарід так підтримав большевицьку утопію є зрозумілим, адже за часів війни і революції він опинився в стані моральних і матеріальних злиднів»*¹⁰⁸.

Водночас Яків Андрійович був глибоко стурбований політичними настроями, зокрема морально-психологічним станом української еміграції, якій призначалося брати участь у майбутньому визволенні України від большевицької навали. Невтішні висновки опанували світогляд Я. Огородника після зустрічі 29 липня 1927 р. у Празі з тодішнім головою Директорії УНР Андрієм Миколайовичем Лівіцьким (1879–1954)¹⁰⁹.

Ця зустріч стала визначальною для Я. Огородника в плані

¹⁰⁷ Там само, арк. 26 зв.

¹⁰⁸ Масарик Т. Г. Словяни після війни. – Ужгород, 1923. // Діло, 1923. – Ч. 136. – С. 3.

¹⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 7д, арк. 15.

отримання інформації («з перших вуст») про стан визвольної боротьби та політичної орієнтації в колах української еміграції. Очікуючи аудієнції, Я. Огородник вимушений певний час спілкуватися з Р. Смаль-Стоцьким (1893–1969), який на той час тісно співпрацював з А. Лівіцьким, фактично виконуючи обов'язки його помічника¹¹⁰.

Цікаво, що в процесі спілкування з паном Романом Яків Андрійович отримав досить важливу інформацію про негативний вплив відомих «принципів» галицьких політиків на стан української справи в Польщі. На його переконання, поляки всіляко підтримували українців і «втомилися увесь час [друсати?] усіх нас за чуба...». Досвідчений політик був упевнений, що можна було б набагато більше зробити, «коли б не ота галицька «принциповість»¹¹¹.

Підбиваючи підсумки зустрічі з А. Лівіцьким, Яків Андрійович визнав, що аудієнція справила на нього неоднозначне враження. Зокрема, не вдалося почути конкретних відповідей про досягнення українського Центру в міжнародній політиці. Головнокомандувач нічого не сказав про початок інтервенції і роль української еміграції в ній. Президент не володів даними про наявні ресурси в разі збройної боротьби з «советами» та не зміг окреслити засади внутрішньої політики в часи відновлення війни з більшовиками. Висновок Я. Огородника був сумний: «наші державні справи ведуться зле»¹¹².

Проте Яків Андрійович вирішив підтримувати зв'язки з А. Лівіцьким і започаткував листовне спілкування з ним. В одному з листів до Андрія Миколайовича, оцінюючи причини поразки Української революції, він запропонував власний погляд на вирішення цих проблем у майбутній визвольній боротьбі. Зокрема, в листі зазначалося таке: «Минулу нашу боротьбу ми програли не тільки кількістю і слабкістю своїх сил, а через якість. Ми не мали знавців діла у всіх державних справах...»¹¹³. Для подолання

¹¹⁰ Там само, арк. 2.

¹¹¹ Там само, арк. 14.

¹¹² Там само, арк. 50-51.

¹¹³ Там само, арк. 1, 12.

цих недоліків Яків Андрійович запропонував готувати кадри за-здалегідь. *«Єдиною державою, – на переконання Я. Огородника, – де можливо це зробити, є Польща. Треба увійти в порозуміння з урядом Пілсудського, щоби наших надійних людей поприймали... чиновниками до органів М-ва Вн. вправ, в районні поліції...»*¹¹⁴ і в такий спосіб сформувати власний висококваліфікований кадровий резерв, який за щасливої нагоди – звільнення України – був готовий виконувати важливі державні функції.

Також Я. Огородник закликав А. Лівичького докласти максимум зусиль до об'єднання всіх українських сил в еміграції. Андрій Лівичький цілком погоджувався з висновками Я. Огородника й визнав, що для них обов'язком перед Батьківщиною є невідкладне завдання: *«Мусимо повести рішучу боротьбу проти наших московських «хрунів» – скоропадців та шаповалівців»*¹¹⁵.

У процесі листовного спілкування А. Лівичький переконувався, що Я. Огородник – високоосвічений державний діяч, справжній патріот України, і тому відгукнувся на низку його пропозицій. Зокрема він погодився утворити спеціальну комісію для розробки законодавчої бази щодо запровадження державного адміністративного управління на майбутніх звільнених територіях. Справді, таку комісію створили у складі професора Ф. Лоського, О. Лотоцького, П. Сумнівича, Я. Огородника та ще декількох відомих правників¹¹⁶.

Акцентуючи на потребі дискусій, Я. Огородник готовий був брати активну участь у виробленні концептуальних засад щодо формування місцевої влади шляхом широкого діалогу між членами комісії. *«Мушу сказати, – зазначав він у листі до керівника МВС О. Лотоцького, – мене не лякає боротьба думок, бо звичайно у цій боротьбі кристалізується правильне вирішення справи; навпаки, «згода в сімействі» таїть у собі небезпеку, що відсунені на бік питання стануть на весь зріст у критичний момент, коли для дебатування їх не буде вже часу»*¹¹⁷. На жаль, діяльність

¹¹⁴ Там само, арк. 2.

¹¹⁵ Там само, арк. 9.

¹¹⁶ Там само, арк. 19.

¹¹⁷ Там само, арк. 32.

цієї комісії не вирізнялася ефективністю, і тому всі пропозиції та починання Я. Огородника зводилися до властивої тому часові імітації бурхливої діяльності з боку окремих представників української еміграції.

Проживаючи в Чехословаччині, Я. Огородник підтримував постійний зв'язок із діячами національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. на Поділлі, зокрема вів активне листування з В. Приходьком, обмінюючись думками й виробляючи спільні позиції щодо стану українських сил в еміграції. У результаті ініційовано проведення в Празі кількох зустрічей членів утвореного там Празького українського центру. Зокрема, у травні 1929 р. на одному з таких зібрань, за участі В. Приходька, С. Тимошенка, П. Барановського, М. Трепака і Я. Огородника, відбулася жвава дискусія, у процесі якої учасники з'ясували роль і місце наявних еміграційних центрів у розвитку національно-визвольного руху. Як виявилось, на теренах Західної Європи Варшавський центр на чолі з Головою уряду УНР А. Лівіцьким був найпотужнішим і досить впливовим, існував за підтримки уряду та Генерального штабу Польщі.

Зазначимо, що на всіх етапах життя і праці Я. Огородник пишався тим, що за походженням був українцем, і завжди обстоював пряму причетність до цього великого європейського народу. Показовим прикладом може слугувати його боротьба за внесення до паспортів запису про українське походження, замість запроваджених у 20-х рр. XX ст. в зарубіжних країнах правил зараховувати емігрантів-українців до громадян російської національності. Так сталося, що заснований у 1921 р. Нансенівський комітет ухвалив рішення видавати всім емігрантам із колишньої Російської імперії так звані «нансенівські паспорти» із записом «народжений у Росії», тобто походження було єдиним – «росіянин». Звісно, українські емігранти відмовилися брати ці паспорти. Так, у листопаді 1929 р. на засіданні членів товариства «Українське об'єднання в Празі» професора А. Яковліва, К. Мацієвича, М. Славінського, Я. Огородника та ін. учасники дійшли висновку, що потрібно вимагати від Уряду ЧСР унесення

змін до записів у паспортах, з тим щоб указувати походження «українець», а не росіянин¹¹⁸.

Злагоджена й рішуча боротьба української громадськості за визнання її національно-етнічної й державної окремішності увінчалася успіхом: 1 липня 1930 р. Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини ухвалило розпорядження про заміну в «нансенівських» паспортах для українців слова «rus» на слово «ukrajines» у чеському та французькому варіантах тексту¹¹⁹.

Завершення навчання в УВТІ вивільнило час Я. Огороднику для громадсько-політичної діяльності. Він долучився до роботи в товаристві «Головна Еміграційна Рада», яке постало як вищий орган 25–26 червня 1929 р. на Першій конференції української еміграції в Празі. До цього товариства входили представники еміграційних об'єднань, що були розкидані по різних країнах¹²⁰. Одне з головних завдань Головної Еміграційної Ради – видання літератури про Україну іноземними мовами. Також на нараді було порушене питання про потребу розгорнути роботу серед учасників визвольних змагань та інвалідів війни щодо утворення «Товариства Колишніх Військових УНР». Зокрема, вирішили побудувати в околицях Парижа реабілітаційний заклад для українських вояків-інвалідів, а також використовувати його як культурний центр для роботи у Франції¹²¹.

Глибокий аналіз проблем визвольної боротьби в Україні дав підстави Якову Андрійовичу зробити висновок про те, що в реалізації програми визволення України найефективнішим шляхом могла стати іноземна інтервенція проти Советського Союзу. *«Нам потрібна катастрофа, – заявляв він, – тому ми повинні не тільки хотіти інтервенції, а поступати так, щоб її викликати. Для солідності ж інтервенції потрібно, щоби «хазяїном» її був не*

¹¹⁸ ГА СБУ, спр. 12617, Т. 15, арк. 19.

¹¹⁹ Глушан Олена. Участь С. В. Бородаєвського у громадсько-політичному житті української еміграції в Чехо-Словацькій республіці / Олена, Глушан // *Ucrainamagna*, 2016. – С. 186.

¹²⁰ 1-а конференція української еміграції в Празі і Головна Еміграційна Рада // Тризуб. – 1929. – 15 груд. (чис. 50). – С. 10-21.

¹²¹ ГДА СБУ, ф. 12617, Т. 15, арк. 19, 20.

Букурешт чи Варшава, а Париж або Лондон»¹²².

На його переконання, найбільш реальною силою у поваленні большевицького режиму можуть і повинні стати селянські маси, якщо їх організувати в окрему політичну силу й запропонувати прийнятну для них земельну реформу. Для досягнення цієї мети, вважав Я. Огородник, потрібно створити товариство однодумців, завданням яких було б «...об'єктивне академічно-наукове вивчення українського селянства та пізнання правдивих його інтересів та потреб»¹²³.

Певна частина емігрантів, які мешкали в Чехословаччині, також поділяла подібні погляди і погодилася брати участь в організації «Українського аграрного товариства в ЧСР», яке 10 червня 1929 р. оприлюднило свій перший «Комунікат». Тимчасове керівництво товариством доручалося В. Проході, Я. Танцюрі, Ю. Климачову, С. Білодубову та П. Гарячому¹²⁴.

Важливим моментом у розвитку цього руху було те, що Я. Огородник став розробником ідеологічних засад діяльності товариства. Наприкінці червня 1930 р. від оприлюднив власний проєкт напрямків до платформи «Українського аграрного товариства в ЧСР». На основі глибокого аналізу політичної діяльності в період Української революції партії есерів, яка репрезентувала українське селянство та мала від нього шалену підтримку, Яків Андрійович довів, що ця політична сила під впливом російського есерівського доктринерства не запропонувала чітку розв'язку стосовно форм володіння експропрійованою землею. Тому, на переконання вченого, селянство негайно від есерів відвернулося¹²⁵.

«Під большевицьким кровавим окупаційним режимом, – зазначалося в документі, – на Україні неможлива жодна легальна політична робота серед селянства». Тому селяни zostалися без політичної партії, що відігравала б роль об'єднувальної та керівної сили для багатомільйонної маси українських хліборобів.

¹²² ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 24, арк. 16 зв.

¹²³ Там само, спр. 16, арк. 1.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само, арк. 10.

«Організувати таку політичну селянську партію, – репрезентував мету товариства Я. Огородник, – є невідкладною вимогою життя та святим обов'язком тих, що зі селянської крові родилися, що зі селянської праці та поту вигодувалися, що для культурної діяльності серед селянства себе присвятили...»¹²⁶.

Розглядаючи вирішення проблеми землеволодіння винятково на засадах приватної власності з нормами, які не допускали надмірного збагачення землевласників, Я. Огородник висунув власний проєкт улаштування нової вільної і демократичної України. Зокрема, він бачив країну як президентсько-парламентську республіку з двопалатним законодавчим органом¹²⁷.

Як на диво, його бачення державного устрою УНР не втрачає актуальності й сьогодні. *«Наша республіка, – зазначав Я. Огородник, – має бути потужною на зовні та міцно сконсолідованою всередині. Тому ми ліквідуємо усякі бутафорні автономні республіки, що їх запровадили в Україні московські окупанти... Крим має бути органічною частиною УНР із забезпеченням культурно-національних інтересів його татарського населення»¹²⁸.*

Учений не передбачав іншого вибору для існування Української народної республіки, ніж влаштування єдиної унітарної держави з потужним військом. *«Україна, оточена сусідами, яких ще довго прийдеться привчати до факту існування самостійної української держави, – застерігав Яків Андрійович, – потребує міцного війська для оборони себе від своїх сусідів., щоби кожної хвилини бути готовою дати належну відсіч тому, хто підняв би свою хижацьку руку проти нашої незалежності»¹²⁹.*

Звісно, можна не погодитися з його думкою про гегемонію класу селянства в новітній Україні. Водночас Я. Огородник пропонував вирішення цієї проблеми шляхом порозумінь, компромісів між класами й наголошував на дотриманні особливої обережності в застосуванні верховенства селянства щодо внутрішнього життя Української республіки.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Так само, арк. 12.

¹²⁸ Там само, арк. 13.

¹²⁹ Там само.

Ідейні засади побудови нової України у викладі Я. Огородника не збігалися з поглядами тодішнього керівника Аграрного товариства В. Проходи (1891–1971). Як голова Товариства колишніх українських старшин у Чехії, староста Союзу Українських Соколів за кордоном, редактор і видавець часопису «Село» Українського аграрного товариства академічного характеру він брав активну участь у національно-суспільній діяльності¹³⁰. Зокрема, у першому номері «Села» опублікував передовицю «Наші завдання», а згодом помістив у другому та третьому номерах статтю «Чатуй», яка викликала в Я. Огородника неймовірне обурення. Перебуваючи внаслідок хвороби у вкрай важкому фізичному стані, 12 вересня 1930 р. Яків Андрійович написав автору статті листа з викладом своїх вражень щодо цієї публікації. Принциповість і неприйняття наукового невігластва змусило Якова Андрійовича в критично-різкій формі *«присадити»* амбіції керівника товариства та висловити йому зауваження щодо спроб *«аналізу історії України»*. Вийшло так, що автор публікації на 58 рядках машинописного тексту зумів *«проаналізувати історичний поступ»* українського народу за тисячу років, тобто від Княжої доби до XIX ст. Причому, на думку Я. Огородника, у цих рядках В. Прохода зробив *«цілий ряд неабияких наукових відкриттів, що можуть доволі таки ґрунтовно перебудувати наші відомості про минуле нашого народу»*¹³¹. Переплутавши в часі історичні події, автор стверджував, що *«Запорозжя підтримувало гайдамацький рух для того, щоби, відірвавши від Польщі Правобережжя, утворити з нею та Січчю «цілком незалежну демократичну республіку»*¹³². Звісно, така нісенітниця, заявлена дослідником з неабияким апломбом, украй обурила історика Я. Огородника, тому він порадив Василю Хомичу придбати підручник з *«історії бодай для початкових класів, та добре, добре його*

¹³⁰ Вронська Т. В. Прохода Василь Хомич // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 50.

¹³¹ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 39, арк. 111.

¹³² Там само, арк. 112.

простудіювати»¹³³. Крім того, учений нагадав про те, що перед тим, як виступати публіцистом, що висвітлює суспільно-політичні теми, «не досить мати в кишені диплом на спеца від селекції бурякового насіння, чи поліпшення культури лісів, а треба мати великий багаж знань з історії, політики, економіки, літератури, філософських та правничих наук...». На завершення Яків Андрійович у толерантній формі повідомив, що мета його листа полягає в тому, щоб розбудити совість В. Проходи, «яка дуже міцно заснула, коли Ви набрали легковажної відваги писати про те, чого не тямите..»¹³⁴.

Закономірно, що В. Прохода заявив Я. Огороднику і його соратнику М. Литвицькому, що вони чужі йому «по духу... Ваші підходи, (...) противні духові нашого селянського розуміння справи...»¹³⁵.

З огляду на висловлене вище можна зробити висновок, що навіть у критичному стані – між життям і смертю – учений-історик і патріот українського народу не зміг не відреагувати на історичне невігластво відомого діяча емігрантського руху, голови Аграрного товариства В. Проходи. У цьому й виявляється глибинна сутність постаті Я. Огородника – досить принципового та широко обізнаного громадянина, філософа, ученого-історика й громадсько-політичного діяча України.

Підсумовуючи життєві факти Якова Андрійовича, зазначимо, що протягом 1923–1929 рр. він завершив навчання в УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі й опанував повний курс вищої школи. До 1928 р. слухав лекції на історико-літературному відділенні, де успішно склав випускні іспити й здобув титул педагога середніх шкіл¹³⁶. Із 1928 р. Я. Огородник вже пізнавав науки на філософському факультеті та приступив до підготовки докторської дисертації.

Навчаючись в УВПІ, Я. Огородник отримав фундаментальні знання з різноманітних гуманітарних предметів. У сту-

¹³³ Там само, арк. 113.

¹³⁴ Там само, арк. 114.

¹³⁵ Там само, арк. 60.

¹³⁶ *Мірний І.* Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова... – С. 142.

дентські роки, використовуючи доступну за межами України джерельну базу, здійснив декілька історичних досліджень, які, безумовно, мають наукову цінність. Зокрема, варті уваги його праці «Луцька Братська школа у світлі своїх статутів»¹³⁷, «Історична школа економістів»¹³⁸, «Гетьманування Івана Скоропадського»¹³⁹, «Етика Спінози»¹⁴⁰ і «Григорій Сковорода та Benedictus de Spinoza»¹⁴¹.

Короткий аналіз праці «Луцька Братська школа у світлі своїх статутів», яка стала дипломною роботою у 1927 р., засвідчує, що, спираючись на дослідження М. Грушевського, І. Флєрова та інших доступних йому авторів, майбутній учений порушив питання національної шкільної освіти, актуальне під час панування Речі Посполитої на українських землях. За повідомленням автора, він узявся за дослідження історії шкільництва. *«Я не шкодую на це часу, – зазначав дипломник, – я побачив коріння сучасності у давнині, покритим порохом віків...»*¹⁴².

Аналізуючи наслідки насадження польської культури на території України, Я. Огородник зазначав, що ще з кінця XVI ст. їхня мова і звичаї починали домінувати над стародавніми традиціями і культурними надбаннями всіх верств українського народу. Опанувавши європейський дух релігійного лібералізму, українська нація на землях під Польщею *«втратила на початку XVII ст. зі своїх передових рядів князів Острозьких, Заславських, Збаразьких, Вишневецьких, Корецьких, Оленковичів-Слуцьких, Полубінських, Ружинських, Сангушок, Чарторійських та інші знатні фамілії. Ці всі роди, покатоличившись та пополячившись(…)»* «для

¹³⁷ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 3.

¹³⁸ Там само, спр. 76.

¹³⁹ Там само, спр. 7.

¹⁴⁰ Там само, спр. 5.

¹⁴¹ Др. Яків Огородник. Григорій Сковорода та Benedictus de Spinoza // Праці Українського Високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Науковий збірник, Т. II. Під загальною редакцією д-ра Василя Симовича. – Видавництво Укр. Висок. Пед. Інституту за допомогою Міністерства шкільн. й народ. освіти ЧСР. – Прага, 1932. – С. 204-230.

¹⁴² ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 39, арк. 39-40.

слави або для великого багатства»¹⁴³. На переконання Я. Огородника, діяльність «Греко-латино-слов'янської школи» Луцького Братства – це цікава сторінка в українському культурному житті початку XVII ст. Ця школа *«залишилася в історії огнищем культури, що повстало з лона національно свідомого громадянства, що в трудний час для нашого народу підняло прапор боротьби за його релігійно-національну самобутність...»*¹⁴⁴.

Інша дипломна робота Я. Огородника «Історична школа економістів», написана в 1928 р., відкрила в ньому талановитого дослідника. Використовуючи праці І. Кабачківа, О. Мицюка, В. Тотомиянця, М. Туган-Барановського, А. Чупрова та інших вітчизняних економістів, автор розглянув діяльність Історичної школи економістів, що виникла в Німеччині в I-й половині XIX ст. Дослідник довів, що ця школа *«підвела солідний фундамент під подальший розвиток економічної науки... Обслуговуючи теорію і практику економіки, історична школа працювала для поєднання життя і науки, себто служила загальнолюдському ідеалові»*¹⁴⁵.

Аналізуючи наукову діяльність Я. Огородника, зазначимо, що в березні 1928 р. він став докторантом історико-літературного відділу, де під керівництвом П. Феденка згодом захистив докторську дисертацію «Гетьманування Івана Скоропадського». Блискучий захист дисертації й успішне подолання всіх академічних процедур щодо здобуття наукового ступеня дали йому змогу отримати диплом доктора історико-літературних наук УВПІ ім. М. Драгоманова. На святковому засіданні Професорської Ради 31 грудня 1929 р. Яків Андрійович виголосив таке:

«Високоповажні пані і панове!

Досягнувши гідності доктора, я подібно іншим оглядаюся на свою студентську путь і почуваю приємну потребу ось тут зложити подяку усім тим, кому я своїми студентськими успіхами зобов'язаний.

З глибокою пошаною згадую я своїх батьків та всіх інших мені рідних, що моєму навчанню сприяли.

¹⁴³ Там само, арк. 50.

¹⁴⁴ Там само, арк. 55.

¹⁴⁵ Там само, стр. 76, арк. 129.

Почуття вдячності з повагою назавжди до pana Ректора, п. Проректора, п. Декана, цілого високого Сенату нашої школи, всіх взагалі наших панів професорів, а особливо до свого промотора pana проф. П. Феденка за те, що всі вони під час моїх студій своїм доброзичливим відношенням навчання мені улежували.

Дякую всім співробітникам нашої канцелярії на чолі з І. Мірним, з боку яких я постійно зустрічав уважне, сердечне відношення до моїх студентських потреб.

Прошу наших бібліотекарів pana Шаповала й pana Зленка прийняти вислови моєї подяки за ту охоту, з якою вони йшли мені на зустріч у мірі більшій, ніж службово були зобов'язані.

Стало добрим емігрантським звичаєм дякувати у таких випадках чеському народові за уможливлення студій і, додержуючись цієї традиції, висловлюю тут глибоку подяку символіві чеського народу й Республіки панові Президентові Масарикові.

На закінчення висловлюю свою сердечну подяку усім людям, що своєю присутністю зробили мені високу честь у цей урочистий для мене день.

31/XII-29. Яків Огородник»¹⁴⁶.

Початок нового 1930 р. для Я. Огородника склався не зовсім добре. Першою проблемою була справа працевлаштування, адже через обмежене фінансування видатків для утримання УВПІ оплатне місце в штаті історико-літературного деканату йому отримати не вдалося. Тому 11 лютого 1930 р. Яків Андрійович обійняв посаду асистента кафедри історії України як позаштатний працівник вишу¹⁴⁷.

Перебуваючи в звичайній лікарні Праги, Я. Огородник продовжував роботу над дисертацією щодо здобуття наукового ступеня доктора філософії. Щодо вибору теми дисертаційної праці він консультувався з професором Д. Чижевським, із яким уже раніше співпрацював, проводячи наукові семінари з питань філософії. До речі, Яків Андрійович у 1928 р. підготував дуже цікавий реферат, присвячений 250 річниці з дня смерті всесвітньо

¹⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 28, арк. 9 зв. – 10.

¹⁴⁷ *Мірний І.* Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова... – С. 140.

відомого мислителя Бенедикта Спінози. У дослідженні «Етика Спінози» Яків Андрійович висвітлив життєвий шлях видатного філософа й окреслив його заслуги перед людством. На завершення реферату, у якому використано понад 100 покликань на джерела та літературу, зроблено висновок про те, що книга Б. Спінози «Етика» *«...завдяки енергії, стремлінню до ясності, завдяки холодному спокою при аналізі душевних явищ та завдяки класичній простоті своєї будови, завжди викликала та повинна викликати глибоке захоплення»*¹⁴⁸.

Однак проф. Д. Чижевський застерігав Я. Огородника стосовно ризиків у виборі теми, яка торкається філософії Б. Спінози, адже за такий тривалий період світова наукова спільнота вже досить ґрунтовно висвітлила його спадщину. Він також не радив брати за основу наявне дослідження Я. Огородника «Григорій Сковорода та Benedictus de Spinoza». Тому вчений порадив Якову Андрійовичу вибрати тему щодо опанування філософії Г. Сковороди, бо про творчість його в історіографії України та Європи здійснено небагато досліджень¹⁴⁹.

На жаль, нам невідомий остаточний вибір теми дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії, але ми схиляємося до думки, що саме його праця «Григорій Сковорода та Benedictus de Spinoza» готувалася до захисту на цей ступінь.

На тлі історико-філософських досліджень Я. Огородник намагався бути активним у громадсько-політичному житті Праги та здобув високий авторитет серед емігрантських кіл Західної Європи. Він брав участь у створенні товариства «Українське об'єднання в ЧСР», був членом товариства «Музей визвольної боротьби України», «Спілки Українців, що закінчили Високі школи в ЧСР» (СУЗВИШ), а також інших громадських спілок та організацій українських емігрантів. Особливою його увагою користувалася видавнича спілка «Україна», де він був серед пайовиків та опікувався справами налагодження її діяльності¹⁵⁰.

Як громадсько-політичний діяч Я. Огородник глибоко усві-

¹⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3814, оп. 1, спр. 28, арк. 134.

¹⁴⁹ Там само, спр. 39, арк. 74.

¹⁵⁰ Там само, спр. 33, арк. 1-10.

домлював величезну заслугу президента ЧСР Т. Масарика в наданні притулку колишнім учасникам Української революції та створення комфортних умов для їхнього життя і навчання. До дня святкування 80-ї річниці з Дня його народження Яків Андрійович написав статтю «Т. Масарик та Україна»¹⁵¹. У вступній частині автор зазначав, що *«великі люди тим відзначаються, що скоріше завважують, глибше відчують, дальше бачать та з більшою імовірністю передбачають, ніж те суспільство, з якого вони вийшли та серед якого обертаються...»*.

Аналізуючи життєвий шлях Т. Масарика та його зв'язок з Україною, Яків Андрійович наголошував, що він *«...один з небагатьох зумів побачити, належно оцінити та відкрито на політичному форумі усім показати вагу й значіння української проблеми»*¹⁵².

На завершення статті Я. Огородник від імені всього українського народу висловив Т. Масарику таке: *«...українці в день, коли Чеськословацька республіка святкує 80-літню річницю з дня народження свого Президента, вождя народу, творця Держави, який з коваля заліза став ковалем майбутності своєї нації, з глибокою пошаною відзначають цю величню історичну постать, і слідом за професором Тендречком кажуть: воістину Чехія велика земля, коли могла спродити такого мужа як Масарик!»*¹⁵³.

У потоці значного масиву буденних справ, пов'язаних із хворобою, навчанням і науковими дослідженнями, Яків Андрійович не втрачав зв'язку з громадою та високо шанував пам'ять про видатних діячів Української революції, зокрема про Голову Директорії і Головного Отамана Армії УНР Симона Петлюру. Так, після його вбивства у Парижі в травні 1926 р. Яків Андрійович, як голова президії Всеукраїнського об'єднання діячів місцевих демократичних самоврядувань, запропонував створити відповідний комітет під керівництвом колишнього керівника Подільської губернської народної управи В. Приходька, кандидатуру

¹⁵¹ Там само, спр. 7г, арк. 18-39.

¹⁵² Там само, арк. 21.

¹⁵³ Там само, арк. 39.

якого схвалив Празький гурток членів Об'єднання¹⁵⁴. Новий голова зініціював щорічні заходи щодо гідного вшанування пам'яті С. Петлюри. Сам Яків Андрійович також брав участь у заходах, які проводили інші організації на пошану Симона Петлюри. Зокрема, 26 травня 1930 р. Я. Огородник був запрошений на Жалібну академію з приводу четвертої річниці смерті головного Отамана, яку в Празі організував Український республікансько-демократичний клуб та Українське об'єднання в ЧСР. В урочистостях брали участь К. Мацієвич, О. Алмазов, О. Безпалко, А. Чернявський та інші діячі української національно-визвольної боротьби¹⁵⁵.

Улітку 1930 р. підготовка матеріалів до захисту дисертації безпосередньо перепліталася з пошуком нового місця роботи, адже він уже мав усі формальні підстави та був здатний самостійно очолювати кафедру якоїсь науково-дослідної установи. Про це йому наголошував В. Приходько, який ще в лютому повідомляв, що у Варшаві і Вільно відкрилися наукові інститути. У Варшаві – для вивчення історії українського народу, а у Вільно – для вивчення історії народів від Чорного до Балтійського морів. Тому Віктор Кіндратович пропонував Я. Огороднику звернутися до В. Біднова, а сам пообіцяв з цього приводу написати листа І. Огієнку¹⁵⁶.

Водночас розлука з дружиною, яка після закінчення інституту змушена була виїхати на роботу до м. Табор (на півдні ЧСР), а також фінансові проблеми (відсутність стабільної зарплати), погіршення кліматичних умов та інші побутові негаразди призвели до серйозного загострення хвороби. Якова Андрійовича госпіталізували до звичайної міської лікарні в Празі, де лікарі намагалися врятувати йому життя. Утім, зарадити активній фазі туберкульозу медики вже не змогли. На шостий день після власного 36-річчя, тобто 27 жовтня 1930 р., серце Я. А. Огородника перестало битися. Україна втратила ще одного вірного сина, полум'яного борця за волю українського народу, за його самостійність і державність.

¹⁵⁴ Там само, спр. 32, арк. 6.

¹⁵⁵ Там само, спр. 33, арк. 29.

¹⁵⁶ Там само, спр. 39, арк. 47 зв.

Якова Андрійовича поховали на стародавньому Ольшанському цвинтарі на ділянці українських діячів¹⁵⁷. Про прощання з Я. Огородником у Львівському часописі «Діло» значилося, що *«Похорони відбулися в четвер 30, жовтня 1930 р. на кладовищі в Ольшанах при великій, як на теперішній час, участі української Громади. Над могилою провели Покійника ректор Українського Високого Педагог. Інституту проф. д-р В. Гармашів, декан істор.-літер. відділу Інституту доц. д-р Панас Феденко; із товаришів інж. Литвицький. Покійник осиротив дружину д-ра мед. Олену Огородникову, Земля Йому пером!»*¹⁵⁸.

Отже, попри нетривале творче життя, подолянин Я. Огородник увійшов до когорти діячів Української національно-визвольної революції і перебував серед тих, хто обрав життєвий шлях непримиренної боротьби проти численних ворогів і недругів українського народу. Працюючи в органах місцевого самоврядування, він брав активну участь у становленні демократичного народовладдя в Українській Народній Республіці. Трагічна поразка УНР не зламала волі молодого урядовця. У вимушеній еміграції Я. Огородник, здобувши вищу освіту й науковий ступінь доктора історії, продовжував займатися відтворенням історичної пам'яті про діячів національно-визвольних змагань українського народу, брав участь у розробці законодавчих актів, які мали знадобитися для звільненої від большевиків Батьківщини.

На жаль, панування комуністичного режиму на території УРСР запровадило систему непам'ятства всього українського, особливо тих, хто здобував незалежність України. Через це більшість діячів визвольних змагань потрапили до забуття, про них згадували лише іноді або пошепки. Тому тут не втрачають актуальності такі рядки:

¹⁵⁷ У березні 2020 р. В. Рекрут, перебуваючи в Празі, спробував знайти поховання Я. Огородника та його дружини на Ольшанському кладовищі. Однак виявилось, що за законодавством Чехословаччини, якщо протягом певного часу за могилами ніхто не доглядає, на їхньому місці ховають інших людей. На жаль, так і сталося. Поховання Я. Огородника на Ольшанському цвинтарі не існує.

¹⁵⁸ Діло, 1930. – №. 252. – С. 6; 12; 11.

«Наше громадянство звикло шанувати своїх діячів більше після смерті, ніж за життя. Але так було, коли Україна стогнала в неволі царських приспінників. Отже, Вільна Україна повинна пошанувати тих наших діячів, що все своє життя, свій розум та всю працю віддали на користь своєї батьківщини, свого народу. Хай наші сусіди побачать, як високо шанує українське громадянство тих діячів, що підготовляли ґрунт до утворення Української державності. Нехай наше молоде покоління довідається, що і як треба робити в житті, щоб громадянство шанувало, а батьківщина та народ назавжди зачислили до національного Пантеону»¹⁵⁹.

На наше глибоке переконання, одним із вагомих кроків щодо повернення постаті Я. Огородника до когорти видатних діячів України має стати оприлюднення його творчої спадщини. Відомо, що впродовж навчання він здійснив декілька історико-філософських досліджень, які послужили підставою для захисту дисертації й отримання наукового ступеня доктора історико-літературних наук. Ці та інші праці історико-філософського напрямку, наукові розвідки в царині політології знаходяться в сховищах ЦДАВО України.

За ініціативи редакторів-упорядників В. Рекрута і Ю. Степанчука читачам запропоновано оригінальний текст його дослідження «Гетьманування Івана Скоропадського», яке зберігається в сховищах ЦДАВО України.

¹⁵⁹ Цит. за Рекрут В. П. “З людьми і для людей...” (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.). – Вінниця: ПП Балюк, 2006. – С. 270.

Передмова

Працюючи над своєю темою, я намітив перевести її розробку за таким планом: перша частина має бути присвячена політичній історії гетьманування Скоропадського, друга – економічним відносинам його доби, третя – духовному устрою того часу, четверта частина повинна дати синтезу описових та аналітичних результатів попередніх трьох частин, розкрити історичну конечність тої історичної дійсності та показати, як вона, будвши внаслідок свого минулого, стала причиною свого майбутнього.

Провідна ідея, яку я вирішив покласти в основу роботи, є ідея нашої державності, і кожную сторону життя я намітив собі розглядати, маючи головним завдання, яке вона до державного організму нашого мала відношення. Держава – це кістяк, на якому держаться всі інші прояви життя людського колективу, й зі всіх людських організацій, вона, може, в найбільшій мірі, має право бути центральним об'єктом дослідів історика.

Щодо рушійних сил, які керують історичним процесом, то я не обмежуся при їх шуканню лише модною тепер у науці сферою економічних відносин, бо слідом за Жоресом визнаю, що *«La complication presque infime de la vie humaine ne se laisse pas reduire brutalement, mecaniquement a une formule economique»*¹⁶⁰ (фр.) (Майже нескінченну складність людського життя неможливо брутально, механічно звести до економічної формули – Ред.)

Я буду шукати причини подій та загального напрямку розвитку їх також у сфері ідей, бо й вони є немаловажними факторами людської діяльності.

Займаючись розглядом життя народу, його станів, корпорацій та інших колективів у межах державної організації, я в той же час буду уділяти увагу й окремим особам, якщо вони в певних відношеннях є типові та якщо внаслідок свого становища чи індивідуальних властивостей могли історичного значення впливи робити.

Ці погляди на об'єкти історичних студій та на механізм історії я не почуваю потреби тут обґрунтовувати – але вважаю

¹⁶⁰ Jean Jaurès. Histoire socialiste de la Révolution française. p. 24.

необхідним їх заявити, бо розкриття загального штадт-пункту автора улекшує розуміння його праці.

У процесі роботи з'ясувалося, що для виконання цілого плану не вистачить того часу, на який уділена мені студійна стипендія. З огляду на це я змушений обмежитися обробкою лише першої частини праці, потішаючи себе тим, що на світі вже не раз автори випускали з-під свого пера роботи з написом: «частина перша», без жадної надії, що колись появляться частини дальші.

Щодо джерел та літератури до моєї теми належних, то я використав лише те, що обмежений час та доступні мені бібліотеки у Празі дозволяли використати. Тому ця моя робота не претендує на вичерпну повноту. Наприкінці роботи я подаю список прочитаних матеріалів, тут же визначаю, що не всі вони мають безпосереднє відношення до цієї першої частини моєї праці, але всі були б необхідні коли б я написав частини дальші згідно з наміченим планом.

Вважаю своїм обов'язком висловити свою сердечну подяку п. п. проф. В. Біднову, Д. Дорошенкові, й П. Феденкові за вказівки, які вони мені охоче уділили.

РОЗДІЛ І

1. 1. Політична ситуація в Україні перед вступом Скоропадського на гетьманство

Іван Скоропадський опинився на гетьманстві у складних та тяжких, а головне невиразних обставинах політичного становища України. Дві ворожі собі сили – московська й шведська стояли на нашій землі, готуючись до генерального бою, й не знати було, котра переможе, а з перемогою тої чи іншої – була зв'язана доля нашого краю, його провідної верстви, його чільних осіб.

Гетьман Мазепа та значніша старшина зробила вибір – стали по стороні Карла XII, в надії, що *«його шведська величність милу вітчизну нашу та військо непереможною зброєю своєю від московського тиранського ярма оборонить»*¹⁶¹. Цей крок Мазепа зробив не самочинно, а *«за спільною згодою панів генеральної старшини, полковників та всього війська запорозького»*¹⁶². Що згода значнішої старшини до того справді була, можемо не сумніватись: про це свідчать тогочасні історичні матеріали; навіть більше – старшина налягала на Мазепу, щоб у принагідну хвилю розірвати з Москвою, і, висловлюючи старшинські думки, говорив Мазепі прилуцький полковник Горленко: *«як ми за душу Хмельницького вічно богові молимося та ім'я його ублажаємо, що Україну з ярма ляхського визволив, так навпаки – і ми й діти наші у вічні часи душу й кости твої будем проклинати, якщо нас по смерті своїй у такій неволі залишиш»*¹⁶³. Але відносно згоди *«всього війська запорізького»* на перехід до Карла XII, то треба сказати, що це лише *modusdicendi* (манера висловлюватися – Ред.); такої згоди не було, бо робилося це потай від широких верств козацьких. Правда, можна було бути певним, що те козацтво з-під московської кормиги вирватися хоче, бо занадто

¹⁶¹ Листи Мазепа до Скороп. С. Соловьевъ. История Россіи съ древнейшихъ временъ. т. XV, ст. 1523.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Там само. т. XV, ст. 1492.

важким тягарем лягла на нього московська рука, й тому можна було сподіватися, що козацтво підтримає акцію до поліпшення його долі спрямовану.

1.2. Москва й городове козацтво

Про те ж, яка була доля городского козацтва, можемо скласти собі уяву з цитати, яка без жадних застережень відносно її правдивості робить з Орликового листа Соловйов, – учений, що є поза всякими підозріннями в українофільстві.

Ось вона: «... *приставы у крепостного строенія козаковъ палками по головамъ бьют, уши шпагами обсекаютъ... козаки, оставивши дома свои, сенокосы и жнитво, терпятъ на царской службе зной солнечный, а там великорусские люди дома их грабятъ, разбиваютъ и палятъ, женъ и дочерей насилуютъ, коней и скотину и всякие пожитки забираютъ...*»¹⁶⁴. До цього треба додати, що Петро посилав наше козацтво на поміч Августу Саксонському проти Шведів у Польщу; по його ж указу воно мусіло воювати в Інгрії, Ліфляндії за чужі Україні московські інтереси, під командою людей чужих, що не лише рядове козацтво, а й старшину, як пахолків трактували, й від яких хіба хабарами можна було відкупитися, як це зробив полковник Горленко, давши генералові Реннові кілька добірних коней та 300 єфимків грішми.

1.3. Московські утиски Запорозької Січі

Січове козацтво також терпіло кривди від Москви, що намагалася цілковито підпорядкувати собі Запоріжжя у своїй політиці до Криму та турків, а крім того, побудувавши Кам'яний Затон та фортеці на Самарі, втискалася в козацькі «уходи», підриваючи економічну базу Запорозької Січі.

1.4. Становище посполитих

Коли в такім тяжкім стані від московських утисків було козацтво, то посполиті, в силу свого положення людей тяглих, на яких падає головний тягар усяких повинностей, мусіли бути, й

¹⁶⁴ Там само.

дійсно були, у стані ще гіршому.

Наше купецтво, з часів підбиття Азова зачавши, коли Петро р. 1701 дав наказ торгувати лише з Азовом, а щоб у інших *«Великороссийскихъ и въ Малороссійскихъ городахъ межъ себя и не съ кемъ не торговали»*¹⁶⁵, почало відчувати невигоди від активного втручання Петра в торговельні справи й також не було Москві прихильним.

1.5. Відношення до Москви міщан

Міське населення взагалі терпіло утисків з боку москалів не менше за козацтво й посполитих, і, як оповідав кошовий Гусак Мазепиному посланцеві Горбаченкові, скаржилося в Січ, що москалі *«которые въ городахъ живутъ, людей бьют, крадутъ, насильствомъ отнимаютъ, детей малыхъ крадутъ и увозятъ в Москву»*¹⁶⁶.

1.6. Москалі й українське духовенство

Духовенство наше, що завдяки єдності віри, мало би бути до Москви найприхильнішим, вже внаслідок своєї вищої культурності трималося відносно москалів із повною резервою, і дуже добре характеризує настрої нашого духовенства лист київського воєводи кн. Дм. Мих. Голіцина до канцлера Головкина з 15 лютого 1709 р.: *«монахи – пише в тому листі Голіцин – все нас чуждаются; во всем Киеве нашель я только одного человека, который къ намъ снисходителенъ»*¹⁶⁷.

1.7. Московська агресивність відносно України

Та як було духовенству не *«чуждаться»*, а всім взагалі державно думаючим людям не обурюватися на Москву, а яких було так багато й мали вони таку різноманітну форму, що, схотівши їх докладно описати, можна було б цілу книжку зложити, коли ті утиски були не просто зловживанням, а результатом засадничого

¹⁶⁵ Полн. Собр. Зак. Рос. Имп., т. IV, ст. 132.

¹⁶⁶ Сол., т. XIV, ст. 1116.

¹⁶⁷ Сол., т. XV, ст. 11546-7.

відношення Москви до України, як до краю підлеглого, старшина якого це «враги», за яких «пора... приниматься»¹⁶⁸, як до краю без жодних прерогатив державних. Треба, наприклад, Петрові задобрити англійського герцога, від якого багато залежало в заграничній політиці Англії, і от він пише р. 1707 своєму послові в Лондоні Матвєєву: *«ответственность Геезен (Гюйсену) на его вопрошение, что дукъ Малбургъ желает княжества изъ русскихъ; на что отписать Геезену, и если то такъ и вишереченный дукъ къ тому склоненъ, то обещать ему изъ трехъ, которое похочетъ: Киевское, Владимирское или Сибирское»*¹⁶⁹. Петро забуває про автономне державне положення України, й не бачить нічого незручного супроти гетьмана та прав і вольностей цілого народу в наданню чужинцеві титулу князя Київського. Правда, про це Мазепа мабуть не знав, але зате йому було відомо, що Меншіков прилюдно просив у царя князівства Чернігівського, через яке, як із огірчинням казав Мазепа Орликові, *«шлях собі до гетьманства стелив»*¹⁷⁰.

1.8. Чому акція Мазепи не викликала широкого відгуку в народних масах України. Погляд Соловйова

Здавалося, що при такому в усіх шарах українського народу більше чи менше виявленому невдоволенню Москви, був ґрунт для успішної проти московської акції, а проте маси народні не пішли. Чому так сталося, що Мазепина спроба з-під Москви вирватися не знайшла собі стихійної підтримки, як, наприклад, спроба Хмельницького проти поляків? Соловйов готовий це пояснити, між іншим, тим, що крок Мазепи був його особистою авантюрою, позицію ж народу нашого передрішала релігійна однорідність із Москвою, бо, мовляв *«для массы малороссійскаго народа... православіе было началом, недопускавшимъ никакихъ сделокъ»*¹⁷¹.

Що в ті часи релігійні моменти, взагалі кажучи, були справ-

¹⁶⁸ Слова Меншікова до Мазепи на обіді царському в Києві р. 1706, Сол., т. XV, ст. 1491.

¹⁶⁹ Сол., т. XV, ст. 1434.

¹⁷⁰ Сол., т. XV, ст. 1491.

¹⁷¹ Сол., т. XV, ст. 1487.

ді немаловажним фактором в політичних подіях – це правда; та проте такий мотив поведінки наших мас народних не був вистарчаючим і ледве чи був головним. Адже, не оглядаючись на одноісповідність, побивало наше населення москалів за Брюховецького, бачачи, що діло йде, словами єпископа Методія сказавши, *«не про ремінець, а про цілу шкіру нашу»*¹⁷². Так само одноісповідність не перешкоджала нашому народові держатись погляду, як писав Юрій Крижанич, *«что жить подъ православнымъ царствомъ московскимъ горше турецкой муки и египетской работы»*¹⁷³.

1.9. Погляд Костомарова

Костомаров думає, що *«факты, возбуждавшие въ народе нерасположительные къ москалямъ, не были еще на столько многочисленны, на столько сами по себе сильны, чтобы образовать въ народе такую вражду, какая могла бы склонить его ко всеобщему восстанію»*¹⁷⁴. З приводу цього годиться зауважити, що на протязі цілого XVI тому своїх творів Костомаров подає стільки численних отих *«фактів»*, та вони до такої міри *«сами по себе сильны»*, що ставлять це його пояснення в суперечність із історичними матеріалами.

1.10. Погляд Грушевського

М. Грушевський поясняє це мілітарною перевагою Москви, проти якої Україна, маючи своє військо розпорошене поміж військом московським, *«не важилася ворохнутися»*¹⁷⁵.

В цьому поясненню він, безперечно, ближче до правди, ніж Соловйов, але, мабуть, ми ще більше до неї наблизимось, коли поспробуємо вивести причини пасивності цілої народної маси (окремі спорадичні виступи населення проти Москви в рахубу не йдуть) із тих внутрішніх відносин, які уклалися в нашому суспільстві тих часів.

¹⁷² Сол., т. XII, ст. 356.

¹⁷³ Українській вопросъ въ его истор. освещен. Кіевск. Стар. 1905 г., ноябрь, декабрь, ст. 154.

¹⁷⁴ Н. Костомаровъ. Собр. соч., т. XVI, ст. 640.

¹⁷⁵ М. Грушевський. Ілюстр. Іст. Укр., ст. 381.

1.11. Спроби пояснення на основі процесу внутрішньої динаміки тодішнього суспільства. Становище козацтва

Річ у тім, що тогочасне населення України переживало добу наростаючих антагонізмів між такими численними складовими частинами нації, як селянство та козацтво, з яких останнє, за півсотні літ свого існування, як провідної верстви, показало виразну тенденцію заступити на нашій землі місце шляхти Речі Посполитої. Козацтво старається закріпитися на позиціях упривілейованої верстви, щоб прав та вільностей своїх заживати. Відносно інших груп населення козацтво хоче бути групою командуючою, а у своїй середині воно, переживаючи процес диференціації на заможних, значних та звичайних рядових козаків, не може у критичну хвилю проявити рис однастайності та дисциплінуючої цілості.

1.12. Положення селянства

Селянство, яке за часів Богдана Хмельницького плече в плече з козацтвом ішло битися за свою кращу будучину, поволі знову відперте аж у низ суспільних сходів, і там, на найнижчому щаблі перебуваючи, мусить послушенство відбувати.

Ще є живі люди, які пам'ятають повний ентузіазму здвиг народу під знамена Хмельницького, коли *«усе, що живо, поднялося въ козацтво»*¹⁷⁶, а тут їх бувші ж їхні товариші по зброї, чи сини їх у підданство привертають, і мусять вони це терпіти *«поневажъ – за словами Петрика сказавши – дранежніи пани обиздили... шию»*¹⁷⁷ посполства.

Що козацтво вибилося на роль провідної верстви, була в минулому немала заслуга посполитого люду, але становище тих посполитих не зробилося на багато кращим. Ось як його змальовує у своєму листі до Мазепи р. 1692 кошовий Гусак: *«бачимо, що бідним людям в полках великі утиски чиняться... бачимо, що бідним людям гірше ніж було за ляхів, бо й кому не належить*

¹⁷⁶ Летоп. Самовидца, ст. 20.

¹⁷⁷ Лет. Самоила Величка, т. III, ст. 112.

тримати підданих і той держить, щоб йому сіно чи дрова возили, печі топили, стайні чистили»¹⁷⁸.

Як же ж було тому селянству підтримувати акцію Мазепи, що в першій мірі була ділом заможних панів, коли з підтримки, зробленої козацтву покоління перед цим, селянська маса мало скористала. Цілком природно було для селянської психіки стати осторонь від тої справи, від якої селянство не передбачало собі вигоди, і, мабуть, тут була причина того, що як писав Меншіков до Петра 26 жовтня 1708 р. «въ подломъ народе съ нынешняго гетманского злого учинку никакого худа ни въ комъ не видать»¹⁷⁹.

Отож бачимо, що зі двох найчисельніших груп нашого народу селянства й козацтва ні одна не була в стані силою цієї своєї маси на вагу, де важилася доля краю, покластися; козацтво через свою внутрішню несконсолідованість, селянство тому, що йому не відкривалися перспективи до кращої будучини; обоє разом не могли стати в купі через те, що досить гостро позначалася між ними лінія розриву на ґрунті різнації інтересів економічних.

Цим, розуміється, не вичерпуються причини, завдяки яким акція Мазепи не набрала стихійності, але серед цілого комплексу цих причин, я цюю поставив би в центрі.

З приводу сказаного мимоволі напрошується висновок, що для вдалої акції цілого народу проти ворога не досить, щоби кожна верства того народу мала причини проти ворога виступити, а потрібні ще передумови, які б спільність акції усіх верств народу забезпечували. Висновок цей елементарний, але, як повчає нас історична дійсність, для провідників не завжди очевидний.

Ось такі були відносини українського населення до Москви та взаємовідносини внутрішні між двома найзначнішими групами нашого народу, коли залізна воля Московського царя поставила нам на гетьманство покірної вдачі полковника Скоропадського, плохий характер якого, поруч із енергією його жінки дав привід сучасникам пустити на його адресу крилатий жарт: «Іван носить плахту, а Настя булаву»¹⁸⁰, жарт завдяки своїй ляпідарності в

¹⁷⁸ Сол., т. XIV, ст. 1115.

¹⁷⁹ Сол., т. XV, ст. 1521.

¹⁸⁰ А. Ефименко. Історія українск. народа, ст. 291.

устах людей 18 століття й зовсім не смачний у переробці проф. Слабченка, що називає Скоропадського «гетман-пахта»¹⁸¹.

1.13. Скоропадський та мазепинство

А яке ж було відношення самого Івана Скоропадського, полковника стародубського, до Мазепиної акції?

Він же ж належав до тої значної старшини, про яку ми сказали, що вона не лише поділяла проти московські заміри Мазепи, а його до реалізації їх підштовхувала.

Чи був Скоропадський у курсі сепаратистичних планів Мазепи, чи поділяв їх, чи, може, справді був це «*верный слуга Царскаго Величества въ войске запорожскомъ*»¹⁸².

Є підстави думати, що Скоропадський належав до мазепинців. Шведський історик Адлерфельд подає це як річ безсумнівну й навіть поясняє, які саме невдачі шведського війська змусили Скоропадського від мазепинців відлучитися¹⁸³.

На це натякає у своєму доносі вже по смерті Скоропадського бунчуковий товариш Данило Забіла¹⁸⁴, а ще ясніше це впливає з листа Мазепи Скоропадському, де гетьман дає своєму стародубському полковникові інструкції, які могли лише людині безсумнівної «мазепинської» репутації бути написані.

Вказавши на мотиви, що змусили його піддатись під «*непереможну протекцію*» Карла XII, та повідомивши, що права й вільності, які «*ворожа нам влада московська від давніх літ у всезлюбному наміру своєму викорінити завзялася*», король шведський не лише своїм «незмінним словом, але й писаною асекурацією» зберігати зобов'язався, Мазепа в тому листі пише далі так: «*тому то й ви, як справжній син батьківщини, дбайте несподіваним нападом знищити московське військо, що є у Стародубі, порозумівшись з полковником Переяславським та Ніжинським. Вам це зробити можливо, бо непереможне військо шведське вас прикриває. Якщо ж вам, в супереч надії, знищити московське військо не*

¹⁸¹ Слабченко. Організація хозяйства України, т. 1, ст. 92.

¹⁸² Дм. Бантышъ Каменскій. Ист. Мал. Рос., ст. 400.

¹⁸³ Див. у Костомарова: Собр. соч., т. XVI, ст. 637.

¹⁸⁴ Див. у Сол., т. XX, ст. 1648.

пощастить, то в такому випадкові поспішайте з військом своїм до Батурина, щоб не попався він у московські руки»¹⁸⁵.

1.14. Директива Мазепи й директива Скоропадського

Що ж на це зробив Іван Скоропадський, полковник стародубський? Чи сумлінно виконав він наказ свого шефа, наказ, що був не лише бойовим завданням, а й вимогою політичного патріотизму?

Чи так він повівся, як р. 1668 чернігівський полковник Іван Самойлович, який, одержавши універсали гетьмана Брюховецького про те, що той за спільною порадою старшини «від руки та приязні московської»¹⁸⁶ відлучився, зараз із козаками та міщанами обложив у чернігівському замку царського воєводу Андрія Толстого та почав того замку добувати?

Ні! Скоропадський не знищив стародубської залоги Шереметьєва й не пішов на Батурин!

Він волів вичекати дальшого розвитку подій, хоч, може, ті події інакше склалися б, коли би Батурин, підсилений полковником стародубським, не впав до рук Меншикова.

Костомаров пише, що Скоропадський ледве чи міг би доручення Мазепи виконати, коли б за це й узявся, «будучи со всех сторонъ окружонъ великорусскими военными силами»¹⁸⁷. Я не маю можливості перевірити дислокацію військ українських, московських та шведських, щоби переконатися, що це твердження Костомарова має під собою належну підставу, але я хочу вказати, що воно є в суперечності з відомостями про дислокацію війська, поданому у згаданому листі Мазепи до Скоропадського. Звідки взяв Костомаров, що Скоропадський був зо всіх боків оточений московським військом, коли Мазепа, що мабуть краще за Костомарова знав ситуацію, пише Скоропадському: «вам це (знищити московську залогу в Стародубі та піти на поміч Батуринові) зробити можливо, бо непереможне військо шведське вас прикриває».

¹⁸⁵ Сол., т. XV, ст. 1523.

¹⁸⁶ Сол., т. XII, ст. 362.

¹⁸⁷ Костомаровъ. Соб. соч. т. XVI, ст. 638.

Поведінка Скоропадського в залежності від штадтпункту може бути по-різному оцінювана. Одні можуть відвертатись від неї з огидою, другі ставити за взірць обережності; я здержуюсь тут від одного й другого, бо історикиві найменше личить виносити засуди чи робити виправдування. Але я почуваю обов'язок з'ясувати, що цей вчинок був результатом не лише особистої вдачі Скоропадського чи обставин, а й тої суспільно-політичної атмосфери, яка склалася на Україні в наслідок кількасотлітнього впливу польського державного життя.

1.15. Поступовання Скоропадського оприділяли не лише його індивідуальні властивості чи близькі обставини, а й атмосфера суспільного життя

В нашому старшинстві найшло широкі симпатії польське шляхетське стремління до «*золотої свободи*», яка зрештою у своїх звироднілих формах перетворювалась в анархію. В тому укладі життя не було нічого дивного, коли підлеглий, діставши наказ, задумувався, чи його виконати, чи може зігнурувати. Відсутність міцної центральної влади, відсутність почуття обов'язку чи принаймні зовнішнього примусу робили такі явища в Україні цілковито неможливими. Цього не трапилося б у державі строго монархічній, як московщина, де, як писав у добу Дорошенка її резидент у Варшаві Тяпкін, «*единый монархъ... своимъ государскимъ повеленіемъ, яко солнечными лучами единъ сияетъ, единого слушаемъ, единого боимся, единому служимъ все, единъ даетъ и отнимаетъ*»¹⁸⁸. Тут же прищепилися впливи польського життя, про яке влучно писав той же Тяпкін у тому самому донесенні до Москви: «*здесь, что жбанъ, то панъ; не бояться и самого Создателя не только избраннаго государя своего*»¹⁸⁹.

Скоропадський не пішов за взірцем Івана Самойловича, бо ж були в недавньому життю нашого краю й інші взірці, як от, лубенський полковник Шамлицький, що ще р. 1660 разом зі сво-

¹⁸⁸ Сол., т. XIII, ст. 842.

¹⁸⁹ Там само.

їми сотниками говорив: *«кто де будетъ силенъ, того де и мы»*¹⁹⁰.

1.16. Збройний удар мазепинству з боку Меншикова

Незабаром зачало виявлятися, *«кто будетъ силенъ»*. В ніч на 2 листопада Меншіков, без успіху випробувавши для переговорів про добровільну здачу сотника Андрія Марковича, що був *«человекъ к тому способный»*¹⁹¹, взяв штурмом Батурин завдяки зрадливому вчинку прилуцького наказного полковника Івана Носа, після чого люди в місті й фортеці *«все мечу преданы... без остатку, не щадя ниже младенцевъ, не только старыхъ»*¹⁹², будинки ж усі погоріли, бо як пише Лизогубівський літопис: *«огонь обошелъ весь город... и только одна хатка подъ самою стеною вала стоячая уцелела»*¹⁹³.

Швидко здобуття гетьманської столиці показало, що Москва не так то вже й безсила, як розраховував Мазепа, а захоплення військових припасів у Батурині та гетьманських скарбів разом із так жорстоким винищенням людності, що й тиждень по штурмі *«крови людской в месте и на передместю было полно калюжами»*¹⁹⁴, ще більше примушували в успіх Мазепиної акції не вірити та лояльність до Петра зберігати.

1.17. Царська агітація проти Мазепи й мазепинства

А тут ще за порадою Меншикова посипались царські маніфести зі *«всякими обнадеживаніями»*¹⁹⁵ усі вільності, права, та привілеї, що з часів Хмельницького були Україні підтверджені, свято й непорушно дотримувати та *«весь малороссійскій народъ въ неперемной своей милости содержать»*¹⁹⁶.

Рівночасно Меншикову дає Петро розпорядження *«полковникамъ и старшине... сколько возможно ласково призывает и*

¹⁹⁰ Пам. Київ. Ком. для разб. др. акт. т. IV отд. III, ст. 69; за Лазаревським чт. в ист. объ Нест. летоп. 1896. кн. 11. ст. 37.

¹⁹¹ Ригельманъ. Летоп. пов. о Мал. Рос., кн. V, ст. 39.

¹⁹² Там само, ст. 40.

¹⁹³ За Лазаревским: «Ист. очер. Батурина». Чт. в ист. о-въ н. лет., кн. 6, ст. 112.

¹⁹⁴ Черн. летоп., вид. київськ., ст. 94.

¹⁹⁵ Лист Меншікова до Петра з 26/X. 1708; у Сол., т. XV, ст. 1521.

¹⁹⁶ Ригельм., кн. V, ст. 36.

говорить имъ чтобы они тотчасъ ехали... для обранія нового гетмана»¹⁹⁷, а сам пише до наказного полковника ніжинського Жураковського: «будьте благонадежны, что мы васъ въ насто-ящiе полковники нежинскіе пожалуемъ»¹⁹⁸.

Стараючись «Мазепы прелести и замыслы пресечь и упредить»¹⁹⁹, Петро натискає на всі пружини, щоби Мазепині «прелестные универсалы» та швецькі «тайныя факції» на Україні паралізувати. Він зручно агітує, граючи на релігійних почуваннях народу²⁰⁰, залякує його польською неволею, підкупляє обіцянками полегшити податкові тягарі, які Мазепа позаводив ніби без царського відома, виставляє себе оборонцем «Малоросійскаго края», описує перемоги свої над шведами й патетично заявляє: «можемъ непостыдно реши, что некоторый народъ подъ солнцемъ такими свободами, и привиліями, и легкостію похвалиться не можете, какъ... малороссійской»²⁰¹.

1.18. Ближчі наслідки московських заходів до ліквідації мазепинства

Сумнівно, чи ідейна агітація мала бажаний Петрові вплив, усякий бо міг завважити в ній перебільшення, що розминалися з правдою, але страх ангажуватися в непевну Мазепину справу та матеріальні вигоди, що розкривалися при умові вірності цареві, зробили своє діло, й до Глухова для вибору нового гетьмана з'їжджається дехто з української старшини. Розрахунки цієї старшини могли бути приблизно такі: піти за Мазепу – це значить, – навіть при виграній, – мало що підняти вгору свою кар'єру, при програній – це значить смерть, тортури, у гіршому випадку – Сибір, чи втікання на чужину; зістатись при Петрові – розкриває перспективи нагород, якщо Москва буде зверху; коли ж би цар програв, то у своїх переможців скоріше можна помилування випросити.

¹⁹⁷ Лист Меншікова до Петра з 3 26/X. 1708; у Сол. т. XV, ст. 1522.

¹⁹⁸ Ригельм., кн. V, ст. 37.

¹⁹⁹ Пол. Собр. Зак. Рос. Им., т. IV, ст. 424, Н-р2210.

²⁰⁰ Пол. Собр. Зак. Рос. Им., Н-р2209.

²⁰¹ Там само, ст. 430, Н-р2212.

1.19. «Вибір» Скоропадського на гетьманство

На заклик Петра з 10-х полковників прибуло до Глухова лише 4 (решта була по стороні Мазепи). В числі тих 4-х був один наказний – ніжинський Лукіян Жураковський, а троє «совершенных»: стародубський – Іван Скоропадський, чернігівський – Павло Полуботок та переяславський – Степан Томара. З генеральної старшини не прибув ніхто: вона була при Мазепі.

Скільки було правосильності у виборах з такими учасниками, мабуть, ніхто не сумнівався, але тут рішало справу не право, а сила; та й вибори самі були лише церемонією, фактично ж було то царське призначення Скоропадського на гетьманство. Рігельман виразно пише: «государь... выбралъ и назначилъ в хетманы»²⁰² Скоропадського. Бантиш-Каменський з приводу твердження Нордберга, що Скоропадського вибирали, аби догодити Петрові, каже, що «Малороссійскіе летописатели умалчиваютъ о семъ»²⁰³, але допускає вірогідність «словеснаго преданія» про це. В зв'язку з цим я вважаю потрібним вказати, що в чернігівському літопису, який, щоправда, Бантишеві був не відомий, написано: «напотомъ царъ Петръ пошелъ до Глухова и тамъ ноемврія дня сегого учинилъ гетманомъ Іоана Скоропадского»²⁰⁴. Цей вираз «учинилъ гетманомъ» не випадковий; порівнюючи його з відповідними місцями того ж літопису про вступ на гетьманство інших осіб приходимо до висновку, що автор чернігівського літопису був чутливий до цього питання; так про Дорошенка, наприклад, він пише: «потымъ Дорошенко въ Чигирине зосталъ гетманомъ»²⁰⁵, а під р. 1669 записує: «Демяна Многогрешного Москва в Глухове... гетманом учинила»²⁰⁶, рівно ж про Самойловича під р. 1674 літописець говорить: «Москале... Івана Самойловича гетманомъ учинили»²⁰⁷.

Правдиво розкриваючи внутрішню суть «вибору» Скоро-

²⁰² Ригельм. Лет. пов. о Мал. Рос., кн. V, ст. 49.

²⁰³ Бант. Кам. Ист. Мал. Рос., ст. 400.

²⁰⁴ Черн. лет., ст. 95.

²⁰⁵ Там само., ст. 84.

²⁰⁶ Там само., ст. 85.

²⁰⁷ Там само., ст. 87.

падського на гетьманство, Чернігівський літопис та Рігельман дату елекційної церемонії над Скоропадським подають, одначе хибну; це сталося не 7 листопада, а 6. Зберігся лист Петра до І. А. Толстого від 7. XI. 1708 р., що дозволяє цю хибу скоригувати. В тому листі цар пише: *«вчерашнего дни учинили здешней народъ елекцію на нового гетмана... Скуропацкого, полковника Стародубовского»*²⁰⁸.

Після «вибору» та присяги на вірність цареві, що відбулися в присутності кн. Долгорукого, дяка посольського приказу Михайла Родостанова та інших достойників для цього царем визначених, Скоропадський, одержавши з рук Долгорукого хоругов та гетьманські клейноди, мав того ж таки дня аудієнцію в Петра зі своєю старшиною.

1.20. Імовірні мотиви «вибору» – призначення

Цар бачив його вже не перший раз. Ще року 1705, генеральним осавулом будши, Скоропадський приїздив до царя з донесенням від Мазепи з Замостя про те, що не слід полякам Правобережної України відступати та з дорученням при дворі монаршому трудності, перешкоди та невігоди такого проекту відступлення – з'ясувати. Вдруге був Скоропадський у Петра на аудієнції в березні р. 1708, коли йому, вже полковникові стародубському, Мазепа доручив делікатну справу добитися в царя видачі ієромонаха Никанора та Петра Яценка, що прибули в Москву з доносом на гетьмана від Кочубея. Мабуть тоді Петро склав собі про Скоропадського думку, що то людина покійна й тепер висунув його кандидатуру на гетьманство, певний, що такий гетьман слухняним знаряддям у царевих руках буде.

Після ласкавого прийняття в Петра Скоропадський дав пишний банкет, на який так страви, як і напитки (бочку райнвайну, 5 бочок меду й 10 бочок пива) прислав князь Долгорукий; деталь сама собою мало цікава, але важна, як ілюстрація, до якої міри все діло було аранжоване Москвою та до якої степені сягала пасивність новообраного гетьмана.

²⁰⁸ Лазаревскій. Описаніє Старой Малороссіи, т. I, вип. I, ст. 37.

1.21. «Вибір» Скоропадського роздвоює народ

Поставивши проти Мазепи Скоропадського, Петро вніс тим самим велике роздвоєння в народ; з цього дня для українського населення вся справа ставала не лише питанням орієнтації: зі шведами проти Москви, чи з Москвою проти шведів, а також набиравала характеру внутрішньої боротьби: з панським гетьманом Мазепою, що, як із царських грамот тепер виявляється, самовільно народ утискав, незносимими податками виснажував, до послушенства старшині змушував, чи з новим – Скоропадським, за правління якого цар усілякі пільги обіцяє.

1.22. Провокаційна грамота Петра I

Москва, як писав Мазепа королеві Ліщинському *«Zaczęła hramotami swemi prosty narod komentować u cywile przyrabiać bellum»*²⁰⁹ (польск.) (Почала своїми грамотами простий народ підбурювати, а цивільних перетворювати на військових – Ред.); для внесення ж деморалізації в ряди мазепинської старшини Петро на другий день після «вибору» нового гетьмана, написав Скоропадському грамоту, в якій обіцяє всім, хто від Мазепи протягом місяця відступиться, помилування своє дати, минулу ласку відновити та при маєтностях і добрах їх полишити; коли ж би хто в цей термін не покався, то такий *«воспріиметь, яко изменникъ, достойную смертную казнь»*²¹⁰.

Цей крок був розрахований влучно і психологія людська обчислена правильно: виступ проти Петра не набирає очікуваного розмаху, запал вгас, надія на успіх цілої акції меншає, насовується страх перед розплатою за крок, що не приніс удачі, а тут виходить милостива царська грамота, яка дозволяє сподіватись, що все дасться безкарно направити, й милосердя царське всю цю історію в непам'ять пустять.

²⁰⁹ Бан. Кам. Ис. М. Р., ст. 582.

²¹⁰ Пол. Собр. Зак. Рос. Им., т. IV, ст. 426, Н-р2211.

1.23. Комбінована метода боротьби Петра з мазепинством

Поруч з цими лагідними заманюваннями робили також свій вплив страхіття московських тортур, які у Глухові над обронцями Батурина Меншіков доконував. Доля Чечеля та інших батуринських начальників, яких за відомостями Рігельмана «п'ятери́ли»²¹¹, а за свідченням Чернігівського літопису «з розказання царського почетвертовано»²¹², показувала, що цар вміє бути безоглядно жорстоким. Зрештою, й без того знаний був Петро на Україні своєю шаленою жорстокістю ще з року 1687, коли в Москві, караючи на горло стрільців, власноручно засудженням голови стинав, та захоплений помстою до провідника стрілецького – Івана Мілославського, дядька царівни Софії, казав його, вже давно мертвого, з могили викопати, свинями на місце кари привезти й під плахами поставити, щоби кров стрілецька у труну його точилася.

Отож, маючи ворогом людину такої вдачі, могли задуматися мазепинці, чи не краще тепер зробити каяття, бо пізніше не буде вже вороття (незабаром ми побачимо, що це запитання ставало не лише перед мазепинцями, а й перед самим Мазепою).

Ось так Петро застосовував на Україні ту методи, яку потім цариця Катерина в листі до Олсуфєва назвала «лісій хвостъ и волчій ротъ»²¹³.

1.24. Цар мобілізує духовенство проти Мазепи та мазепинства

Але *quid res humana sine Numine?* (лат.) (людина без благословення і керівництва Божого? – Ред.)

Не досить людських заходів без Божого сприяння. Треба ці людські заходи з божественного джерела санкціонувати; і от, щоби Мазепу чим більше здискредитувати й серця людські від

²¹¹ Ригел. Лет. пов. о Мал. Р., V, ст. 51.

²¹² Черн. лет., ст. 94.

²¹³ Теличенко. Сословные нужды и желания малоросіян в эпоху Екатерининской комиссии. Киевск. Стар. 1890 г., кн. 8, ст. 173.

нього відвернути, Петро мобілізує православних архієреїв, щоби ті авторитетом церкви протимазепинську акцію освятили. З царського розпорядження з'їжджаються до Глухова київський митрополит Іосаф Кроковський, чернігівський архієпископ Іван Максимович, переяславський єпископ Захарія Корнілович, видатніше біле духовенство, і 12 листопада 1708 р. проголошують анафему Мазепі. Рівночасно вони розсилають по Україні для прочитання по всіх церквах своє посланіє, в якому оголошують, що Мазепа та *«все его единомышленники съ нимъ самоизвольне отъ его царскаго пресветлаго величества до противныя части шведскія уделившіеся, от матери нашея церкви св. Восточныя суть отвержени и прокляты»*²¹⁴. Того самого дня викляли Мазепу в Москві, де церемонію анафеми провів митрополит Степан Яворський вкупі з трьома митрополитами, двома архієреями та *«сонмом»* усяких нижчих осіб чорного й білого духовенства²¹⁵.

1.25. Пасквілі на Мазепу

Церковна ієрархія стала до послуг світської влади й ті самі з неї, що ще недавно панегірики Мазепі писали, меценатство його в латинських та польських віршах вихваляючи, тепер з переміною ситуації, застругують свої пера, щоби недавнього свого патрона чорнити.

У Глухові за цю роль взявся протопіп новгород-сіверський Опанас Заруцький, виголосивши проповідь, у якій мотивував прокляття Мазепи, а в Москві сам *poëta laureatus* Стефан Яворський *«не укоснилъ отъ лица всея Россіи выдать на онаго изменника Мазепу стихи»*²¹⁶. Ще раз справдилося Овідієве: *«donec eres felix multos numeralis amicos!»* (лат.) (доки тобі не пощастить, матимеш велику кількість друзів! – Ред.).

1.26. Нагороди пасквілянтам

Розуміється, що література такого роду не зіставалася без

²¹⁴ Сол., т. XV, ст. 1527.

²¹⁵ Кількість ієрархів у цій церемонії подано за Максимовичем; Соб. соч., т. I, ст. 542.

²¹⁶ Ригельманъ, кн. V, ст. 54.

нагород, і, наприклад, Заруцький другого ж дня після своєї проповіді дістав від царя підтверджуючу грамоту на свої маєтки, а півроку пізніше Скоропадський видав йому універсал, де було написано: *«Респектуючи на его, отца Заруцкого, протопопы новгородского, казнодейскія въ проповеди слова Божого пращи, изменническую Быстрицкую слободу надалисьмо»*²¹⁷.

1.27. Тяжка для Скоропадського моральна атмосфера

Рівночасно всюди правилися молебні за щасливе гетьманування Івана Скоропадського, та сам він ледве чи почував себе щасливим. Становище було непевне, будучина неясна; довкола точилася кров нашого народу, край руйнували москалі й шведи; в Лебедині, куди через два тижні після «вибору» приїхав Скоропадський, і де перебував також Петро зі своїм штабом, йшла кривава розправа над мазепинцями: то Меншіков провадив *«розыскъ надъ изменниками»*. Замучено було близько 900 люду. Ще й тепер на кладовищі, що зветься *«гетьманці»* є висока могила площею у 100 кв. сажнів, де поховані жертви московського терору²¹⁸. Людині залізних нервів, міцної сили волі така обстановка теж мусила видаватися тяжкою, а що вже й казати про таку м'яку особу, як Скоропадський. Відомий сутяга тої доби бунчужковий товариш Данило Забіла вже по смерті Скоропадського та Петра I в одній зі своїх скарг пише, що гетьманиха йому казала: *«мы де и гетьманству сему не рады»*²¹⁹. Можна припускати, що той ябедник на цей раз у доносі писав правду: трудно було радіти гетьманському титулу, коли край був у сльозах і страсі.

²¹⁷ Універс. з 8. V. 1709 р. Ор. Ловицький: «Афанасій Заруцькій, малоруській панегиристъ конца XVII и нач. XVIII ст.», Київск. Ст., 1896, февр. 391.

²¹⁸ Між іншим, Костомаров ставить під сумнів «маштаб» лебединського «розыску» й пише, що лебединські старожили, яких він особисто розпитував, «ни о какихъ гетманахъ, погребенныхъ гдето в Лебедине, не слышали», а в такому солідному, хоч правда, не з науковою нотою писаному творі, як «Россія. Полное географическое описание нашего отечества», що вийшло під керівництвом академіка В. Ламанського, у VII томі на ст. 323 подані навіть наведені в мене розміри могили, що зветься «Гетьманці».

²¹⁹ Сол., т. XX, ст. 1648.

1.28. Непевність Скоропадського на гетьманському становищі

А тут іще 20 листопада прибув миргородський полковник Данило Апостол, утікши від шведів із дорученням від Мазепи повести переговори з Петром про повернення Мазепи на гетьманство за ціну захоплення та видачі цареві Карла XII. Слідом за тим перейшов від шведів компанійський полковник Галаган з аналогічними вістями від Мазепи. Цар вагався: вірити цьому, чи ні; та проте, як пропозиції Мазепи, так і вагання Петрові показували, що Скоропадський не міцно сидить у гетьманському кріслі.

1.29. Скоропадський виходить із пасивності й випускає полемічний універсал проти Мазепи

Природно для кожної пересічної людини хотіти на доброму становищі зіставатись, хоча б до того становища вона й випадково дісталася. І от власне тепер, аж місяць після свого проголошення гетьманом, Скоропадський виходить зі своєї пасивності та видає 3 грудня універсал, що уявляє собою перебірку перед тим випущених царських грамот, повторюючи не лише їх аргументацію, але й схеми та цілі вирази. Саме тепер а не раніше міг бути виданий цей універсал ще й через те, що в тім часі трапилося два нещастя для Мазепи: кн. Голіцин взяв Білу Церкву, де захопив скарби Мазепи та skonфіскував його ж майно, що було сховане в Печерській Лаврі; обидві події значно підрізували Мазепині фінанси та дозволяли Скоропадському з більшою ймовірністю передугадувати, хто ж, зрештою, *«будетъ силенъ»*.

У тому універсалі Скоропадський полемізує з мазепиними, як тоді казали, *«плевосеятельними»* листами, які той із агітаційною метою розсилав по Україні, насмілюючись, мовляв *«помовками невдячними и лживими клеветами Его Царскаго Пресветлаго Величества Превисочайшей достойности и Великороссійского Народу славе... дотикати»*²²⁰. Скоропадський запевняє, що в Мазепиних універсалах *«жадного правдивого*

²²⁰ Ригельманъ, кн. V, ст. 58.

немає слова»²²¹, від москалів на Україні «жадної вражди... не деється, але всякую приязнь, яко отъ единовѣрних, узнаемъ»²²². Новий гетьман пише, що то лише Мазепині видумки, ніби цар хоче запровадити в Україні воєвод, старшину та полковників до рук прибрати, козаків зачислити у драгуни, а людей посполитих «поработить». Все це Мазепа вигадав лише для того, щоб цим прикрити свою «измену», яку вчинив «не для запобеганья будто якому отчизне нашей злу... але для приватной своїй чести»²²³, «для своего ненасытного властолюбія»²²⁴.

Чужинець Адлерфельд писав, що Мазепа та старшина відступили від Петра, щоб «*Sie inre vorige Freiheit wieder erlangten, wovon die moskowiter ihnen nichts als den Schatten uebrig helassen*»²²⁵ (нім.) (Повернути свою колишню свободу, від якої московити не залишили нічого, окрім тіні – Ред.).

Скоропадський не побачив у цім нічого іншого, як цілі низькі та егоїстичні. В цій мотивації Мазепиною вчинку навіть Меншіков спромігся на об'єктивність, пишучи цареві, що Мазепа «*сіе учинилъ... не для одной своїй особы*»²²⁶.

Мазепа писав, що він перейшов до шведів також і тому, що царське військо в порівнянні зі шведським не войовниче, щораз від ворога тікає, а прийнявши бій, неминуче його програє, отож немає рації зіставатись при цареві, якого чекає поразка, особливо тепер, коли шведи царських союзників побили, коаліцію знищили, і вся війна, як признавав сам цар, «*на однихъ насъ осталась*»²²⁷.

Скоропадський заявляє, що цей аргумент Мазепи «*смеху годный*»²²⁸, і перераховує при тім, які та де мав Петро перемоги над ворогом, а рівночасно описує, які кривди чинив Карло XII населенню Саксонії, Шлезку та Польщі. Яка може бути надія, питає

²²¹ Там само.

²²² Там само.

²²³ Там само, с. 60.

²²⁴ Там само, с. 61.

²²⁵ Adlerfeld. Leben den Karls des. . . , ч. III, с. 336; у Кост., т. XVI, ст. 607.

²²⁶ Лист Менш. до царя з 28. X.1708; Сол., т. XV, ст. 1521.

²²⁷ Лист Петра до Мазепи з 24. I.1708; Сол., т. XV, ст. 11443.

²²⁸ Ригельманъ, кн. V, ст. 61.

Скоропадський, на оборону нашого краю з боку Карла XII, хоч ми тої оборони й не потребуємо, коли держава його аж за Балтицьким морем знаходиться; або, як він може бути церков нашим оборонцем, коли віра його лютеранська. Що ж до думок Мазеви, ніби Петро запроваджує «порабощеніє України»²²⁹, то як, – питає наївно Скоропадський, – цьому вірити, коли «жадный знакъ нигды до того зи стороны царского величества не казался»²³⁰, а навпаки, при вступі його на гетьманство цар права та вольності України і словом своїм, і грамотою монаршою «ассекуувати рачиль»²³¹.

Мазепа вказував на економічні тягарі, які завдяки Москві лягли на Україну, і Скоропадський з приводу цього пише, що всім, мовляв, відомо, хто саме податки та оренди встановлює: вони були не з царського указу, а почасти, згідно з давніми звичаями за спільною ухвалою війська, для одержання охочих полків²³², більше ж самовільно запровадив їх Мазепа завдяки своєму ненаситному лакомству, щораз підвищуючи розмір орендового, порукавичного та стацій. Надалі, обіцяє Скоропадський, ця подвишка «по Указу Его Царского Пресветлаго Величества за моимъ рейментарствомъ оставляется и всякая полегкость на роду будетъ учинена»²³³.

Отож, продовжує Скоропадський «упоминаю и обязую любовию и горливостію отчизны, жонъ и детей»²³⁴ не слухати Мазепиних «всепагубнахъ и прелестныхъ писемъ», бо вони повні «неправды и яду смертоносного»²³⁵ та ведуть країну до руїни,

²²⁹ Там само.

²³⁰ Там само.

²³¹ Там само.

²³² Оренди, що були відомі й за Хмельницького, поновив в Україні Самойлович. Сталося це так: гетьман просив у царя грошей на удержання козаків, той відповів, щоб «здесь (тобо в Україні) промыслить денегъ», тоді гетьман, старшина і «всякого чина люди» радилися в Батурині й постановили «быть оренде» (Сол., т. XIV, ст. 990). У «Крат. опис. Мал.» під р. 1678 читаємо: «того ж 1678 р. гетманъ Самуйловичъ, для плати войску пехотному и конному... оренди на горелку установиль» (Самовидецъ. Крат. опис. Малор., ст. 282).

²³³ Ригельманъ, кн. V, ст. 63.

²³⁴ Там само, ст. 64.

²³⁵ Там само.

військо ж запорозьке та весь народ до погибелі. Він закликає всіх одностайно за віру, за церкви за батьківщину при обороні війська царського стати, чинити шведам перешкоди, а головню – не постачати їм харчових припасів.

1.30. Батуринська різня в освітленню Скоропадського

Взявши на себе роль московського адвоката, Скоропадський не міг обминути батуринської різни, яку Мазепа для проти московської агітації використовував. Розуміється, трудно було московські звірства виправдувати, але своєрідна дотепність підказала йому, що дещо з тих звірств можна просто заперечувати, і от він, признаючи, що по здобуттю Батурина *«кождый жолнеръ... не скоро отъ убійства моглъ быти унятый»*²³⁶, продовжує свій універсал так: *«однакъ же, що о жонахъ и детяхъ, о гвалтованью паніямъ и о иномъ написано въ изменничом универсале, то самая есть неправда»*²³⁷.

1.31. Степінь правдомовності універсалу Скоропадського

Скільки було правди в цьому твердженню Скоропадського, знаючи моральний рівень тодішнього московського війська та пригадавши його поведінку відносно населення під час постоїв, можемо собі уявити. Одначе трудно здержатися від здивування перед тою відвагою, яку проявив Скоропадський, стараючись, всупереч загальновідомій дійсності, зм'якшити батуринську трагедію та представити, що жіноцтво й діти, мирне населення жертвою війська не впали.

Я вже цитував раніше Рігельмана про батуринську різню, тут і згадав у зв'язку з цим Адлерфельда та Фрікселя. Перший, що міг після різни Батурин оглядати, пише, що там *«перебили старих і малих, не узгляднюючи ні пола ні віку, жінок же силоміць пірвали»*²³⁸, а другий, складаючи свою історію Карла XII, правда, значно пізніше, але на основі сучасників, мемуаристів та нео-

²³⁶ Там само.

²³⁷ Там само.

²³⁸ Adlerfeld. Histore militare. . . , ч. III, с. 215.

публікованих архівних документів, пише, що в Батурині «усіх мешканців без різниці полу та віку повирізувано, бо це у звичаях нелюдських московитів»²³⁹.

Щоб вибрати між Мазепиною неправдою та «правдою» Скоропадського, звернімося до третього джерела, до Лизогубівського літопису. Там про руїну Батурина написано так: «много там людей пропало отъ меча, понеже збегъ былъ отъ всехъ селъ. Много на Сейме потонуло людей утекаючи через ледъ еще не крепкій, много и погоріло, крившихся по хоромехъ, въ ліохахъ, въ погребехъ, въ ямахъ, где паче подушилися, а на хоромехъ погоріли, ибо хотя и вытрубление було перестать отъ кровопролиття, однакъ виходящихъ отъ покритія військо заюшеное, а паче рядовые солдаты понапившись, кололи людей и рубали, а для того боячи-ся, прочіе въ скрытыхъ местахъ сиділи, аж...: и скрытые постра-дали. Мало однакъ отъ огня спаслося»²⁴⁰.

Читаючи ці безхитрісні рядки, розумієш, чому в другому літопису, чернігівському написано, що «ревню плакаль по Батури-не Мазепа»²⁴¹.

1.32. Скоропадський загрожує непокірним повторенням батуринської різанини

Переконуючи на протязі цілого свого універсалу, що для України «прибежище и спасеніе подъ крилами високопарного орла Всероссійсого»²⁴², Скоропадський закінчує той універсал ось таким залякуванням: «А жеби и инымъ указови и облудамъ изменничимъ мазепинимъ повинуючимся такоїй припадокъ (як у Батурині) и гневъ монаршій не прилучился, яко того не зычимъ такъ христіанско и горливе всехъ за часу въ томъ перестерыгаемъ»²⁴³.

²³⁹ Фріксель: Lebensgeschichte Karls XII, ч. I, ст. 136.

²⁴⁰ А. М. Лазаревскій: истор. очеркъ Батур., Чт. в Ист.-О-ве Нест. лет., кн. 6, ст. 112.

²⁴¹ Черн. лет., ст. 94.

²⁴² Ригел., кн. V, ст. 61.

²⁴³ Там само, ст. 64-65.

1.33. Москва не спинила старань Скоропадського

Цим універсалом Скоропадський дав незаперечні докази своєї готовності вірно служити цареві, але той не оцінив належно його старання, бо два тижні після того, з доручення царського канцлер Головкин писав до Мазепи *«сѣ крепчайшимъ обнадеживаньемъ»*, що якщо він захопить і передасть цареві Карла XII, то Петро *«не токмо что вашу милость въ пружній урядъ и свою милость примять, но оную къ вамъ и умножить изволить»*²⁴⁴.

Зносини з Мазепою на цьому урвалися, і небезпека для Скоропадського з цього боку минула, а Данило Апостол та Галаган підписались на акті про *«вибір»* гетьмана Скоропадського.

Далі між шведською та московською стороною продовжується боротьба агітацією в тому ж дусі, як і до сього часу. Аргументація зістається таж сама, бо противники виявили свій арсенал словесної зброї вже відразу; шведська сторона здобулася, правда, ще на один проти московський випад: стала обвинувачувати Петра, що він має намір заводити на Україні унію.

Знаючи московських царів, як православних *parexcellence*, ми поклали б це твердження за дуже невдале, одначе для пояснення його треба пригадати, що чутки про прихильність Петра до Ватикану кружляли вже давно. Величко у своєму літопису, описуючи перебування в Римі р. 1698 посольства Бориса Шереметьєва, зазначає, що той у розмові з папським кардиналом Цибонієм *«взменковалъ неякогось болшого персону, а подобно принцепала своего до принятия вери Римской склоного»*²⁴⁵. Отож таке обвинувачення в тій атмосфері могло мати силу.

Петро, знову, перехопивши листа Мазепи до короля Станіслава Ліщинського, публікує того листа на Україні зі своїми поясненнями, де доводить православному населенню, що Мазепа, піддавшись ляхам, запровадить польське, католицьке панування²⁴⁶ – провокація традиційна, що веде свій початок, як завва-

²⁴⁴ Дм. Бан. Кам. Ист. Мал. Рос., ст. 581.

²⁴⁵ Лет. Самоила Величка, т. III, ст. 502.

²⁴⁶ Пол. Соб. Зак. Рос. Имп. – грамота від 21. I. 1709, Н-р2221.

жив Липинський²⁴⁷, з р. 1656, коли царські воєводи, щоб людиність проти свого полковника настроїти, на Білій Русі, в полку Нечайовому «обыскъ» робили, чи не «лях» часом, чи не «католик» полковник Іван Нечай, зять гетьманський²⁴⁸.

Для олігархічно ж настроєної старшини Петро має другий аргумент: він пише, що Мазепа хоче самовластним князем на Україні учинитися.

Що це могло до старшинського серця переконуюче промовити, свідчать при виборі Орлика на гетьманство уложені «*Fakta et constitutiones legum elibertatumgne...*» де, захоплена становим республіканізмом, старшина осуджує за попередніх гетьманів виявлений монархічний принцип: *Sic volo, sic jubeo*²⁴⁹ (лат.) (Хочу, буду – Ред.).

1.34. Москва хоче перетягнути на свій бік Запоріжжя

Населення України, як я вже вказував, не пішло масово за Мазепою, не стало одностайно по стороні шведів; Петро в листі до Апраксіна сповіщає його, що «*Малороссійській народъ такъ твердо съ помощью Божіей стоитъ, какъ больше нельзя отъ нихъ требовать*»²⁵⁰, але була на Україні ще одна сила, яка не сказала свого слова останнього на чий бік вона прихилиться – це Запоріжжя. І шведи і Москва, й Мазепа й Скоропадський були заінтересовані, щоб цю силу до себе прихилити, бо поведінка її могла грати роль прикладу для цілої України, не говорючи вже про значення Січі, як мілітарної сили. Особливо під впливом Запоріжжя була Полтавщина, де в наслідок географічної близькості відчувався дух козацької Січі до такої міри, що сучасники, характеризуючи їх відносини, говорили, що Січ та полтавці живуть у такому ладу, як чоловік та жінка.

²⁴⁷ В. Липинський. Україна на переломі, ст. 53.

²⁴⁸ Акт. Ю. З. Р., т. IV, Н-р351.

²⁴⁹ Pacta et Constitutiones..., ст. 9, львівське видання Степанівського 1916.

²⁵⁰ Сол., т. XV, ст. 1530.

1.35. Поради Скоропадського, як це зробити

Щоб можливі впливи січовиків у Полтавщині паралізувати Петро ставить у Полтаві свій гарнізон, а за порадою Скоропадського посилає в Січ гроші та намовляє її до війська царського прилучитися. В це посольство поїхали від царя двоє стольників, від Скоропадського – лубенський сотник Савич та від митрополита київського ієромонах Родіон Жураковський. Січовики гроші від посольства взяли, але поставили цілий ряд домагань, в залежності від задоволення яких буде визначена їх позиція.

1.36. Домагання січовиків

Ці домагання такі: фортеці на Самарі та Орелі й Кам'яний Затон мають бути зруйновані, перевіз у Переволочний має бути в руках Січі, млини по річках Полі та Ворсклі повинні до Січі належати, а по цілій Гетьманщині полковників нехай вибирають без усякого гетьманського впливу, як вибирають старшину на Січі.

Ці домагання не віщували для Скоропадського та царя нічого доброго, рівно ж як і прийняття послів: їх хотіли посадити в воду, а ієромонаха нахвалялися спалити у смоляній бочці, бо підозрювали, що він прибув до них для шпіонажу. В цьому підозрінню, хоч може воно відносно Жураковського було безпідставно, відбилось недовір'я козацтва до тих попів, що інтересам московським бралися служити й на тій службі репутацію «*добрых шпиговъ*» з уст царських собі набували²⁵¹.

Скоро після цього стало відомо, що січовики пересилаються з Мазепою, і кошовий Гордієнко, хоч мав старі порахунки з цим гетьманом та почував до нього особисту ворожнечу, виявив готовність з ним примиритися.

1.37. Провокаційний план Скоропадського

Скоропадський, дбаючи якби запорожців до переходу на бік Мазепи не допустити, подає цареві думку перемінити кошового Гордієнка, завівши проти нього інтриги в січовім товаристві.

²⁵¹ Лист Петра до Меншікова з 22. I. 1709; у Сол., т. XV, ст. 1538.

Для здійснення цього було вирішено послати в Січ впливових козаків, яких вибрав для цієї мети Данило Апостол зі свого полку, дати їм грошей на підхабарювання та доручити їм, щоб вони в Січі розповсюджували чутки, ніби січова старшина, а головню кошовий, хиляться в бік Мазепи через те, що той їх попідплачував. Тоді ж таки рішили повернути з Сибіру Палія, беручи на увагу, що *«оный въ такихъ легкомысленныхъ имеетъ любовь и немалый кредитъ»*²⁵².

1.38. Січ стає по стороні Мазепи

Але замір Скоропадського внести розклад у Січове Товариство не вдався: ціле Запоріжжя, правда, не без внутрішньої боротьби, яка гарно списана в Костомарова²⁵³, заявило себе по Мазепиній стороні. І навіть той Петро Сорочинський, якого у відсутності Гордієнка царські інтриганти зробили кошовим та про якого цар писав Меншікову, що *«онъ добрый человекъ»*²⁵⁴, зрештою поїхав із дорученням Мазепи у Крим просити помічі татарської проти москалів.

Не помогли в цім випадку ані гроші, на які покладав надію Петро, ані підсилення гарнізону в Кам'янім Затоні, яке цар зробив, щоб тим способом на настрої січовиків процесію вчиняти.

Такого рішення січовиків можна було сподіватися ще й раніше, бо запорожці перед тим дали вияв своєї недоброзичливості до Скоропадського: вони перехопили бунчукового товариша Черняка, гетьманського посланця до Кримського хана, якому той віз сповіщення про вибір нового гетьмана, й після того, як Гордієнко на січовій раді власноручно його *«билъ смертнымъ боемъ»*²⁵⁵, видали Мазепі.

1.39. Відгомін позиції січовиків у Гетьманщині

Крок запорожців зістався не без відгуку на Правобережжі, й

²⁵² Сол., т. XV, ст. 1544.

²⁵³ Костом. Собр. соч., т. XVI, ст. 674-75.

²⁵⁴ Сол., т. XV, ст. 1545.

²⁵⁵ Пол. Соб. Зак. Рос. Имп., т. IV, ст. 455., Н-р2233.

у квітні 1709 р. прийшло цареві від кн. Долгорукого, що був при Скоропадському, донесення, в якому той пише: *«Воръ кошевой ядъ свой злой еще продолжаетъ: на другую сторону, за Днепръ непрестанно прелестно пишетъ, даби побивали свою старшину, а сами бѣ до него за Днепръ переходили, что уже такая каналія тамъ за Днепромъ купами собирается и разбиваетъ засеки»*²⁵⁶. На лівому березі перехід запорожців до Мазепи також спричинився до того, що населення почало від московської влади відвертатися. Цілий ряд міст заявився за Мазепою і приходилося москалям їх здобувати з такою самою жорстокістю, як і Батурин.

Уся зима 1708/9 р. пройшла в пересуванні з боями шведського та московського війська по Україні, під час якого територія переходила від рук до рук; населення терпіло від одної й другої сторони, бо кожна вимагала собі послуху й за поміч ворогові жорстоко карала, й цілі міста випалювала.

Реквізиції худоби, збіжжя та інших припасів приводили край до руїни та витворювали зрештою в народі такі настрої, що населення не хотіло слухати ні шведів, ні москалів, ні Мазепу, ні Скоропадського, а покидало свої оселі та розбігалось.

1.40. Скоропадський роздає маєтності та посади

Скоропадський у цей період не відіграє дуже помітної ролі. Він був зайнятий організацією своєї влади, паюванням поміж своїми близькими конфіскованих *«изменничихъ»* маєтностей та нагородами тих, хто Москві зістався вірним. Одним з перших, хто від нового гетьмана дістав універсали на маєтності були родини Кочубея та Іскри. Кочубеїха дістала назад село Диканьку, Ярославець, Дубовичі, слобідку Ретик, села Головонку, Змітків, Тиницю, Рудакове, хутір у Стийках за Дніпром, слобідку Улицю, а крім того з Горуцкових маєтностей село Столовці та Курнашівку. Іскрина вдова дістала універсал на села: Івашко, Звончиці, Демидівку, Трибівський хутір із млинами на Ворсклі, Грабинівку та Ровничі на Коломаці зі всякими добрами до них приналежними. Військові товариші Андрій Лизогуб, Іван Бутович та інші

²⁵⁶ Сол., т. XV, ст. 1545.

в половині грудня р. 1708 також мали вже від Скоропадського універсали на різні маєтки. Новгород-сіверський сотник Лукіян Жоравка, за те, що здав своє місто цареві, дістав полковництво стародубське. Іван Чарний, будучий зять Скоропадського, дістав полковництво Гадяцьке замість Мазепиною свояка Трощинського, хоч проти того, крім посвояченості з Мазепою, не було ніяких компромітуючих даних.

У березні р. 1709 Скоропадський дає Чанишеві універсал на с. Митченки для *«подпоможенія... шкодъ и убитковъ»* які Чаниш поніс *«подъ час руины Батуринской»*²⁵⁷. Іван Ніс за *«заслугу»* при здобуттю Меншіковим Батурина дістав полковництво прилуцьке, Іван Маркович, що виступав перед батуринцями, як *«посол»* Меншікова, дістав сотництво полкове прилуцьке, в яке входив такий доходний пункт, як Переволочна, де була митниця для полудневої торгівлі. Тоді ж таки він дістав від Скоропадського у своїй сотні с. Колесники *«на врадъ сотничества»*, *«якое село... и грамотою Е.Ц.В. стверджено»*²⁵⁸.

1.41. Цар нагороджує йому вірних

Дехто зі старшини, як от чернігівський полковник Полуботок, дістали маєтності по грамотах самого царя; наприклад, с. Коровинці на Лубенщині²⁵⁹, місто Любеч і 18 сіл на Чернігівщині та 4 села в сумському повіті, разом понад 2000 тисячі дворів²⁶⁰. При цьому дещо й самому Скоропадському дісталось, як от, наприклад, маєтки Дмитра Максимовича, Мазепиною генерального осавула²⁶¹.

142. Паралель з діяльності Мазепи і Скоропадського

Мазепа та Гордієнко гарячково шукали помочі в кримсько-

²⁵⁷ *Модзалевский*. Генеральный судья Иванъ Чарнышъ и его родъ. Київ. Стар., 1904, кн. III, ст. 324.

²⁵⁸ *Мякотинъ*. Генеральное следствие о маєтн. Прилуцк. полка. Чт. в Ист. О-ве Нест. Лет., 1896, кн. II, отд. III, ст. 16.

²⁵⁹ *А. Лаз.*, «Максим Илляшенко, полковник Лубенский», К. Стар., 1891, к. I, ст. 187.

²⁶⁰ *Я. III*. «Павель Полуботокъ», К. Стар., 1890, кн. XII, ст. 525.

²⁶¹ *Кост*. Соб. соч., т. XVI, ст. 772.

го хана, в турків, зносилися з силістрійським пашою, укладали проекти, як має Україна в будучій системі держав виглядати; визначали її відносно Криму, Польщі, Швеції, а все це для того, щоб скинути з себе, як казав Мазепа, «ганебне ярмо»²⁶² московське, тут же, під регіментом Скоропадського йшла тиха хапанина сіл, хуторів, млинів, лісів, сіножатей, пасік та всяких угодій. Мало не кожний зі старшини старався в цій ситуації щось під себе загорнути: одні діставали від царя, другим давав Скоропадський, треті, дрібніші випрошували в полковників; йшов перерозподіл багатств, як це звичайно буває під час державних катастроф, коли одні тратять усе своє та часто-густо самі гинуть, другі ж чуже кривавими шляхами набувають та завдяки обставинам вищаються.

1.43. На Україні розпоряджається Москва

Скоропадський був зайнятий у цій сфері, Україною ж правили Петро, його генерали, Меншіков, канцлер Головкін, усякі бригади та інші начальники. Життя йшло повз нового гетьмана, а він безсилий був на нього свою керуючу руку наложити. Військом козацьким, що Скоропадського держалося, командували фактично московські начальники, суд мовчав, бо панувала сваволя дужчого, місцева адміністрація виконувала прикази московських комендантів, економічне життя ниділо, вся внутрішня політика краю направлялася помимо Скоропадського, й лише там, де треба було щось його руками провести, Москва нового гетьмана використовувала; поза цим же роль його зіставалась роллю глядача, в ліпшій випадку – консультанта. Московські полки, що заведеним ще за Мазепи звичаєм мали при гетьмані перебуваючи, особу його охороняти, перетворилися тепер в караул над ним, а командант цих полків, що за Мазепи обмежувався лише роллю «соглядатая», тепер зробився опікуном гетьманським, без якого той фактично не міг нічого відповідального зробити.

²⁶² З промови Мазепи перед січовим козацтвом 26. III. 1709 в Диканці; у Кост., т. XVI, ст. 672.

1.44. Розгром київської академії

В такій ситуації рука московська сягала всюди; навіть київська могилянська Академія відчула на собі її важкий тягар. У лютому 1709 р. губернатор київський кн. Голіцин на основі розпорядження канцлера Головкина вислав із Києва всіх студентів та монахів *«поляковъ»*, тобто українців, які походили з земель, які належали до польської держави. Після цього розгрому зісталось там студентів-українців з-під царських володінь лише 161 душа, а монахів у братському монастирі з лівого берега – лише 5, 25 же було *«изъ за границы польской»*²⁶³, правда, мешкали вони тут мало не з юнацьких літ, і *«противности»* за ними Голіцину завважити не вдалося. Ця репресія над школою була проведена з причини *«нетъ ли въ нихъ (студентах) какого подозренія»*²⁶⁴.

1.45. Зруйнування Січі

Так радикально розправляючись із київським церковно-освітнім братством, Петро – річ природна – не міг залишити без розправи січове козацьке братство після того, як воно до Мазепи пристало. 14 травня 1709 р. царський полковник Яковлев разом із компанійським полковником Галаганом, користаючи з того, що все січове товариство масою своєю перебувало під командою Гордієнка на волості, а в Січі zostавалась порівнюючи невелика залога, напали на Січ та її здобули. Запорожці боронилися завзято, і, мабуть, не піддалися б, коли б не повірили Галаганові, який присягався, що їм буде помилування, якщо вони здадуться в полон. 300 людей опинилося в полоні Яковлева, вся гармата та записи стріливи попали в руки московські, рівно ж як і військові клейноди та скарби.

Розуміється, що Яковлев не додержав Галаганової обіцянки, бо Петро ще 1 березня 1709 р. дав директиву з Воронежа: *«буде (з запорожцями)... добромъ сладить... не возможно... то сделать съ оными, яко съ изменниками»*²⁶⁵.

²⁶³ Донес. Голіцина Головкину з 15. II. 1709, у Сол.; у Сол., т. XV, ст. 1546.

²⁶⁴ Там само.

²⁶⁵ Лист Петра до Меншікова, у Сол., т. XV, ст. 1544.

1.46. Московські звірства

Меншіков у своєму донесенні писав цареві, що він розпорядився так: *«знатнейшихъ воровъ велелъ я удержать, а прочихъ казнить, и надъ сечью прежній указъ исполнить, такъ же и все ихъ места разорить, дабы оное изменническое гніздо весьма выкоренить»*²⁶⁶.

Петро йому відписував 15.V.1709 р., що з радістю він почув про *«розореніє проклятаго места, которое корень злу и надежда неприятелю было»*²⁶⁷.

Як саме над Січею отой царський *«прежній указ»* виконували, довідуємось із листа кошового Стефановича до Скоропадського з р. 1710: *«по присяже Кгалагановой и московской (тобто не зважаючи на ту присягу) товариству нашому голови лулено, шію до плахи рублено, вешано и иные тиранскіе смерти завдано, а надто, що и в поганстве за древнихъ мучителей не проводилося мертвихъ изъ гробовъ многихъ не тилко товариства, но и чернецовъ откопувано, головы оним утинано, шкуры лулено и вешано»*²⁶⁸.

1.47. Участь у них Скоропадського

В практиці поганській справді могла бути пошана до мертвих, але Петро завів у практику московську над мертвими екзекуції виконувати²⁶⁹, отож не було незвичайного для москалів, коли це саме проробив у Січі полковник Яковлев; однаке подекуди не зрозуміло, нащо кошовий Стефанович перед Скоропадським жалі свої на сурову розправу з січовиками виливав, коли той же Скоропадський сам з царського приказу безжалісно казав на кіл кожного десятого зі захоплених Галаганом січовиків садити, а решту в доживотню каторгу на Сибір засилав²⁷⁰.

²⁶⁶ Сол., т. XV, ст. 1546.

²⁶⁷ Там само.

²⁶⁸ Костом., т. XVI, ст. 682.

²⁶⁹ Маю на увазі вже згадувану екзекуцію над трупом Мілославського 1687 р. та колесування трупу начальника батуринської артилерії Конігсена, про яке розказує Рігельман (кн. III, ст. 41).

²⁷⁰ Костом., т. XVI, ст. 682.

Для повноти картини зруйнування Січі треба ще додати кілька епічної простоти рядків з Чернігівського літопису: *«все курене и все ихъ запорозские жилища до грунту (москалі) – зруйнували, и zostало запороже пустое»*²⁷¹.

1.48. Руїна Січі вносить зневіру в ряди мазепинців

Зруйнування Січі дуже пригнічуюче вплинуло на всіх, хто при Мазепі був та до цього часу в успіх його замірів вірив. Після цього все частіше трапляються випадки дезерції від Мазепи на бік Скоропадського, й перед полтавським боєм Мазепу покидають генеральний суддя Чуйкевич, генеральний осавул Дмитро Максимович, полковник Кожуховський, Покотило, Антін Гамалія, Семен Лизогуб, та лубенський полковник Зеленський, про якого Лазаревський чомусь писав, що він *«въ этой шведской авантуре гдето и исчезъ»*²⁷², хоча документи вказують, що він після арешту та після допиту в серпні 1709 р. був царським указом засуджений, разом із іншими цієї так званої Чуйкевичевої компанії, на заслання²⁷³.

1.49. Участь Скоропадського у військових операціях

На початку літа 1708 р. Скоропадський починає брати участь у військових операціях проти шведів. У червні, два тижні по зруйнуванню Січі ми бачимо його в Сорочинцях, де він разом із московськими полками Долгорукого та калмицькою кіннотою перегороджує шлях на Правобережжя, щоб шведи не могли туди з-під Полтави рушитися. У полтавському бою Скоропадський також бере участь, маючи від Петра завдання оберігати комунікацію з Полтавою.

1.50. Бойова нагорода Скоропадському

Після бою, що став могилою нашої державності, Скоропад-

²⁷¹ Черн. летоп., ст. 95-96.

²⁷² Лазаревський. Истор. очер. Полтавск. Лубенщины XVII-XVIII в.в. Чт. в Ист. О-ве Нес. Лет. Кн. II, ст. 51.

²⁷³ Арх. Ин. Д. 1711, апрель; у Кост., т. XVI, ст. 733.

ський дістає від Петра в нагороду царський портрет, оздоблений діамантами, його старшини дістають золоті медалі, а козакам видана грошова винагорода.

1.51. Смертні кари над полоненими мазепинцями

Рівночасно відбулися жахливі тортури над тими козаками, що по стороні Мазепи під Полтавою билися та до царя в полон попали. Шведський історик Нордберг, також тоді в полон попався, сам бачив, як їм ломали руки й ноги та на пострах населенню знівечені трупи на колесах виставляли; інших вішали й на кіл садовили. Так само жорстоко винищували козаків та запорожців, яких кілька днів пізніше під Переволочною московське військо в полон взяло: одних скарали на горло, других на віки в Сибір позасилали.

Це робилося з приказу Петра, якого Ключевський називає *«великодушный победитель»*²⁷⁴. Цих жертв *«шляхетного переможця»* було б значно більше, коли б Карло, відступаючи до Переволочної, не казав відходити помалу, щоб тим дати можливість повтікати від нього українцям, які були при шведській армії. Для паралелі та для розкриття уживаних московським корифеєм науки способів характеристики історичних осіб, згадаю тут, що для Карла XII Ключевський не найшов кращого епітета, як *«скандинавській бродяга»*²⁷⁵.

Полтавська катастрофа, що принесла Україні більше двохсотлітню неволю, була для Скоропадського подією, яка його на гетьманстві упевнювала.

1.52. Мазепа емігрує з України, Скоропадський бенкетує з приводу полтавського бою

Зрештою з'ясувалося *«кто будетъ силенъ»*. 8 липня, того самого дня, як гетьман Мазепа під Очаковом, бездорожніми, дикими степами туди добившись, перепливав на турецький бік через Бог, прощаючись назавжди з Україною, для щастя якої він

²⁷⁴ Ключевській. Курс Истории, ч. IV, ст. 70.

²⁷⁵ Там само.

на схилку днів своїх старечих за зброю взявся, щоб не лишити свого краю *«на сваволю несправедного гнобителя»*²⁷⁶, того самого дня Іван Скоропадський за царським столом, разом зі своєю старшиною, за гуркоту гарматних стрілів салатових, у гучному бенкеті полтавську перемогу відсвятковував.

1.53. Скоропадський роздає москалям маєтності в Україні

На другий день, 9 липня Скоропадський видає універсал Меншікову на містечко Почеп зі всіма до нього приналежними маєтностями та на містечко Ямполь з чотирма млинами, – це *«во уваженіе понесенныхъ имъ трудовъ... в малой Россіи и знаменитыхъ его победъ»*²⁷⁷, а підканцлер Шафіров *«за оказанное имъ многотрудное сохраненіе целости малоросскаго народа»*²⁷⁸ дістав від гетьмана містечко Понорницю, село Верби та Козолупівку, що належала до *«изменничьихъ»* маєтностей генерального обозного Ломиковського.

З цього дня та з цих актів починається історія московського панського землеволодіння на Україні.

1.54. Скоропадський один гетьман в Україні

Мазепин виїзд за кордон лишив Скоропадського єдиним гетьманом в Україні, й тепер, що він уважав за відповідне за прикладом попередніх гетьманів належним актом державноправні відносини України до Московщини, а свої до царя встановити. Це він і зробив у так званих Решетилівських пунктах.

Розглядові цих пунктів з огляду на їх важливість, бо вони знаменують нову фазу української державності, фазу її прискореного занепаду, я присвячую окремий слідуючий розділ.

²⁷⁶ З промови Мазепи перед січовим козацтвом 26. III. 1709 в Диканці; у Кост., т. XVI, ст. 672.

²⁷⁷ Д. Бант. Камен. Ист. М. Рос., ст. 585.

²⁷⁸ Там само.

РОЗДІЛ II

2.1. Решетилівські пункти

17 липня 1709 р. в Решетилівці, недалеко Полтави, де був цар в дорозі до Києва, Подав Скоропадський Петрові *«о нужныхъ делахъ и обстоятельствахъ на высокое разсмотрение докладные пункты»*²⁷⁹. Було тих пунктів всього 14, і на них 31 липня за підписом канцлера графа Головкина був даний *«царской решительный указ»*²⁸⁰.

Пункт I

У першому пункті Скоропадський просить про підтвердження військових вольностей, прав та порядків, які були за царів Олексія Михайловича й Федора Олексійовича гетьманам та війську запорозькому признані, та які цар Петро при виборі Скоропадського на гетьманство в Глухові *«заховати и утвердiti» «изволилъ обещати»*²⁸¹.

Відомо, що «статті» Хмельницького й пізніших гетьманів різнилися між собою відносно прав України, маючи в собі тенденцію до поступового їх зменшування, тому звичайно гетьмани завжди на статті Хмельницького покликалися, щоб царям московським про них, як про вихідний пункт українсько-московських відносин нагадувати. На цей раз ця традиція дещо порушена та внесена неясність, які ж саме статті має на увазі Скоропадський, згадуючи двох московських царів, за яких підтверджувалися гетьманам статті далеко не однозначні. Є це затемнення тої виразності, яку в Коломацьких статтях гетьман Мазепа виявив, просячи, щоб *«государскими... грамотами» «то бы... все было потвержено» «чим пожалованъ былъ прежній гетманъ Богданъ Хмелницкій»*²⁸².

У своїй відповіді на перший пункт канцлер Головкин згадує, правда, статті *«на которыхъ приступилъ Гетманъ Богданъ*

²⁷⁹ Пол. Соб. Зак. Рос. Им., т. IV, Н-р2235.

²⁸⁰ Рігельм., т. V, ст. 91.

²⁸¹ Там само, ст. 89.

²⁸² Лет. С. Велич., т. III, ст. 29.

Хмелницькій»²⁸³, але робить це поруч зі згадкою про статті підтверджені *«отъ прежде бывшихъ государей»*²⁸⁴, і тому своєю відповіддю жодної ясності не вносить; та зрештою така чесність в інтереси московські тоді не входила.

Згідно з традицією за попередніх гетьманів втертою, що царі давали кожному гетьманові детальне державне підтвердження статей, Скоропадський *«всепокорне молить» «о милостивомъ тихъ статей... наданіи»*²⁸⁵.

На це Головкін відповідає, що цар у грамоті своїй, яка була написана при настановленню гетьмана на уряд, права та вольності України *«генерально уже подтвердитъ изволилъ и оныя и ныне ненарушимо содержать по милости своей... обещаетъ», але детальні статті «дадутся впредь, сколько скоро время допуститъ, понеже ныне за краткостію времени и за походом Его Величества в Польшу, того учинитъ не возможно»*²⁸⁶.

Бачимо, що скромна спроба Скоропадського бодай якийсь документ, регулюючий українсько-московські відносини, від царя одержати, наштотується в перших же кроках на невдачу: в царя для цих справ немає вільного часу. *Перед* полтавським боєм, той час, мабуть, найшовся б, але Скоропадський тоді не спромігся цю справу порушити.

Пункт II

У другім пункті гетьман просив, щоб військо козацьке, на війну вийшовши *«безъ генерального походу»* тобто не під проводом самого гетьмана, під команду московську не попадало, а щоб начальник того козацького війська керував ним сам, лише *«по согласію»* з московськими начальниками. Цього гетьман просить тому, що перед тим у різних походах московські команди уживали козаків, як обозну команду, а це військо козацьке *«за великую прикрость, нужду и утискъ имело»*²⁸⁷.

²⁸³ Рігельм., т. V, ст. 92.

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ Там само, ст. 89.

²⁸⁶ Там само, ст. 92.

²⁸⁷ Там само, ст. 82.

На це Головкін пише, що *«тому сбыться не возможно»*²⁸⁸, бо й раніше цього не бувало; що ж до зловживання козаками, як робочою силою, то це було *«накрепко»* заборонено, коли ж би хто цього не послухав, то *«воспримуть оные преступники... жестовій гневъ»*²⁸⁹.

Відповідь Головкіна була звичайним викрутасом, бо за часів Хмельницького якраз так і бувало, що козацьке військо, не підлягаючи безпосередньо московській команді, з москалями свою акцію лише координувало, але то були інші часи та й інші люди.

Тоді Великий Гетьман послів московських до гармат приковував, а тепер Москва нашій старшині голови стинала; тоді на чолі краю нашого стояв державний муж такої залізної вдачі, що *«встречно гетману говоритъ... не смели, а кто де и молвилъ тотъ и живъ не былъ»*²⁹⁰, а тепер на гетьманстві був за виразом Костомарова *«человекъ недалекого ума»*, що *«не показывалъ стойкости в характере»*²⁹¹.

Пункт III

У третьому пункті гетьман просить, щоб гармата в Батурині взята та до Сівська вивезена була війську козацькому назад повернена.

На це Головкін зазначає, що дещо частково вже повернуто, решта ж віддана не буде, а відішлють її в московський цейхгауз, бо звичай цілого світу вважає за здобич усе, що в ворожих руках хоча б 24 години було.

Так Московщина мала нагоду зрештуватися тепер за ті трофеї, що колись (р. 1659) Виговський під Конотопом у кн. Трубецького, не завдяки зраді, як москалі в Батурині, а в одвертім бою захопив.

Пункт IV

У слідуєчому пункті Скоропадський пише, щоб гармата вивезена з Гадяцького полку до Харкова була назад у свої міста по-

²⁸⁸ Там само, ст. 92.

²⁸⁹ Там само.

²⁹⁰ *Липинський*. Україна на переломі, ст. 84.

²⁹¹ *Костомаров*. Самодерж. отрокъ, т. IV, ст. 784.

вернена, та щоб містечко Котельва, яку цар приділив до Ахтирського полку, по стародавньому до Гадяча «прислушала».

Відповідь Головкина на це передірена вже попереднім пунктом: гармату назад дістануть лише ті міста гадяцького полку, які додержали вірність цареві, а ті, що «въ измене явились»²⁹², назад гармати не дістануть. Що ж до Котельви, то вона приєднана до Ахтирки на основі прохання своїх мешканців.

Це рішення полишало в руках царських майже всю гармату гадяцького полку, бо, як відомо, дуже небагато містечок його Мазепі були непослушні; вся ж територія полку, будиши тереном стоянки шведського війська зимою 1708/9 р., шведам та Мазепі підлягала.

Справа з Котельною була ударом для Скоропадського не маловажним. Одне те, що втрачалися доходи з такого багатого містечка та його округи «на булаву» стягувані, а друге, – й це найважливіше, – утворювався прецедент виключення певної території з-під гетьманського регіменту та підпорядкування її безпосередньо московській владі.

Коли за гетьмана Самойловича р. 1675 полковник Рославець, намірившись від Гетьманщини Стародубщину відділити та московським «приказамъ» нарівні зі слобідськими полками підпорядкувати, прибув з цим проєктом ніби з імені населення в Москву, то там, хоч як цей проєкт міг бути принадний, вирішили цар і бояри в кайданах Рославця гетьманові відіслати, бо зробив він, як заявили бояри, «противно войсковому праву и должному послушанію»²⁹³.

Гетьман Мазепа носився з думкою про приєднання до Гетьманщини слобідської України, бо ж вона нашими людьми заселювалась. За Хмельницького міщани київські навіть «челомъ ударить» московському цареві «безъ гетманскаго веления»²⁹⁴ не насмілювались.

Тепер же сила московська настільки виросла, а розлад державного організму українського так позначився, що вже не пол-

²⁹² Рігельм., т. V, ст. 92.

²⁹³ Кост. Соб. Соч., т. XV, ст. 274.

²⁹⁴ Липинськ., Укр. на перел., ст. 146.

ковник – особа будь що супроти гетьмана не мала, а й звичайнісінькі містечкові отамани можуть деструктивний сепаратизм виявляти з-під руки гетьманської вибиваючись у московській обороні для себе певними буди.

Пункт V

У п'ятому пункті Скоропадський просить, щоб воєводи, які *«по давнихъ президіяхъ зостаютьъ»* до справ місцевих полкових та військових *«не интересовались»*, щоб лише своїми фортецями та ратними людьми керували, кривд людям місцевим не чинили, нікого з українців *«власти себе належной непослушныхъ»*²⁹⁵, до себе не приймали та судів у конфліктах людей наших з людьми московськими без старшини нашої не відправляли.

Тут же гетьман просить *«абы теперь, когда неприятель... есть побежденъ... были зведены кгварнезоны... ново по городахъ некоторыхъ малосіскихъ для неприятельскаго нашествія осаженные»*²⁹⁶.

Головкін обіцяє, що буде воєводам підтверджено *«дабы до малороссійскаго народа людей без указу отнюдъ не интересовались»*²⁹⁷, прав та вільностей їх не порушували, в суди не втручалися; коли ж би була яка важна справа до когось із наших людей, то мають воєводи за згодою місцевої української влади та правах тутешніх *«розыскъ и справедливость»*²⁹⁸ чинити. Виключення допускається лише відносно злочинів проти держави *«яко измена и прочее тому подобное»*²⁹⁹.

Гарнізони московські будуть виведені зі всіх міст, куди вони у зв'язку зі шведською війною були запроваджені, окрім міста Полтави, *«ибо болшая часть городов того полку были в бунте обще съ запорожцами»*³⁰⁰.

Піднесене в цій статті питання було одним з найболючіших. Воно вже свою давню історію мало, і навколо нього не тільки

²⁹⁵ Рігельм., т. V, ст. 90.

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ Там само, ст. 93.

²⁹⁸ Там само.

²⁹⁹ Там само.

³⁰⁰ Там само.

труднощі дипломатичні впливали, а й не раз на Україні кров точилася.

Москва, від Переяславського трактату зачавши, бачила гарантію свого стану посідання на наших землях у міцних залогах по Україні розташованих, які поступово мали вростати в місцеве життя та собі його підпорядковувати, функції агентів влади нашої на себе переймаючи.

Україна, знову, всю небезпеку цього для свого державного існування розуміючи, щораз цьому дипломатичною дорогою, а деколи й оружною рукою, протривить.

Московські воєводи зі своїми залогами у важких стратегічних пунктах розміщеними, зв'язують гетьманську потугу воєнну та роблять її супроти Москви не активною, в життю ж державно-політичному відіграють вони роль провокаційних осередків, що молоду державність нашу до компрометації в очах населення мають вести.

Чинячи кривди населенню, вони підривають престиж влади гетьманської, показуючи своїми безкарними насильствами, що та влада населенню спокійного життя забезпечити не в силі.

Втручаючись у судівництво та адміністрацію, воєводи прищеплюють людині думку про «вищі інстанції» над гетьманською владою та сіють поміж населенням спокусу до царської величності вдаватися, свою власну владу та суверенітет державний легковажучи.

Беручи під свою протекцію людей місцевій владі непослушних, воєводи консолідацію краю розбивають на руїнницькі елементи до розкладової роботи протидержавної підюжують.

Тому всі гетьмани з воєводами та «президіями» клопіт мають і стосовно до обставин, до своєї сили та до свого темпераменту ці болячки на молодому тілі державному гоїти стараються. Зусилля гетьманські йдуть по двох лініях: не допускати розмноження вогнищ цієї гангрени та ставити межі вогнищам уже існуючим.

Вже Хмельницький даючи аудієнцію послові московському Бутурлінові в червні р. 1657 з притиском йому говорив, що

царського воєводу, згідно з умовою в Переяславі, хотів він мати лише в одному Києві.

Рік пізніше, в жовтні за гетьмана Гиговського, брат його Данило воєводу Василя Шереметьєва з Києва вибити пробує.

У жовтні р. 1659 Юрій Хмельниченко у статтях своїх через полковника Петра Дорошенка, пізнішого гетьмана, князю Трубецькому поданих, домагається, щоб опріч Києва ніде в Україні воєвод не було. Брюховецький хоча у статтях своїх, у жовтні р. 1665 царем затверджених, попустив бути царським воєводам у Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині й Полтаві та ще й із правами у внутрішнє життя мішатися, одначе три роки пізніше цю хибу свою виправляє, розсилаючи універсали царських воєвод виганяти.

Щойно за Многогрішного р. 1669 у так званих глухівських статтях вдалося Москві запровадження воєвод у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острі просадити так ґрунтовно, що з цього часу пізніші гетьмани Самойлович та Мазепа відносно перебування залог царських у цих містах жодних заперечень не висловлюють, лише «невтручання» їх в українські справи собі застерігають.

Москва систематично невтручання обіцяє, а воєводи так само систематично його не додержують.

Та проте до Скоропадського річ виглядає так, що воєводське втручання в наші справи є лише зловживанням осіб, недосконалістю щоденного життя, принципіально це Москва таке невтручання визнає засадничим модусом українсько-московських відносин.

Тепер же у відповіді Головкина на 5-й пункт Скоропадського цій засаді, Москвою досі юридично признаваній, хоч фактично недодержуваній, завдано двома словами: «безъ указу» удар, яким засадничість цілої цієї справи проломлюється.

Скоропадський хоче невтручання воєвод собі конституційно забезпечити, а Москва у сферу царського узгляднення це переносить.

Перше, цар, давши, наприклад, указ воєводам у внутрішнє

життя наше втручатися, порушив би тим самим українсько-московські правні відносини, тепер Скоропадський, приймаючи цей *«царской решительной указъ»* на свої пункти заздалегідь на таке втручання пристає, признаючи цареві право на те втручання свої накази давати.

Головкін своєю новою, та не вигідною для нас стилізацією в цій справі не вніс одначе нічого нового в фактичне життя; він тільки зафіксував у юридичному документі той стан речей, який на Україні тоді вже мав місце. Щоб не бути голослівним вкажу тут на вже згадуваний розгром Київської Духовної Академії, що його зробив *«по указу»* воєвода князь Голіцин.

Ставлячи межі воєводській ініціативі до втручання в українські справи *«указом»*, Головкін зараз же розширює ті межі *in infinitum* бо пише, що для такого втручання в *«делахъ государственныхъ»*, *«яко измена и прочее тому подобное»*, *«указа»* не треба. Це означає, що воєводи могли без жодного обмеження до всього *«интересоваться»*, бо всяку справу завдяки своїй еластичній правосвідомості могли підвести якщо не під *«измену»*, то принаймні під категорію *«прочее тому подобное»*.

Від цього головкінського акту треба вести початок тої сваволі, що так яскраво виявилась пізніше, коли вже не воєвода, а звичайний собі армійський офіцер Іакінф Чекатунов заарештував одного багатого поміщика на Чернігівщині, виставивши проти нього страшне обвинувачення, що той *«жжетъ на печахъ своихъ гербъ государственный неизвестно съ какимъ умысломъ»*³⁰¹.

Поширивши права воєводські на Україні, Головкін побільшує також число міст, де мають московські залоги стояти, додаючи до міст, фіксованих у глухівських статтях ще й Полтаву. У мотивації цього, яку я цитував вже раніше, видно продовження тої московської традиції, яку ще при виборі Многогрішного боярин Ромодановський ось як висловив: *«когда главные города будутъ въ крепкомъ держании, тогда и малые города, хотя въ нихъ и воеводъ не будетъ, учнутъ при техъ большихъ городахъ держаться»*³⁰².

³⁰¹ Бант. Кам. Ист. М. Рос., ст. 449.

³⁰² Костом. Соб. Соч., т. XV, ст. 148.

Пункт VI

В шостому пункті Скоропадський писав, щоб не було на козацьких дворах самовільного постою московського війська, а лишень там, де визначить українська влада, бо тими свавільними постоями «вольность козацкая, за которую едину толку служатъ нарушается»³⁰³.

Це прохання могло на царя особливо роздратовуючи вплинути. Воно підтверджувало факт тих самих зловживань, про які у своїх «*прелестных*» універсалах писав Мазепа, та які Петро у грамотах своїх заперечував, воно нагадувало про вільності козацькі, які Петро викоринити завзявся, воно свідчило, що новий гетьман, навіть креатурою царською будши, все ж насмілювався висказувати, що «вольность козацкая... нарушается» і тим всупереч замірам царським традицію стану козацького, від тяглових повинностей свобідного, зберігати продовжує.

Відмовну відповідь про це Головкін прикриває так само зручною стилізацією, як і на попередній пункт: буде, мовляв, указ, щоб на козацьких дворах «постою... безъ крайней не было»³⁰⁴.

Та делікатно відмовляючи в задоволенні економічної сторони козацького інтересу, Головкін виразно цю делікатність покидає при трактовці його політичної сторони. Без жодних дипломатичних зм'якшувань зачинає він тут ніби мечем рубати, щоб усякі ілюзії про якусь там «вільність», заради якої козацтво служить, – розсіяти: «того» – каже він, – «такъ выписывать не надлежало». Цар і тепер від шведів і в минулому від поляків, турків, татар Україну обороняв і обороняє, тому «и за то довольно причины имеетъ народъ малосійскій Его Царскому Величеству служить верно паче прежняго»³⁰⁵.

Отож козацтво не за вольності свої, – хоч їх, мовляв, «довольно... паче всехъ иныхъ народовъ»³⁰⁶ має, – служити цареві повинно, а за оборону від ворогів.

Джерелом відносин дальших не міцність козацька, у посі-

³⁰³ Рігельм., т. V, ст. 90.

³⁰⁴ Там само, ст. 93.

³⁰⁵ Там само.

³⁰⁶ Там само.

данню прав полягаючи, має бути, а безсилля цієї провідної верстви, а з нею й цілого краю, що оборони потребує.

На місце тої певності у своїй силі, яку Хмельницький виявляв, пишучи цареві, що *«за... свободи, держави й добра кров свою проливаємо, від дідів і прадідів їх тримаючи та пропасти їм не даючи»*³⁰⁷, прищеплюється тут свідомість слабкості козацтва, що без оборони обійтися не може.

Упімнувшись за кривди козацькі, гетьман переходить у сьомому пункті до кривд, які уському населенню завдає в Україні військо московське. Він пише, щоб москалі самовільно не хапали підвід та коней, скаржитися, що їх *«передъ тимъ въ сихъ часахъ несколько тысячъ съ разныхъ полковъ забрано и не поотдавано»*, просить, щоб узагалі над людьми *«збитковъ, бьючи ихъ и мордуючи, не чинено»*³⁰⁸.

(VII пункт у рукописі відсутній – Ред.)

Пункт VIII

Головкін обіцяє, що буде видана заборона війську московському населення кривдити, коли ж би яка кривда сталася, то мають *«по розыску... чинить справедливость»* або Ізмайлов, резидент царський при гетьмані, або київський воєвода князь Голіцин, в залежності від місця випадку.

У восьмому пункті Скоропадський, вказуючи, що Україна, тереном війни будучи, прийшла *«у великое... разореніє»*, просить на кілька літ від служби військової *«пофолгованія»*.

На це Петро через Головкіна дає резолюцію – звільнити військо від походу, *«на нынешнее лето... кроме разве самой крайней нужды»*³⁰⁹.

Така нужда настала вже через три місяці, і в листопаді ж того року ми бачимо козацьке військо під командою Шереметьєва при облозі Риги.

³⁰⁷ Акт. Ю. и З. Р., т. X, лист з 17. II. 1654; у Липин. Укр. на пер., ст. 28.

³⁰⁸ Рігельм., т. V, ст. 90.

³⁰⁹ Там само, ст. 93.

Пункт IX

У слідуючому пункті 9-му Скоропадський просить, щоб було дозволено вільний рух із України на Низ добитчикам, які туди ходять по сіль, по рибу та на звіроловство й щоб з боку залоги московської у Кам'янім Затоні *«таковимъ промышленникамъ жадная не чинилася обида и препятствие»*³¹⁰.

Головкін на це пише, що «по милости Царскаго Величества» дається дозвіл, і скоро вийде указ, який регулюватиме детально цю справу, а *«пока то состоится ныне того позволить не возможно»*, бо є небезпека, що знову зберуться під претекстом ухоронництва *«бунтовщики запорожцы»*³¹¹ та знов там на Низу загнозяться.

Пункт X

У 10-му пункті гетьман скаржиться, що *«на всех насъ... порокъ и досада от Великороссійских людей... натягается»*³¹², бо називають українців зрадниками, хоча зрадив, мовляв, один Мазепа, тому гетьман просить царського указу, щоб *«тая досадная укоризна»* була «заказана».

Цю «укоризну» українці чули від москалів не лише в останні часи, а впродовж цілої вської другої половини 17-го століття. Москалі завжди тоді нарікали на *«шатость малороссійскую»* та *«изменниками»* нас називали. Гетьмани ж, які свою вірність хотіли перед Москвою підкреслити, у своїх статтях про заборону цієї лайки звичайно просили. Так Брюховецький р. 1665 просить про заборону зрадниками називати, також в Коломацьких статтях Мазепа написано, щоб москалі козаків *«мужиками и изменниками не називали»*³¹³.

На це прохання Головкін пише, що буде указ, аби ніхто не наважувався *«верных подданныхъ»* зрадниками називати.

³¹⁰ Там само, ст. 90.

³¹¹ Там само, ст. 93.

³¹² Там само, ст. 90.

³¹³ Лет. С. Вел., т. III, ст. 39.

Пункт XI

Одинадцята стаття присвячена питанню оплати полків сердюцьких та компанійських. Скоропадський скаржиться, що ті місцевості, з яких ці полки удержувано, дуже війною знищені, до того ж туди послані на прохарчування полонені шведи, скарби ж військові та Мазепині *«одни разобраны, другіє съ нимъ же завезены»*³¹⁴, і не осталось з них новому гетьманові *«ни одной деньги»*. Скоропадський просить указу, на які кошти ті полки удержувати, сподіваючись, мабуть, що цар зі своєї *«казны»* на це щось пожадує.

Резолюція по цьому пункту була така: сердюків та компанійців поставити на стацію в ті місцевості, що найменше зруйновані, а для того, щоб цар надалі міг визначати джерела їх удержання, подати цареві *«немедленное... известие»*, які були за попередніх гетьманів *«налоги и додати... и съ чего приходили со всехъ полковъ доходы»*; щойно тоді як ці відомості будуть прислані, цар зможе *«легко о всемъ определenie учинить»*³¹⁵.

Московщина вже віддавна до гетьманських доходів інтерес виявляла. Ще за Богдана Хмельницького московські бояри пронохували, чим гетьман *«владеет»*, і з чого *«доходы собираетъ на себя... и все Войско Запорожское»*³¹⁶. За Брюховецького Москва вже до переписування тих *«доходів»* так узялася, прикладаючи до того податкового обслідування методу в неї самої під впливом татарських баскаків добре вироблену та при стяганні податків на Московщині вже випробувану.

Так, посилаючи на Україну в січні р. 1666 стольника Олександра Ізмайлова, *«великій государь (йому)... указалъ въ своей государевой скони вечной отчине въ Малороссійскихъ городахъ, и местахъ, и въ местечкахъ... и въ слободахъ переписатьъ всякихъ чиновъ жилецкихъ тяглыхъ людей дворы и въ нихъ людей прожиточныхъ, и середнихъ, и молодчихъ, а въ селехъ и деревнехъ крестьянскіе и бобыльскіе дворы, и въ нихъ крестьянъ и бобылей...»*

³¹⁴ Рігельм., т. V, ст. 91.

³¹⁵ Рігельм., т. V, ст. 93.

³¹⁶ Акт. Ю. и З. Р., т. XI, ст. 750; у Липинськ.: Укр. на пер., ст. 142.

первой и средней и меньшей статьи, и к темъ городамъ, и къ местамъ, и къ местечкамъ, и къ селамъ и къ деревнямъ угодья, реки и озера, и рыбныя ловли и бобровые гоны, и зверинныя стойла, и бортные уходы, и пасеки и мельницы, и рудни, и о сколькихъ колесахъ которая мельница и рудня и иные всякіе заводы, кто... каждая угодья владеють и сколькими волами или коньми пашню кто пашетъ и своими ль или чужими: кто, чемъ и съ какихъ торговъ и съ промысловъ и съ пожитковъ, и съ пашень, и с угодій хлебными и денежными оброки обложенъ и на которой срокъ и въ которомъ городе отдавати будутъ,... сколько въ техъ городахъ порознь перевозовъ и ярмарок и въ которые дни бывають по ярмаркамъ торги и на которыхъ рынкахъ перевозки»³¹⁷.

Відомо, що це ґрунтовне московське зароджування коло наших податків привело до повстання на Україні, й після цього Москва про податки наші лише, як тоді говорилося, «подъ рукою», «тайным обычаем» вивідує.

Щойно по полтавській катастрофі стало можливо від гетьмана «немедленное... известіе» про це вимагати. Були ці відомості потрібні цареві не тільки для вирішення справи з удержанням компанійських полків і не стільки для цього вирішення, як для з'ясування податкової спроможності України, бо цар саме тоді гарячково вишукував джерела доходу, усвідомивши собі, пізніше в наказі сенату ядерно сформульовану думку, що «деньги суть артеріи войны»³¹⁸.

При цій нагоді дозволю собі вказати, що гетьман таких відомостей цареві потім не подав та й не міг їх подати з тої простої причини, що їх у нього не було. Українські державні фінанси були невпорядковані, велися без розмежування скарбу військового й скарбу гетьманського (таке розмежування Орликова конституція пробує запровадити) та не мали таких розрахунків, якими тоді вже в себе Москва диспонувала, з р. 1680 складання бюджету в себе запровадивши³¹⁹.

Гетьман, діставши від Петра Соломонове рішення про удер-

³¹⁷ Кост. Собр. соч., т. XV, ст. 72-73.

³¹⁸ Проф. Брикнеръ. Иллюстрир. ист. Петра Вел., т. II, с. 194.

³¹⁹ Ця цитата взята у проф. Рожкова: Русская ист. и сравнит. истор., т. V, ст. 67.

жання компанійських полків, розв'язав цю справу тим способом, що запропонував покуховне, в розмірі 2 рублі зі всякої проданої кухви горілки³²⁰.

Пункт XII

У дванадцятій статті Скоропадський пише, що було дозволено відновити будинки на садибах довкола чернігівського замку, які з наказу царя були зрушені, *«прежде нашествия неприятельского»*, очевидно, з військових міркувань. Це прохання гетьман умотивовує тим, що від такого розпорядження чиняться ті садиби невжиточними, через що постає людям велика шкода, бо ті садиби міщани купили *«немалимъ коштомъ»*³²¹.

Головкін відписує, що чернігівцям у їх прохання відмовляється, а має гетьман дати їм для забудувань в інших місцях землі *«сколько пристойно»*.

Пункт XIII

Тринадцятою статтею Скоропадський хоче урегулювати той хаос, який творило в житті краю постійне вмішування царя та московських урядників з порушенням основних засад субординації, коли давалися накази органам нижчим, поминаючи органи вищі.

Це було – до речі скажемо – причиною великого гніву на Меншікова з боку Мазепи, який нарікав на князя зате, що той *«ордонансы людямъ regimentу моего посылаетъ»*³²².

Гетьман просить, щоб на Україну йшли розпорядження лише від царя та лише до гетьмана, а не *«отъ многихъ»* та *«въ различные regimentа гетманского полки и города»*³²³. Одержавши ж царські накази, буде гетьман їм уже від себе дальший рух давати.

На це Головкін сповіщає, що розпорядження будуть йти до гетьмана від царя, малоросійського приказу да від міністрів.

Ця стаття цікава для нас тим державницьким сенсом, який

³²⁰ Сол., т. XVI, ст. 282.

³²¹ Рігельм., т. V, ст. 91.

³²² Сол., т. XV, ст. 1493.

³²³ Рігельм., т. V, ст. 91.

у ній під плащиком унормування «*порядка оновеній*» прихований. З одного боку в ній виявляється традиційна ідея, щоб українсько-московські стосунки у площині зносин між володарями цих країн провадилися, а з другого боку цар, визначаючи управленість малоросійського приказу та своїх міністрів розпорядження гетьманові давати, на становище московського урядника його зводить.

Пункт XIV

В останньому пункті Скоропадський просив визначити осіб та установи, що управнені до видачі подорожніх паперів, на основі яких в Україні мають давати проїжджим москалям підводи. У цій справі в Україні був такий обтяжливий для населення розгاردіаш, що навіть у Петровському указі констатувалося, що *«Великоросійські всяких чиновъ люди, проезжая черезъ Малоросійськіє города, на дороге у людей встреться, лошади въ подводы забирають и самих (людей) обдирають»*³²⁴.

На це Головін повідомляє, що з Москви подорожні листи будуть даватися за підписом суддів малоросійського та ямського приказів, з походу – за підписами *«фелтъмаршаловъ... министровъ посольскихъ делъ и главную команду имеющихъ генераловъ»*³²⁵, а з міст – за підписом воєвод та комендантів.

2.2. Загальний огляд Решетилівських пунктів

Коли б ми хотіли цим статтям та рішенням на них баланс ізробити, то виявиться, що на 14 пунктів лише у двох випадках цар дав позитивне рішення – на п. 6 та 10, в інших випадках він, якщо не просто відмовну відповідь дає, то при допоміж всяких лімітативних *«кроче», «безъ»* і т. інш. прохання гетьманські відхиляє.

Коли б ми зіставили ці пункти зі статтями попередніх гетьманів, то мусили б прийти до висновку, що вони є слушним документом, в якому занепад державницького світогляду його автора виявляється. Ці пункти не трактують, як старі Мазепині чи Самойловичеві, про межі гетьманської влади, про її прерогати-

³²⁴ Пол. Соб. Зак. Рос. Им., т. IV, ст. 482; Н-р2261.

³²⁵ Рігельм., т. V, ст. 95.

ви, про континуїтет її, в них не підносяться справи міждержавного торгугу, економічної політики, вони не пробують охопити інтереси всіх станів населення українського, в них не має нічого про мілітарну оборону краю, вони мовчать про зносини з чужоземними державами.

Імпонуюча в порівнянні з ними зручність державного мужа, виявлена в Будищанському Мазепиному договорі зі шведами, де він зумів зв'язати Карла приреченням не підписувати миру з Москвою доти, доки Гетьманщина та Запоріжжя не будуть назавжди зі своїми правами та привілеями з-під московської кормиги увільнені!

Яка широта й розмах державницької думки в порівнянні з ними положена в Орликову конституцію.

Яким почуттям державної гідності в порівнянні з ними перейнятий Орликів договір із Кримом, вже на еміграції р. 1710 складений.

Кинувши оком на пункти Скоропадського в цілому, мусімо ствердити, що носять вони на собі відбиток якоїсь бідності думки, вузькості погляду, пригніченості ініціативи, розгубленої дрібничковості, ординарної злободневності.

Хіба страшний удар полтавської катастрофи може їх такий паралітичний характер пояснити.

Та ці Решетилівські пункти не окреслюють проте всіх змін державно-правового становища України, які зайшли після полтавського бою.

2.3. Інструкції Ізмайлову

Ці зміни, й то найістотніша їх частина, уложені в явній та таємній інструкціях, що були дані стольникові й намісникові суздальському Андрію Петровичу Ізмайлову, якого цар 30 липня р. 1709 своїм резидентом при гетьманові призначив, давши йому під команду московське військо за Мазепи *«для охранения и целости»*³²⁶ гетьманської при особі його удержуване.

³²⁶ Лет. С. Величка., т. III, ст. 47.

а) Явна

Завдання Ізмайлова Петро окреслив так: має він перебувати при Скоропадському *«для управління с общаго съ нимъ совета, делами великаго государя по случаю бывшаго возмущения въ Малороссійскомъ краю и бунта запорожцевъ»*³²⁷. Він повинен дбати про вірність України московському цареві, виловлювати всіх агітаторів, що до порушення тої вірності підбурюють, збройно не допускати запорожців поновити Січ на старому місці, чи на новому заложити, він має разом з гетьманом приймати чужоземних посланців, пересилати їх кореспонденцію цареві, слідкувати, щоб Скоропадський нікуди не вислав своїх посольств, доглядати, щоб гетьман без указу царського не звільнив генеральної старшини й полковників, а мають їх посади заміщатися за вибором, після якого буде відбуватися затвердження царське. Ізмайлов повинен не дозволяти прийняття на гетьманську службу чужинців і поляків, тобто українців з-під Польщі, наглядати, щоб гетьман без дозволу царського не карав нікого на горло, щоб без того ж дозволу нікому не давав та не відбирав маєтків, коли ж би зайшла потреба нагородити кого за старанну службу, то таке надання маєтностей має статися за спільною порадою старшини та по затвердженню царським. Ізмайлову доручалось скласти для царя реєстр маєтностей усіх мазепинців, зібрати від гетьмана та полковників відомості про військові доходи та стягнути по всіх містах, що були замішані *«въ измене»* по два *«ефимки»* з кожного двора, коли ж би котре місто цієї контрибуції не заплатило, то зруйнувати його вщент, як Батурин.

В цій же інструкції було визначено гетьманську резиденцію в місті Глухові, яке, ставши з цього часу нашою столицею, було адміністративним центром України аж до запровадження *«Малороссійской губерніи»*, коли зійшло на становище повітового міста.

Це все була інструкція явна.

³²⁷ Бан. Кам. Ис. М. Рос., ст. 415.

б) Таємна

В таємній же інструкції доручалось Ізмайлову «неослабное смотрение иметь» за гетьманом та старшиною, не допускати їх зносин з турками, татарами, поляками, шведами та мазепинцями; у випадку зради чи яких заворушень здушувати їх збройно, вживаючи для цього підпорядковані йому полки, й в разі потреби вимагаючи помочі від воєводи київського та інших воєвод сусідніх. Далі, Ізмайлову доручалось зібрати таємно відомості про урядові доходи гетьмана, генеральної старшини, полковників та інших службових осіб, щоб тим способом з'ясувати розмір державних прибутків України; крім цього, має Ізмайлов вивідувати, хто зі старшини чи козаків особливу вірність цареві виявляє та якої посади хто вартий.

Не маючи вільного часу на встановлення зі Скоропадським детальних статей, що права України гарантували б, Петро найшов час виробити Ізмайлову статті, що попередні права її касу-ють.

Мабуть не випадкове в цій інструкції Ізмайлову та характеристичне для петровської дипломатії є те, що цілий ряд обмежень гетьманської влади та заходів до ослаблення її скерованих сформульовані не в акті гетьманові адресованому, а в документі царському урядовцеві виданому.

2.4. Наша державність на основі «пунктів та інструкцій»

Решетилівські пункти разом із інструкцією Ізмайлову вкупі взяті – дають добру картину того розгрому нашого державного організму, який пережив Петро І.

Не зісталося майже ні одної з галузей завдань держави, куди не засягнув би цар: оборона від ворога підпорядкована московській владі, економічне життя краю втягається в орбіту московського царства, дипломатичні зносини з чужими державами спиняються, судівництво зазнає втручання у сферу права і процесу, внутрішнє управління підпадає нормуючим заходам Москви, а над цими п'ятьма головнішими напрямками діяльності держави зноситься контроль та співуправління Ізмайлова, ма-

ніфестуючи, що відтепер влада гетьманська на Україні перестася бути єдиною, найвищою, та неподільною, тобто тратить ті ознаки, які віддавна атрибутами влади державної вважаються.

Щоб гетьманську владу знесилити, а ціле управління її розхитати, Петро твердо проводить в українській державній системі принцип колегіальності, ніби тим генеральній старшині на руку граючи; та принцип децентралізації, ніби престиж полковників піддержуючи, але в той же час і колегіальність і децентралізацію він підпорядковує «соизволенію царському» і тим зручним способом свою, одноособову, централізовану владу в Україні насаджує.

Відтепер компетенція гетьмана зі сфери *«gubernatio»* помітно пересувається у сферу *«administratio»*, тобто з керівництва, стернування стає лише залагоджуванням справ та інтересів.

П'ятдесят чотири роки стало потрібним, щоб Переяславський трактат, у якому Сергєєвич бачив персональну унію, Дяконов та Попов – реальну унію, Грушевський, Коркунов, Мякотін – васалітет, Липинський лише військовий союз, щоб той трактат зрештою виродився в нещасливу, доволі таки мізерну автономію, що нам продиктувало те саме московське царство, яке Хмельницький *«татарами розорати»* нахвалявся.

Держава козацька при добрих ауспіціях Великим Гетьманом започата, глибоким поривом населення піддержана, жертвенністю козацтва зміцнена, мудрим проводом Хмельницького завершена, зрештою, півсотні літ поборсавшись поміж сусідами, не маючи внутрішньої злютованості, втратила основи своєї державності. День самостійного життя нашого схилився до вечора, на політичному обрії зачало сутеніти...

РОЗДІЛ III

3.1. Ідейне ліквідаторство нашої окремішності

Поруч із ліквідацією української окремішності у сфері державно-правній йшло ліквідаторство у сфері ідеологічній. Я вже вказував побіжно, що за цю роль на Україні взялися царські агенти з духовенства. Безперечно, найвидатнішим з-поміж людей цього сорту був Теофан Прокопович, *«снисходительний»* префект київського братського монастиря.

Коли Петро з Решетилівки приїхав до Києва, то там, у Софійській церкві Прокопович виголосив на адресу Петра панегіричну, блискучу на тодішній смак, проповідь. Головним мотивом панегіричної творчості Прокоповича, цього, як писав публіцист XVIII ст. князь Щербатов, *«непостриженного монаха, уже не устыдился быть судьей тайной канцелярии»*³²⁸, був кар'єризм, опертий на підлизництві до тих, у чиїх руках спочивала сила.

3.2. Нагороди «ідеологам» злиття

Люди такого типу, засліплені честолюбством, напружували всю свою красномовність, щоб при допомозі її, висунутися на видатніше місце, з яким були зв'язані почесні й багатство.

Цар Петро, розуміється, не залишав без нагород тих людей, що словом і прикладом вірність Москві пропагували, і кожний з таких персонажів, у залежності від свого калібру, від своєї зручності, робив кар'єру. Так, наприклад, Прокопович скоро дійшов до архієпископства, чернігівський архієпископ Максимович за те, що *«много, особливо о викторіи Полтавской... приписовалъ похвалъ Пресветлейшому Государю»*, *«зосталъ... пожалованъ отъ него митрополією Сибирскою»*³²⁹, Федір Лісовський, особа з карним минулим, вийшов на гадяцького протопопа.

3.3. Проповідь Прокоповича

Прокоповичева *«предики»*, яку Петро, добре розуміючи зна-

³²⁸ Кн. М. М. Щербатовъ: О повреждении нравовъ въ Россіи, ст. 26.

³²⁹ Лт. С. Величка, т. III, ст. 423.

чення агітації, звелів видрукувати в оригіналі та в перекладі на латинську, як він казав – усій Європі спільну мову, – завершувала в царських грамотах та універсалі Скоропадського енергійно проведеному компрометацію мазепинської сепаратистичної ідеї.

Ця промова складена за всіма правилами тодішньої красномовності мала не тільки похвалою царя *«по достоянію увенчати»*³³⁰, не тільки повне знищення сили шведської прославити, не лише християнську радість з приводу того, що вороги *«ово пленены ово пленены, ово убіенны суть»*³³¹, – висловити, але також мала розкрити перед віруючими глибину гріховної безодні, у яку впав Мазепа, приставши до шведів, та мала остерегти «отечество», щоб воно не носило надалі *«змія въ недрахъ»*³³² своїх.

Мазепа, каже Теофан, *«коварнымъ наущеніємъ»* і *«тайнымъ руководствомъ»* привів в Україну шведів, і тут *«аки въ темной нощи великое бяше недоуменіе... на кого наступати, кого заступати, въ единомъ дому можаху быти двоихъ противныхъ странъ оружія»*³³³. «Псы, – продовжує оратор, – не угрызають господей своихъ, звери свирепые питателей своихъ не вредятъ; лютейшій же всехъ зверей – раб – потела угрызти руку, ея же на толь высокое достоинство вознесенъ он и на томъ крепце держимъ бяше. Не устрашися Хамова безтудія, не убояся іудина беззаконня, не вострепета Арієва клятвопреступства, не помисли о священнейшей и невредимой совести Христа Господня, студъ и вредъ отечества нашего»³³⁴.

Ну як було справді таких перлів вірності державі московській для найширшого розповсюдження не друкувати. Тим більше, що в цій промові була не лише оцінка сучасності, а й директива на майбутнє: *«Хранися таковыхъ, о, Россіе! Отвергай отъ лона твоего»*³³⁵.

Яка дистанція від лозунгу архієпископа Лазаря Барановича,

³³⁰ Солов., т. XV, ст. 1559.

³³¹ Там само.

³³² Там само.

³³³ Там само, 1558.

³³⁴ Там само.

³³⁵ Там само.

що свого часу говорив: *«надобно намъ того, чтобы у насъ въ малой Россіи и нога московская не была»*³³⁶.

3.4. Настрої в Україні

Але Україна не дуже прислухалася до директив Прокоповича. Утиски, про які я вже писав та чутки про те, що цар хоче все населення з України перегнати на Московщину, а наші землі москалями залюднювати, хвилювали всіх, і на мазепинську еміграцію дивилися з надією, що її заходами *«Украйна свободна будетъ, а то отъ Москвы вся Украйна пропала»*³³⁷. Запорожцям з України давали знати, щоб вони цареві не піддавались, бо, піддавшись, усі пропадуть; *«укладайте союз з татарами – переказували їм – та визволяйте нас, бо ми всі від Москви пропали»*³³⁸.

Кружляли поголоски, що й сам новий гетьман Скоропадський проти москалів недобрі наміри має, бо що ж то за вільності, коли міністр, що при гетьманові резидує *«всякое письмо осматриваетъ»*³³⁹. Сотник Невінчаний, ніби зі слів гетьманського кур'єра до Москви, доносив зимою 1710 р. Голіцину, що гетьман просив усю старшину потерпіти до весни, бо тепер сили козацькі розпорошені, а весною, як вийде все військо в похід, то тоді будуть писати до царя, щоб він по старому вільності їм повернув, коли ж цього не станеться, то вони іншу будуть собі давати раду.

3.5. Недовіра Голіцина до Скоропадського

Від себе Голіцин додає, що він, мавши розмову зі Скоропадським *«изъ словъ гетманскихъ не могъ выразуметь ничего добраго»*; гетьман йому *«всякими способами внушаетъ злобу на техъ, которые хотя мало къ нам склонны»*; крім цього Скоропадський продовжує тримати в Корсуні полковником Кандибу *«который былъ въ измене»*, обстоює полковника полтавського,

³³⁶ Сол., т. XI, ст. 377.

³³⁷ Сол., т. XVI, ст. 32. Лист Голіцина до Головкина.

³³⁸ Донос Невінчаного Голіцину. Там само.

³³⁹ Там само.

на якого *«целымъ полкомъ доводятъ... измену»*, та висловлює невдоволення на Палія та Галагана, бо вони порівнюючи з іншими *«къ намъ склоннее»*³⁴⁰.

3.6. Голіцинська програма як володіти Україною

У зв'язку з недовір'ям до Скоропадського кн. Голіцин розвиває у своєму листі цілу програму, що треба чинити, щоб забезпечити собі слухняність гетьмана. Насамперед, пише він, треба посіяти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба задовольняти прохань гетьмана, особливо, як буде просити нагород маєтками для людей замішаних у мазепинстві. Всякі ранги надавати не тим, кого гетьман висовує, а тим, що *«хотя малую службу къ государю показали»*³⁴¹. Як населення побачить, що гетьман не має такої влади, що Мазепа, то зачнуть приходити з доносами на нього. Донощикам же *«ненадобно показывать суровости»* й тоді хоч може двоє прийде й із брехнею, то третій правду донесе, а гетьман і старшина будуть цього боятися. Не треба давати – пише Голіцин – гетьманові грамоти на Умань, бо одно те, що місто це багате, має разом із околицями 5-6 тисяч населення, веде давній торг із очаківськими татарами й уявляє собою доходну маєтність, яку дарувати Скоропадському шкода, а друге те, що місто це є на кордоні з ногайськими степами, куди випускати гетьмана небезпечно; нехай він краще *«живетъ со всеми своими делами у насъ въ середине, а не въ порубежныхъ местахъ»*³⁴².

Найголовніше ж – це старатися, щоб у всіх прикордонних полках були полковники ворожі до гетьмана, бо *«если будутъ несогласны, то дела ихъ все будутъ намъ открыты»*³⁴³.

Не випадково в бібліотеці цього губернатора були твори Макіавелля!

Тут же в цьому рапорті Голіцин пише, що поведінка населення в Україні супроти Москви залежатиме також від турецько-московських стосунків: якщо турки не оголосять війни цареві,

³⁴⁰ Там само.

³⁴¹ Там само.

³⁴² Там само, ст. 33.

³⁴³ Мос. Арх. ин. дел., приказн. отд. нов. лет., 1711 г.; у Сол., т. XVI, ст. 33.

то «черкасы ничего не могутъ сделать»³⁴⁴.

3.7. Доноси на Скоропадського

Програма кн. Голіцина того ж таки року зачала давати очікувані наслідки: коропський сотник Іван Логвиненко доніс Голіцину, що ніби Скоропадський писав Орликові, аби той, як можна довше тримався при ворожій стороні. Слідом за Логвиненком, фамілійну традицію додержуючи³⁴⁵, зайнявся доносами на Скоропадського Данило Забіла.

Ці доноси, що правда, в Москві великих успіхів не мали, але на поведінку Скоропадського мусіли впливати, роблячи її ще більш пасивною та покірною.

Скоропадському канцлер Головкін прислав листа, де сповіщав, що Голіцину, який, як знаємо вів в Україні відносно гетьмана політику провокації та *«твердої руки»*, послано розпорядження, щоб він адміністрував *«списуючись»* з гетьманом, *«по согласію»*³⁴⁶ з ним та щоб йому *від себе указів* не посилав; підканцлер Шефіров запевняв гетьмана, що *«царское Величество на вашу... верность весьма надеженъ и никакимъ безосновательнымъ доносамъ веры отнюдь дано не будетъ»*³⁴⁷.

3.8. Москва зміцнює нагляд за гетьманом

Проте, у вересні 1710 р. прислали з Москви до гетьмана замість одного вже двох резидентів: думного дяка Вініуса та стольника Федора Протасьєва, що мають *«купно для потребнаго советованія»*³⁴⁸ при гетьманові перебувати, а на удержання їм має гетьман визначити *«изъ изменничьихъ маєтностей по сту дворов каждому»*³⁴⁹.

Скоропадський, бачачи, що попадає з-під ринви та на дощ, затушовує перед тим висловлюване невдоволення на Ізмайлова

³⁴⁴ Там само, ст. 32.

³⁴⁵ Костомаров. Соб. соч., т. XV, ст. 187.

³⁴⁶ Бант. Кам. Ист. М. Рос., ст. 535.

³⁴⁷ М. Судиенко. Матеріали для отечеств. истор., т. II, ст. 303.

³⁴⁸ Лист Головкіна Скоропадському; у Сол., т. XVI, ст. 29.

³⁴⁹ М. Суд. Мат., . II, ст. 157.

за його близьке втручання в діла гетьманські й пише Головін, щоб при ньому лишили попереднього резидента, але дістає відповідь, що цього зробити не можна, бо про відкликання Ізмайлова *«уже указъ определился»*, нові ж резиденти гетьманові *«довольно знаемы, яко суть люди искусные и поважные»*, буде їм інструкція в усьому з гетьманом поводитись *«нисходительно»*, отож канцлер сподівається, що Скоропадський *«оними весьма контентъ»*³⁵⁰ буде.

Гетьманові не залишалося нічого іншого, як ладити з новими резидентами.

3.9. Діяльність мазепинської еміграції

Коли ось таких ударів зазнавала державність наша в Україні, то поза межами її мазепинська еміграція бодай ідею тої державності рятувала.

Рік 1710 був для мазепинців часом підготовки до нової збройної акції, скерованої на визволення України з-під царської влади.

Ця підготовка йшла двома напрямками: по лінії зміцнення своїх внутрішніх сил, впорядкування внутрішніх відносин, та по лінії зовнішній, дипломатичній.

Еміграція, переболівши полтавську катастрофу та втрату Мазепи, що помер у Бендерах 22 вересня 1709 р., на весні р. 1710, у квітні місяці вибрала гетьманом генерального писаря Пилипа Орлика, щоб надалі під його проводом та під шведською протекцією, як організований державний центр Мазепине діло продовжувати. При виборі Орлика були списані статті, що уявляють собою цікавий документ тодішніх конституційних устремлінь провідної верстви нашого народу.

3.10. Орликовська конституція

Як це завжди буває після краху політики голови держави, влада гетьманська в цих статтях зазнала обмежень. Ці статті осуджують абсолютизм декого з попередніх гетьманів та вста-

³⁵⁰ Там само, ст. 163.

новлюють при гетьманові раду, яку мають скликати генеральні старшини, полковники й представники полків, по одному козакові від кожного полку. Без поради з цією радою та без згоди її гетьман не сміє своєї діяльності провадити. Крім цього, тричі на рік: на Різдво, на Паску й на Покрову мають збиратися генеральні ради, що складатимуться з генеральної старшини, всьої полкової старшини, сотників, представників полкового козацтва та послів від Січі. На цих генеральних радах має відбуватися критика гетьманської діяльності та встановлюватись директиви для гетьмана.

Щоб гетьмани не розпоряджались по своєму уподобанню військовим скарбом, поновляється посада військового підскарбія, а в полках запроваджується по два полкових підскарбії. Усі підскарбії в межах своєї території мають порядкувати скарбницею, всякими джерелами доходів державних та всіма маєтками війська запорозького.

Вся старшина має бути виборна, а кари на неї може гетьман накладати лише по ухвалі генерального суду.

Ні гетьман, ні інші урядові особи козацькі не можуть уживати до праці козаків та посполитих, що безпосередньо їм не підлягають.

Касуються оренди та стації, як річ обтяжлива для поспільства.

Запоріжжя має володіти містами Переволочною та Колебердою і млинами на Ворсклі; виключно йому ж мають належати уходи на Дніпрі від Переволочної до Очакова. Фортеці по Орелі та Самарі будуть знищені, а в степи запорозькі не повинно воруватись населення з Гетьманщини. Місто Трахтемирів має теж належати до Січі й у ньому буде шпиталь для старих та немічних козаків.

Церква православна християнська має бути в Україні пануючою, ієрархія має залежати від Царгородського патріарха. Гетьман повинен дбати, щоб на Україні не ширилося жидівське зневір'я та щоб процвітала освіта серед населення.

Межею держави гетьманської на заході має бути річка Случ; східну межу, як це видно з пізнішого договору з Кримом, мазе-

пинці уявляли собі по етнографічній лінії, приділяючи до України і Слобожанщину.

Провідна ідея, яка давала моральну базу творцям цієї конституції та заохочували їх до дальшої акції сформульована в таких словах промови Орлика: «*Custoditam Moscovitico dracone pulchram Ariadnam, patriam nostram ex labyrintho immanis servitutis in antiquam reducam libertatem...*»³⁵¹ (лат.) (Красуня Ариадна охоплюється московитським драконом, я поверну наші батьківщині минулу волю з лабіринту жахливого рабства – Ред.)

Протекція шведська має незалежність цієї держави, непорушність її кордонів та права й вільності населення забезпечувати, про що Карло XII спеціально *assecuratarium* за своїм підписом видав.

3.11. Дипломатична акція еміграції

Так упорядкувавши внутрішні відносини у своєму державному центрі, еміграція енергійно працювала для викликання турецько-московської війни.

Ця акція її проводилася спільно з дипломатією Карла XII, Станіслава Ліщинського та кримського хана при піддержці французького посла в Царгороді графа Дазайєра.

Восени р. 1710 Орлик уложив договір з кримським ханом, поновляючи традицію українсько-татарського союзу часів Хмельницького.

У кінці листопаду того ж року Туреччина вирішила оголосити цареві війну. Мала розпочатися нова спроба вирвати Україну з-під московської влади та «*возстановити в цій державі її стару конституцію з власним урядом*»³⁵².

3.12. Ідейний підклад діяльності мазепинців

Підготовляючи цей мусульмано-московський конфлікт, мазепинці були перейняті вірою, що працюють «*для слави й величності нашої батьківщини*», мали переконання в чистоті своїх на-

³⁵¹ Pacta et Constitutiones..., ст. 22.

³⁵² Маніф. Орлика до європ. урядів. Хліб. Укр., 1923 р., кн., 4.

мірів та справедливості своїх змагань, бо керувалися, як писав пізніше Орлик у своїм маніфесті до європейських урядів *«selon le droit, qui permet a chacun de defendre sa proper cause et son proper but»*³⁵³ (фр.) (лише законом, який дозволяв кожному захищати свою справу і мету – Ред.).

3.13. Державна діяльність Скоропадського

Коли емігрантський гетьман Орлик за кордоном увесь 1710 р. ужив до підготовки планованої інтервенції й міг вступати у слідуючий рік з рожевими надіями на успіх своїх замірів, то в Україні, знищеній війною, чумою й сараною, гетьман Скоропадський заляканий доносом, під опікою царських резидентів перебуваючи, не виявляв широкої ініціативи керування краєм.

Діяльність Скоропадського зводилася головним чином до видачі підтверджуючих універсалів на маєтності, особам, що ними вже за Мазепи володіли, до наділення новими маєтностями людей йому угодних³⁵⁴, та до приховування за своїми плечима тих із мазепинської старшини, яких *«измена»* не дуже явно показаласть.

Найвидатнішим актом Скоропадського з р. 1710 треба вважати його прохання до царя, подане 16 лютого через генерального осавула Жураковського та гадяцького полкового суддю Велецького, в якому гетьман просив *«пожаловать его... на уряд и на маєтности»*, що до булави належать, видати царську *«жалованную грамоту»*³⁵⁵.

Це прохання довго залишалось без відповіді, бо міжнародна кон'юнктура позволяла Петрові не відповідати.

Як лиш з'ясувалось, що турки будуть із Москвою воювати, зачала повставати для царя небезпека, що населення України почне проти Москви заворушення. Належало цареві пригадати рапорт кн. Голіцина, що *«черкасы ничего не могут сделать»* лиш доти, поки Туреччина додержує нейтралітет, тепер же, коли

³⁵³ Там само.

³⁵⁴ *Мякотинь*. Генеральн. след. о маєт. Прил. пол. Чт. в Ист. О-ве Н. Лет., кн. II., отд. III., ст. 12; 13; 19; 25.

³⁵⁵ *Рігельм.*, кн. V, ст. 110.

вона стає в ряди можливих ворогів, можна побоюватись проти московських виступів в Україні.

3.14. Царські заходи в Україні проти впливів еміграції

Вірний своєму девізові, що *«не все шпагою, но и ртомъ действовать подлежитъ»*³⁵⁶, Петро пускає в народні маси по Україні чутки, що Орлик «запродав» Україну Туреччині, аби її потурчити та побусурманити, а щоб Скоропадського та старшину українську при собі вдержати, тепер, у січні 1711 р.,³⁵⁷ мало не через рік після прохання гетьманського, видає цар йому *«милостивую жалованную грамоту на подтверждение уряда»*, у якій зізволяє мати гетьманові *«войсковую армату... и клейноты... и всякія воинскія и гражданскія въ малой Россіи дела управляют по войсковымъ правамъ, по прежнимъ обыкновеніямъ и по поставленнымъ пунктамъ»*³⁵⁸. Цю грамоту цар дає Скоропадському тому, що той *«служилъ нам, великому государю и всякія воинственныя дела и все отправлялъ съ войскомъ нашимъ запорожскимъ во все оное время, також и подъ часть счастливой баталии Полтавской верно, усердно и мужественно»*³⁵⁹.

Петро обіцяє, що *«милость и презренье... и впредь отъ него, подданного нашего, отъемлема не будет, но найпаче умножится»*³⁶⁰, тільки б лише Скоропадський цареві та наслідникам його *«служилъ верно и постоянно со всемъ подъ regimentомъ своимъ обретающимся... войскомъ запорожскимъ и народомъ малороссійскимъ»*³⁶¹.

3.15. Орликова диверсія р. 1710

На цей раз царська агітація не мала видатного успіху. Коли в березні р. 1711 Орлик з січовим козацьким військом з відділом

³⁵⁶ 3 листа до Меншікова з 1. III. 1709; у Сол., т. XV, ст. 1544.

³⁵⁷ У Полн. Соб. Зак. ця грамота датована 5. I. 1710; явна хиба, бо в тексті покликається на прохання гетьмана з 16. II. того ж року.

³⁵⁸ *Рігельм.*, кн. V, ст. 110.

³⁵⁹ Там само.

³⁶⁰ Там само.

³⁶¹ Там само.

поляків партії Ліщинського з білгородськими та буджацькими татарами вступив на Правобережну Україну, то, як писав сам Петро Меншікову, *«заднепровская Украина вся было къ Орлику... пристала, кроме Танского (полк. білоцерківський) и Галагана»*³⁶² (полк. чигиринський).

На лівім березі кримський хан вступив у Слобожанщину, де українське населення приймало татарів із симпатіями: так у м. Сергієвську *«малороссійскіе жители сдали городъ татарамъ и выдали имъ царських солдат въ неволю»*³⁶³, у харківському полку населення містечка Водолаги³⁶⁴ та різних слобод зустрічало татарів хлібом-сіллю, сотник міста Вільного *«передался до хана»*³⁶⁵.

Можна було думати, що й лівобережна Гетьманщина, з обох боків обхоплена успішною проти московською диверсією, пристане до Орликової акції.

3.16. Лист Орлика до Скоропадського

Орлик писав до Скоропадського листа, де переконував його спільно з мазепинцями стати проти царя, бо інакше Україна попаде *«у таку руїну, що наступні покоління з жахом будуть згадувати долю своїх предків»*³⁶⁶. Орлик запевняє, що турки не мають наміру підбивати собі Україну, вона буде незалежною державою, про що вже сталося порозуміння між Портою, Швецією та Кримом. Ми тепер знаємо, що про цю нашу незалежність старалася тоді і Франція, й сам Людовік XIV писав до свого посла Феріоля, щоб той подавав у Царгороді ноти про необхідність утворення з України держави – бар'єру між Туреччиною та Московщиною³⁶⁷.

Орлик пише Скоропадському, що він не шукає у цій справі своїх власних вигіді *«для загального добра»*³⁶⁸ навіть булаву гетьманську готовий передати Скоропадському, як старшому віком.

³⁶² Сол., т. XVI, ст. 58.

³⁶³ Кост., т. XVI, ст. 741.

³⁶⁴ Черн. летопись, ст. 97.

³⁶⁵ Там само.

³⁶⁶ Кост., т. XVI, ст. 738.

³⁶⁷ І. Борщак. Хліб. Укр., 1932-33, кн. 1, ст. 365.

³⁶⁸ Кост., т. XVI, ст. 738.

3.17. Москва бере заложниками родини Скоропадського та старшин

Та Скоропадський був не такою особою, щоб спромогтися на ризикований вчинок. До того ж і Москва, будучи *«не без сумніня»*³⁶⁹ відносно вірності свого гетьмана та всієї його старшини, щоб стримати їх від можливого поєднання з Орликом, наказала гетьманові, всім полковникам та генеральній старшині тримати своїх жінок у Глухові ніби *«ради безпеки»*³⁷⁰, фактично ж, щоб тим способом заложників у своїх руках мати. Аналогічно зробив на правому березі кн. Голіцин, викликавши до Києва жінок правобережних полковників Танського, Галагана та Григораша ніби *«для лучшего безопасенія отъ неприятелей»*³⁷¹.

Проти Орлика пішов із військом генеральний осавул Бутович. Скоропадський стояв на лівому березі в Лубнах для оборони краю від нападу з півдня.

Під Лисянкою військо Бутовича було розбите, а він сам попав у полон. (Заходило підозріння, що Бутович це зробив навмисно). Становище Москви на Україні стало критичне: на Правобережжі в руках царських були лише Київ та Біла Церква, на Слобожанщині успішно посувалися татари, на Лівобережній Гетьманщині держався Скоропадський пасивно.

3.18. Крах Орликової диверсії завдяки його союзникам

Ситуацію для москалів урятували татари: вони своїм звичаєм почали чинити над людністю жорстокі насильства, грабувати, гвалтувати, палити, вбивати, забирати ясир. Це відвернуло серця людські від Орлика; козацтво його стало розбігатися, відділи польські подалися на Полісся, татари з ясиrom повернули додому, мусів слідом за ними тікати за Дністер і Орлик. На Слобожанщині хан повернув з ордою до Перекопу; з ними пішло те українське населення, що прихильність свою до татарів виявило.

В цій обстановці надходило на Україну московське військо,

³⁶⁹ Судієнко. Мат., т. 2, ст. 186.

³⁷⁰ Кост., т. XVI, ст. 738.

³⁷¹ Судієнко. Мат., т. 2, ст. 177.

беручи на себе роль визволителів християн від «невірних».

3.19. Москва руйнує правобічну Україну

Займаючи без спротиву ціле Правобережжя, москалі поводитися там не як у визволеній, а як у завойованій країні. Петро писав Меншікову так: *«оную (Україну) изрядно наши вычистили, и оныхъ скотовъ – изыхъ за Днепръ къ гетману, а прочихъ, чаю, въ подарокъ милости вашей въ губернію (петербурзьку) на пустыя места пришлемъ»*³⁷².

3.20. Репресії на Слобожанщині

Так само суворо розправлялися на Слобожанщині з тими, хто пішов з татарами в ханську землю: половивши таких, кожного десятого по жеребку скарали на горло, а *«достальныхъ всехъ съ женами и детьми»* указано було *«послатъ къ Москве для ссылки»*³⁷³.

Рівно ж людяність із тих міст, що піддалися татарам, як от Вільне, Кочережжа, *«Москва... всехъ зъ жонами и детьми и матками... въ свою забрали землю, а городки преч поруиновали»*³⁷⁴.

3.21. Прутський похід

Заволодівши знова цілою Україною, Петро пішов слідом за турецькими татарами в нещасливий для нього Прутський похід, взявши з собою козацьке військо під командою Данила Апостола. Тоді, між іншим, Апостол завернув із дороги з цього походу турбаївських козаків для гачення греблі біля свого млина; це була зав'язка тої трагедії, що через 78 літ вилилася у т. зв. турбаївську катастрофу.

3.22. Скоропадський з москалями руйнує нову Січі

Гетьман Скоропадський з доручення царського ходив на оборону полудневої границі до Кам'яного Затону й разом із Бу-

³⁷² Лист Петра до Меншікова з 3.V.1711; у Сол., т. XVI, ст. 58.

³⁷³ Судієнко. Мат., т. 2, ст. 186.

³⁷⁴ Черн. лет., ст. 97.

турліним зруйнував над Каменкою запорозьку Січ, яку там заклали козаки після зруйнування Січі москалями й Галаганом у р. 1709.

Цим Скоропадський завдав значний удар еміграційному осередкові мазепиному, бо знищив базу його військової сили, близько кордонів Гетьманщини розволочену. Та ще більший удар моральний завдав своєю поведінкою Скоропадський мазепинській протимосковській ідеї, бо піддержував у населенню баламутну думку про вірність «царському величеству», а на зовнішньому полі міжнародних відносин показував, що не вся Україна, як це представляв Орлик, готова від царя відірватися.

3.23. Українська справа у Прутському договорі

Це останнє мусило утруднювати Орликову дипломатичну акцію. Лише повна невдача для царя Прутського походу дозволила у Прутському договорі вставити пункт, згідно з яким Петро мав знищити свої фортеці в Кам'янім Затоні, Кодаку, Самарі та прийняти турецьку, підказану мазепинцями вимогу: «*Roloniae... adhaerentibus cosacis et zaporoziensi bus et iis cozacis, qui serenissimo Hano Crymeae... confederate sunt ex parte Cari nulla inposterum molertia fiat, sed ut a longa annorum serie nullumius habnit in illis locis ita modo ex iis omnibus sese subtrahere debeat*»³⁷⁵ (лат.) (Польща ... з прихильниками козаків, Війська Запорозького, та тими козаками, що перебувають у союзі з його Світлістю Ханом Кримським... З боку Його Люб'язності не повинно бути ніякого поганого ставлення до наступних поколінь, але оскільки він не має влади над цими територіями протягом багатьох років, він повинен піти з усіх них – Ред.)

Ця стаття, що, правда, неясно зредагована, дозволяла думати, що Петро зрікся претензій на Україну. Так це розуміли мазепинці, турки, французи, й мабуть, самі москалі в момент підписання договору.

Виходило, що Прутська умова робила Україну від царя незалежною, а становище Скоропадського, як царського ставленика,

³⁷⁵ Кост., т. XVI, ст. 742.

захитувалося. Коли б та умова була переведена в життя, то його гетьманування стало б під знак запитання.

3.24. Цар не додержує Прутської умови

Але цар не спішив ту Прутську умову виконувати в повному обсягові, й небезпека для Скоропадського з цього боку, якщо лише він її бачив, відсовувалась.

Посольство Орлика могло собі в Царгороді заживати дипломатичних успіхів у своїх домаганнях, щоб *«понудить москаля, отказавшись навсегда отъ Украйны, передать ее въ управление избраннаго гетьмана»*³⁷⁶, тим часом на Україні Скоропадський продовжував із ласки царської гетьманувати далі й, не бавлячись у «високу» політику, скромно перевозив з Кам'яного Затону *«борошенніе запасы до Орла и другихъ полку Полтавского местечекъ»*³⁷⁷, бо ця фортеця мала бути на вимогу Турків зруйнована.

3.25. Україна об'єкт торгу воюючих держав

Наставав 1712 рік. Україна, не виявивши в подіях попереднього року належної сили до сформування в самостійну державу, починає на міжнародному полі зі суб'єкта перетворюватись в об'єкт. Царський посол у Царгороді Шафіров 1 січня 1712 р. писав цареві, між іншим, таке донесення: *«такъ какъ прежній миръ (Прутський) нарушенъ съ русской стороны нестдачею Азова, вступленіемъ въ Польшу и неуступкою всехъ малороссійскихъ козаковъ, по договору обещанныхъ, то объявляется (з боку Турків) война Россіи, впрочемъ война можетъ быть остановлена уступкою всего малороссійского края Турціи»*³⁷⁸.

Посол французький, засягаючи в цю справу, також радив туркам одним з пунктів миру з Петром поставити, що *«Украйна должна быть отдана или Турціи или Хану Крымскому»*³⁷⁹.

³⁷⁶ Там само, ст. 744.

³⁷⁷ Черн. лет., ст. 93.

³⁷⁸ Сол., т. XVI, ст. 82.

³⁷⁹ Там само, ст. 93.

Московщина, устами послів – Шафірова в Царгороді, Матвеева в Голландії, апелює до християнського світу, вказуючи, що евакуація царем України була б шкодою для християнських інтересів. Шафіров, шукаючи підпертя в Римського престолу, обіцяє папському нунцію, якщо Україна при Москві лишиться, пустити туди єзуїтів, *«як це було в старі часи під поляками»*³⁸⁰.

3.26. Орликів маніфест не може направити його акції

Переїнятий глибоким патріотизмом маніфест Орлика до європейських урядів, висланий з Деметрики 4 квітня 1713 р., в якому Орлик повідомляє, що його договір з Портою є *«гонорабільний»* та *«авантажний для християнської нації»*³⁸¹ і не має в собі нічого шкідливого для християнського світу, не зробив враження на дипломатів. Цей сорт людей чує, звичайно, лише ті слова, за якими готовий звестися гуркіт гарматних стрілів, бачить лише ті маніфести, за якими виблискують багнети, прикладає увагу лише до тих думок, які дасться зважити на золото, гола правда не досягає дипломатичного ока та вуха.

До Орлика тепер стали прислухатися менше, його та решту мазепинців ще використовували для порад, але вже в виразно турецьких цілях; для його диверсії в Україну з осені р. 1712 не дали вже, як рік перед тим, помочі, і та диверсія скінчилася невдачею, не набравши навіть ширшого розгону.

Українську справу за кордонами України переставали трактувати, як річ самодовліючу, в Україні Петро вже віддавна трактував її, як справу свою внутрішню.

3.27. Скоропадський та згони населення з правого на лівий бік України

Скоропадський покірно йшов у руслі петровської політики, й коли цар погодився відступити Правобережну Україну (окрім Києва), то гетьман *«обох сторін Дніпра»* навіть не писнув в оборону невіддільності своєї правої сторони. Його роль в цьому

³⁸⁰ І. Борщак. Хліб. Укр., 1932-33, кн. 1, ст. 366.

³⁸¹ Там само, ст. 367.

розшматуванню України проявилася лише в тім, що стосовно до царського указу видав він р. 1712 універсал до населення Правобічної України, щоби воно, покинувши свої оселі, переходила на життя на Лівобережжя, коли ж би хто *«изъ старшинъ и черни также духовнаго и посполитаго чина»*, цього не послухав, то такі *«непременно будутъ выгнаны изъ своихъ жилищъ войсками Его Царского Величества и, какъ противники Высочайшей воли, безъ полной пощады огнемъ разорятся»*³⁸².

Після цього впродовж чотирьох років переводилися згони населення з Правобережної України, й вона відійшла до Поляків майже вилюдненою.

В інтересах історичної ясності годиться тут підкреслити, що згони ці не були ініційовані Москвою, а думку про них подав ще зимою р. 1711 перед Орликовою диверсією сам Скоропадський.

В листі Київського губернатора кн. Голіцина до Скоропадського з 2.V.1711 р. читаємо слідує: *«изволишь разсуждать, когда-бъ и весь тотъ сегобочный народъ на ту сторону былъ выпровоженъ, яко и прежде сего также было чинено и тобъ было добро; о чемъ Ваше Превосходительство, а именно о изгнанія сегобочныхъ людей, еще зимою дисекратно до Двора Царскаго Величества изволилъ писать, но токмо на оное резолюція не получилъ»*³⁸³.

Очевидно, як відповідь на ті донесення Скоропадського вийшов царський указ 23.XI.1711 р.: *«полковникамъ съ полковою, сотенною и рядовою казацкою старшиною, козаками и прочими, въ подданстве нашемъ быть желающими, зъ женами и детьми и съ ихъ движимыми ужитками на жилище перейти в Малую Россію»*³⁸⁴.

Я спинюсь на цій ролі гетьмана Скоропадського у згонах власне тому, що в нашій історичній літературі вкорінився хибний погляд, ніби ці згони були ділом Петра І. Навіть Грушевський

³⁸² Бан. Кам. Ис. М. Р., ст. 416.

³⁸³ Судієнко. Мат., т. 2, ст. 34.

³⁸⁴ Антоновичъ. Акты о казакахъ, т. II, ст. 255-7; у Драгоманова – Політичні пісні укр. народу, т. I, ст. 52.

у своїй Ілюстрованій Історії України не уникнув такої помилки³⁸⁵.

3.28. Ліквідація мазепинців у Гетьманщині

1712 р. був роком викорінювання мазепинців на Лівобережжі. Посол Шафіров доніс з Царгороду, що *«Орликъ и прочіе изменники черкасы и запорожскіе... казаки сведуци о всемъ внутреннемъ состояніи государства Его Величества»*³⁸⁶, та інформують Порту на шкоду царським інтересам. Заходило підозріння, що з мазепинцями *«корреспонденцію и пересилки... имеютъ»*³⁸⁷ їх родичі та близькі, що полишилися в Гетьманщині. Тому цар наказав через канцлера Головкина всіх мазепинців що в Туреччині перебувають, *«женъ – матерей детей ихъ и братью выслать к Москве за присмотромъ и велеть имъ тамо жить, покаместъ опасность съ турецкой стороны минется; и темъ о ихъ съ изменники корреспонденціи сумнение отнять и различность показать отъ тех, которые всегда въ верности къ Его Царскому Величеству пребываютъ»*³⁸⁸.

Скоропадський вислав тоді в Москву матір генерального осавула при Орликові Федора Мировича стару Мировичку, двох її жонатих синів із родинами, трьох нежонатих, Степана Максимовича, брат якого був при Орликові генеральним писарем, та Настю й Горпину Герцикових, яких чоловіки були при Орликові, з них один – генеральним осавулом.

З особливої протекції Шереметьєва не вислано одного Забілу, брат якого був при Орликові, жінку Федора Мировича, бо за неї просив її брат – чернігівський полковник Полуботок, та сина Ломиковського, по заступстві його тестя миргородського полковника Данила Апостола. Також не вислав тоді Скоропадський жінку полковника Зеленського, бо *«она... баба старая, больная и зело убога и ни лошадей ни людей ни пожитков у ней нетъ ничего, живетъ по свойственникамъ своимъ»*³⁸⁹. Треба додати, що до

³⁸⁵ М. Груш. Ілюст. іст. Укр., ст. 336.

³⁸⁶ Сол., т. XVI, ст. 98.

³⁸⁷ Указ з 8. V. 1712; Кост., т. XVI, ст. 751.

³⁸⁸ Судієнко. Мат., т. 2, ст. 204.

³⁸⁹ Донес. Скороп.; у Кост., т. XVI, ст. 751.

убогства дійшла вона власне через те, що маєтки її засланого чоловіка Скоропадський року 1711 подарував канцлеру Головкіну.

Того ж року кн. Голіцин вислав у Москву батуринського архімандрита Гедеона Одорського, з ним двох монахів та двох челядників, лохвицького протопopa Івана Рогачевського, монаха Івана Вітковського та Мазепину небогу черницю Марину з її служками. Всіх їх, підозрюючи в мазепинстві, казав цар порозсилати – мужчин у Соловецький монастир, жінок у Горицький монастир на Шексні.

Тоді ж було вислано з України на Сибір кілька десятків мазепинців, з яких найбільш заслуговує на згадку компанійський полковник Григорій Новицький, що, в Тобольську перебуваючи, зложив там опис Сибіру – твір, як каже Костомаров, багатий на факти та видатний спостережливістю автора. До Тобольську, між іншим, була заслана з Москви стара Миновичка, звідки вернулася на Україну щойно аж року 1745³⁹⁰.

Хоча в царському указі до Скоропадського про висилку в Москву мазепинців писано було, що житимуть вони там «безъ всякого утесненія» та проте зараз же їх, закувавши в кайдани, взяли там «подъ жестокой караулъ»³⁹¹, у «тяжкое вязеньє»³⁹² та змусили написати до своєї рідні мазепинців у Туреччину, щоб ті перестали провадити проти московську акцію та вернулися до царя просити помилування, бо інакше «ми за ваше преступленіе смертную безъ милости отъ Его Царскаго Величества понесемъ казнь»³⁹³; якщо ж ті мазепинці побояться вертатися, то щоб своєю близькістю не сіяти заворушень серед українського населення, нехай виїдуть принаймні десь далі від кордону українського та нехай сидять собі так далеко, щоб їх «не сычь не сова не знали»³⁹⁴.

³⁹⁰ А. Н. Стороженко. Михайловская и Покровская церкви въ г. Переяславе Пол. губ., К. Ст., кн. II, ст. 346.

³⁹¹ 3 листа жінок Герцикових до їх чоловіків; у Кост., т. XVI, ст. 759.

³⁹² 2 листування Миновича до сина. Там само, ст. 760.

³⁹³ 3 листа Герцикових; у Кост., т. XVI, ст. 759.

³⁹⁴ 3 листа Бутовича. Там само, ст. 758.

3.29. «Зміновіховство» в мазепинській еміграції

Ось так ліквідували мазепинців в Україні, та поза межами її в їхніх рядах під впливом невдач останнього часу зачала вгасати надія на успіх своєї справи та стала поволі закрадатися думка про поворот на Україну. Першим з видатних мазепинців, хто допустився тоді такого, по теперішньому сказавши, «*зміновіховства*» – був Дмитро Горленко. Весною 1712 р. він написав до Скоропадського листа, в якому пробує ґрунт для примирення. Свою участь у мазепинській акції він пояснює впливом обставин та страхом перед Мазепою, якому хитрість і «*власть незвычайная више меры ему надъ нами врученная*»³⁹⁵, дали змогу заплутати Горленка «*в свою вражую... сетку*»: Горленко зручно натякає, що й Скоропадський лише тому не пішов «*за лукавого того вожда макудукцією*», що «*судбы Божія*» його «*где инде отъ боку (Мазепа)...* на службу воковали, бо певно всякъ на той часъ боку его присутствующій подобнымъ же способомъ якъ мы в сіе неவில்няно забралъ быся лабиринты»³⁹⁶. Горленко пише, що Мазепа після того як дехто втік од нього (очевидно, мова про Галагана й Чуйкевичеву компанію) «*такъ всехъ позосталыхъ з жонами и детми взял в клюби ижъ жодными меры отъ рукъ его избегти было невозможно*», щойно «*в тотъ часъ от его неусыпной инспекції свободихомся, когда смертельнымъ сном очи его заслеплены zostали*»³⁹⁷.

В еміграції позначився розклад і то відразу так значний, що вже у другому листі Горленка до Скоропадського, скоро за першим листом написаному, цей недавній претендент на роль продовжувача Мазепиної політики, розвиває перед Скоропадський цілий план своєї зради мазепинців. Він пише, що можливо хан кримський пошле його на Правобережжя, яке тоді, крім Києва, що зістався за царем, проектували турки віддати мазепинцям, а яке зрештою взяли поляки. На Правобережжі Горленко буде очікувати царської «*асекурації*» на «*подлинную амнистию*», якої сподіється з царської ласки та за «*почтеннымъ ходатайствомъ...*

³⁹⁵ Там само, ст. 756.

³⁹⁶ Там само.

³⁹⁷ Там само.

вельможности (гетьманської)..., давнього благодетеля» Горленкового. Коли та амністія прийде, то Горленко обіцяє *«отъезжая до милости монаршой... универсалами моими тое передъ народом тамъ будучимъ розголошати, хуля и уничтожая їх богомерзкую и вере нашей християнской противную бусурманскую оборону и защищеніе, чтобъ никто не дерзалъ на земле той, которая не дай Боже имела бы подъ бусурманскою властію быти, селитися и сноватися, не надерсь на бусурманскую оборону и не уповая отъ нихъ себе добра и целости, но чтобы люди такош ніи приходили подъ високо державную руку православного монарха нашего»*³⁹⁸.

Якщо ж виявиться – продовжує Горленко, – що його в полки Правобережні не пошлють, то він старатиметься з родиною перебраться у Польщу, просячи Скоропадського *«секретного настанавленія и показанія способу»*, *«какъ мне зъ державы лядской къ дому пріехати»*. Поки це все станеться Горленко буде *«до часу Орлика держатися»* й *«что сія сторона мне розказываетъ... по неволе чинить принужденъ буду, ибо чем бы того избыть въ ихъ рукахъ живучи... способовъ изыскати не могу»*³⁹⁹. Одначе цареві він ворогом не буде, як не був і до цього часу, бо *«подъ пресветлымъ монархом... подъ которымъ родился и умираетъ»* «всеусердно» хоче.

«Давній благодетель» – Скоропадський не відповів Горленкові на ці листи. Причина гетьманської мовчанки в цім випадку нам невідома, але коли дозволено висловлювати свої припущення, то я вкажу, що листування з Горленком не лежало в інтересах Скоропадського, бо з одного боку цим він міг би поставити під сумнів свою вірність цареві, а з другого боку поворот Горленка до дому ставив би питання про його маєтки, з яких «давній благодетель» вже пороздавав частину другим особам, серед яких був, між іншим, тесть його Марко Оврамович⁴⁰⁰, а частину при

³⁹⁸ Там само.

³⁹⁹ Там само, ст. 757.

⁴⁰⁰ Наприклад, волоському маршалку – с. Калюжинці, Якову Золотаренку – с. Сезки, села Малу й Велику Дівичю – Маркові Оврамовичу. Див. Мякотинъ: Ген. сл. о маст..., кн. II, Отд. III, ст. 12; 17; 36. Чтен. въ Ист. О-ве Нест. Лет.

цій оказії «одибралъ на свою особу»⁴⁰¹.

3.30. Скоропадський заводить «суспендації»

Даючи своєю мовчанкою на листа Горленка докази своєї вірності Москві в цьому маловажному ділі, Скоропадський постарався «*услужить государю*» того року у справі далекосяглого значення, про яку Бантиш-Каменський каже, що «*услуга превратилась въ обязанность*»⁴⁰². Маю на думці гостинність Скоропадського, з якою він запропонував цареві безплатно, коштом населення удержувати в Україні шість драгунських полків. Про цю подію автор «*Краткого описанія Малороссіи*» під р. 1712 написав так: «*какъ сталъ Борисъ Петровичъ Шереметьевъ съ дивизією своею на вентер-квартирахъ въ Малой Россіи, съ позволения гетмана Скоропадскаго, так и по всякій годъ начала армія великороссійская в Малороссіи иметь зимніе квартиры и суспендацію на себе и коней отъ обывателей получаютъ*»⁴⁰³.

Це був початок тої біди, яку наш народ схильний до гумору, зафіксував пізніше у відомій пісеньці:

Москалики, соколики,
Поїли ви наші волики,
А коли вернетесь здорови,
Поїсте й останні корови⁴⁰⁴.

Щоб уяснити собі, який це був тяжкий тягар для населення, візьмімо на увагу, що за гетьмана Апостола ця «суспендація» на гроші розцінювалась так: «*за порцію 41 $\frac{3}{4}$ коп. а за рацію 95 коп.*»⁴⁰⁵. При цьому треба мати на увазі, що курс тодішніх грошей стосовно до російського золотого рубля з передвоєнних часів відноситься приблизно, як 1:10. Також треба ще урахувувати, що офіційна урядова розцінка завжди булає нижчою за фактичну вартість взятого в натурі продукту. «*Гостинність*» Ско-

⁴⁰¹ Наприкл., с. Гмировку, с. Ковтунівку, с. Білошівку, с. Сергієвку. Ген. сл. о маст..., кн. II, Отд. III, ст. 17; 34; 35.

⁴⁰² Бант. Кам. Истор., ст. 418.

⁴⁰³ Самов. Кратк. оп., ст. 302.

⁴⁰⁴ Драгоманов. Політичні пісні укр. народу., т. I, розд. II, ст. 171.

⁴⁰⁵ Судієнко. Мат., т. I., отд., II, ст. 162.

ропадського обчислена згруба слідом за даними Джиджори⁴⁰⁶, коштувала в довоєнних золотих рублях близько мільйона річно населенню Чернігівщини й Полтавщини, які власне складали Гетьманщину Скоропадського.

Після цього стає зрозуміло, чому Бантиш-Каменський пише, що *«снисхождение гетмана... столь чувствительно было для малороссіян»*⁴⁰⁷.

Про те ж, як «малороссіяне» проявляли свою *«чувствительность»* до тягарів від московського війська, подає відомості свідчення населення, зроблене при опису маєтків померлого гетьмана Данила Апостола. Так, мешканці с. Макіївки про свій хутір оповідають слідуюче: *«въ 1712 году когда войска великороссійскія возвратилися съ подѣ Прута, то отъ техъ переходовъ вси двory розійшлися, только осталось дворовъ зо три»*⁴⁰⁸.

3.31. Недовіра Москви до гетьмана продовжується

Та не зважаючи на таку підперту доказами вірність – недовір'я до Скоропадського не зникало. Резидент Федір Протасьєв писав довгу реляцію до Москви, де детально оповідав, кому з людей причетних до Мазепиної справи новий гетьман подавав маєтності. Це, розуміється, не могло не показуватись підозрілим. Варте уваги, що для встановлення цієї причетності Протасьєву вистачало, між іншим, одного факту спорідненості з явними мазепинцями. Так далекі були тоді москалі від розуміння індивідуальної відповідальності!

Протасьєвські побоювання находили собі підпертя у численних доносах, що йшли з України на гетьмана, старшину, духовенство, зрештою на весь народ.

3.32. Доноси

Конфлікт між силою московською й українською приводив

⁴⁰⁶ І. Джиджора. Екон. політ. рос. прав. супроти України в 1710-1733 рр. З. Н.Т. ім. III. т. 98., ст. 59.

⁴⁰⁷ Бантиш-Каменський. Истор., ст. 418.

⁴⁰⁸ Судієнко. Мат., т. I., отд. III, ст. 257.

до політично-суспільної деморалізації, на ґрунті якої виростала «інформаційна» діяльність усяких, як нарікав Скоропадський, перед Головкіним, «злыхъ и безбожныхъ клеветниковъ не только мирскихъ но и духовныхъ»⁴⁰⁹.

Канцлер Головкін одною рукою гетьманові заспокоючі листи писав, а другою давав директиви: «при гетмане Скоропадскомъ для... всякихъ осторожностей... быть кому нибудь изъ знатныхъ людей»⁴¹⁰, показуючи цим, що він до гетьмана ставиться з певною підозрілістю. Таким поступуванням Москва піддержувала на Україні кадри добровільних шпіонів, які тероризували населення, нахваляючись, як-от протопіп Лісовський, що він «не ради протопопства одного тут (у Гадячі)... але ради всехъ управлений и постерегання и преследования змены»⁴¹¹. Орієнтуючись на таку московську політику, Лісовський почував твердий ґрунт у себе під ногами й, перед попами своєї округи «самъ и архіерей и гетманъ именуячися»⁴¹², виконував потрібну для Москви дискредитацію української влади.

Але й Лісовському, що так високо вмів угору заноситися, не пощастило проявити такої всеохоплюючої широти у конструкції «изветовъ», яку показав у своєму доносі «найнищий слуга и богомолецъ за государя света великаго»⁴¹³, скромний чернець Мгарського монастиря – Дамаскин.

В його доносі фігурують і полкова й монастирська адміністрація, і єпископи й рядова братія, й запорожці і студенти, і гетьман і все населення України. Для всіх він знає раду: одних треба «узети», других «перемениль», третіх – «вибрати», інших «побрати», а відносно цілого народу, розуміючи, мабуть, що всіх не перехопаш, радить Дамаскин, не довіряти «намъ, людемъ черкасскимъ»⁴¹⁴ та тримати цареві «рускихъ людей... по городахъ, а то не только Украины ничего будетъ, але на столиці и самъ не

⁴⁰⁹ Сол., т. XVI, ст. 286.

⁴¹⁰ Там само, ст. 94.

⁴¹¹ Модзалевскій. Генер. суд... Чарнышъ. К. Ст., 1904, т. III, ст. 328.

⁴¹² Там само.

⁴¹³ Кост., т. XVI, ст. 754.

⁴¹⁴ Там само, ст. 753.

одержитися»⁴¹⁵.

Ось у такій міязмічній атмосфері вступила Україна 1713 рік. Внутрішня історія України за 1713 р. значними подіями не багата. Тодішні хроністи не записують під цим роком нічого видатного, обмежуючись короткою заміткою, що гетьман Скоропадський з козацькими полками стояв під Києвом, де козаки, від московської цитаделі зачавши, робили вал «*поузь Либедь*»⁴¹⁶, «*надъ кожумяками*»⁴¹⁷.

Описаному розкладові моральних сил в Україні товаришив розклад українських сил на еміграції.

3.33. Дальші невдачі еміграції та продовження її розкладу

Ще окремі козацькі відділи билися, правда, в Польщі проти москалів при стороні шведської партії так завзято, що й у полон не хотіли здаватися, й наприклад, кн. Долгорукий під Вресном «*козаковъ запорожскихъ вырубилъ*»⁴¹⁸, не можучи їх живцем узяти, ще в Царгороді мазепинці, при енергійній підтримці французького посла та Понятовського, перемир'я між москалями та турками захитували, заставляючи тим Шафірова для протиакції його «*последнія силы и умишко в томъ употреблять*»⁴¹⁹, але зрештою московські «*соболі*» та срібні «*ефімки*» переконували турецьке правительство, що необхідно підтвердити з Петром перемир'я на 25 літ, і після цього Адріанопільського трактату, Карло XII та Орлик виїхали з Туреччини, а Горленко, Максимович та Мирович зачали вже вкупі втоптувати покайну стежку до єрусалимського патріарха, шукаючи його посередництва для переговорів із Москвою.

Еміграція збанкрутувала. З цього часу, з кінця 1713 р. вона на чужині не відіграє вже істотної ролі в подіях. Вона стає лише аксесуаром різних протимосковських дипломатичних комбінацій.

⁴¹⁵ Там само.

⁴¹⁶ Дневник генер. підск. Я. Марковича, ст. 4; у К. Ст., 1891, кн. 4.

⁴¹⁷ Черн. лет., ст. 98.

⁴¹⁸ Сол., т. XVI, ст. 106-7.

⁴¹⁹ Донес. Шафірова; у Сол., т. XVI, ст. 106-7.

Провід еміграції чисельно зменшився. Січове козацтво в Олешках пробує розпочати собі нове життя. Поворотництво зростає. Люди починають вертатись до дому купами. Скоропадський доносить Головіну 12. III. 1714 що *«онихъ запорожцовъ уже пришло 550 человекъ»*⁴²⁰. На право повороту *«знатныхъ особъ»*, як от Горленко, єрусалимський патріарх дістає від Шафірова для роздачі секретні папери, *«а подлые»*, як висловився цей посередник, *«и такъ идутъ»*⁴²¹.

3.34. Україна в московських лабетах

З цього часу в житті Гетьманщини під регаментом Скоропадського починається новий етап, етап повільного перетравлювання її в московському державному череві.

Петровська держава відтепер зачинає відчувати себе чимось більше, ніж московщиною, й цього року Меншіков звернувся до посла в Копенгазі князя Долгорукого з таким циркуляром: *«во всехъ курантахъ почитаютъ государство наше московскимъ, а не российскимъ, и того ради извольте у себи сіе перестеречь, чтобы печатали Российскимъ, о чемъ и къ прочимъ ко всемъ дворамъ писано»*⁴²².

Початок злиття України з царством московським став початком великої російської держави.

⁴²⁰ Судієнко. Мат., т. II, ст. 227.

⁴²¹ Кост., т. XVI, ст. 761.

⁴²² Сол., т. XV, ст. 638.

РОЗДІЛ IV

4.1. Загальна ситуація в Україні 1714 р.

Рік 1714 пройшов у Гетьманщині без особливих подій. Військо московське головною своєю масою пересунулося ще минулого року в Польщу та на Білу Русь. Стихійні нещастя попередніх років не повторювалися.

Населення зачиною від надзвичайних ударів долі поправлятися, а у звичайні поволі втягалися.

Надії на визволення зовні людність уже не проявляла. З полтавського полку, що був супроти Москви найнеспокійніший, вже не пишуть запорожцям, щоб їх йшли визволяти, а лише, як доносив полтавський міщанин Кондак, остерігають січовиків: *«не кланяйтесь цареві: ще шибениці московські не наповнилися, а як поклонитесь, то безумовно наповняться вами»*⁴²³.

Дипломатичні комбінації 1714 р. в Польщі, які заходили так далеко, що не виключалася можливість примирення Августа Саксонського з партією Ліщинського та спільного виступу проти Москви заодно з турками, не викликали в Україні ніякого відгону.

4.2. Поворот Горленка з Туреччини

Горленкова група еміграції докінчувала свої переговори про поворот до краю. Літом 1714 р.,⁴²⁴ застрахувавшись *«отъ пословъ государевых... Толстого да... Шаферова... писменно милостію монаршею и животомъ»*⁴²⁵, прибули на Україну видатні мазепинці Дм. Горленко, його зять Бутович, Іван Максимович, двоє Ломиковських, Антін Антонович та Максим Самойлович. Горленко привіз зі собою передані йому на збереження Орликом гетьманські клейноди.

Гетьман написав до царя запитання, що має з цими мазепин-

⁴²³ Донос Кондака на полк. Черняка; у Сол., т. XVI, ст. 287.

⁴²⁴ Бант. Кам. датує цю подію р. 1715; Костомаров, автор Кратк. опис. Мал. та Яків Маркович у дневнику своєму подають р. 1714.

⁴²⁵ Самов. Кратк. оп., ст. 302.

цями чинити. Прийшла відповідь, що цар *«по своемъ сердечномъ благоутробію указал милостивно вины ихъ простити и забвению предати и не тилко здоровіємъ ихъ телеснымъ въ руку своєю содержащимъ даровалъ, но и клятву во время измены на нихъ наложенную повелелъ зъ нихъ зняти»*⁴²⁶.

Проте, не зважаючи на «ассекурацію» послів Петрових у Царгороді про милість царську до перекинчиків та на тільки що згадане *«благоутробіє»* царське, того ж таки року заслали їх усіх до Москви, а Горленко, продержавшись на Україні під претекстом хвороби цілий рік, також зрештою, після кількох настирливих листів гетьмана Скоропадського про виїзд, мусів у Москву вибиратися. Маєтків їм не повернуто, й хоча, внаслідок смиренного припадання *«передъ праведнейшимъ маестатомъ... царского величества»*⁴²⁷, *«поденные деньги имъ з казни государственной на кормъ издавани»*⁴²⁸, однаке життя їх у Москві було нужденне та гірке.

4.3. Утиски старшини над посполитими

У Гетьманщині старшина та значне козацтво, програвши на лінії своєї станової державності, кинулося компенсувати себе в царині матеріальній коштом рядового козацтва та посполитих, накладаючи на них усякі тягарі різних повинностей.

Москва слідувала за цим процесом, щоб при нагоді його використати. Протасьєв доніс Головкіну, що населення терпить великі тягарі від своєї старшини. Селяни та козаки на неї постійно працюють, млини будують, сіна косять, будинки по містах та на хуторах ставлять, а крім того, на ратуші всякі повинності відбувають та податки дають.

Внаслідок цього донесення, попередніх рапортів фельдмаршала Шереметьєва про *«непостоянство»* полковників та доносів на взірець Кондакових, щоб ослабити на місцях владу полковників, підкреслити гетьманську недбайливість до інтересів народ-

⁴²⁶ З листа Скороп. до митр. Кроковського; Максимовичъ. Полн. собр. соч., т. I, ст. 541.

⁴²⁷ Прохання цих засланців; у Кост., т. XVI, ст. 763.

⁴²⁸ Літ. Сам., ст. 302.

них мас та виставити себе їх оборонцем, а також і для того, щоб справді не дати старшині людність обдирати, щоб там самим зіставалось більше можливості з тої людності самому потягнути, прислав цар на початку р. 1715 Скоропадському грамоту, в якій писав про непорядки під гетьманським регіментом та давав вказівки, як надалі для поправки цих непорядків поступати.

4.4. Петрова грамота про непорядки в Україні

В Україні – говорилося у цій грамоті – полковники настановляють сотників та всю полкову старшину по своїй волі по мимо гетьмана. На посади попадають люди не в наслідок заслуг своїх чи своєї вартості, а при помочі хабарів, що відкривають доступ до урядів людям недостойним та підозрілої вірності. Старшина обтяжує людей дозволеними податками надмірно, а також і недозволеними поборами та хабарами. З огляду на це треба на будуче держатись такого порядку при заміщенню посад у полках: нарада полкової старшини та сотників вибирає на вакантне місце двох-трьох кандидатів з-поміж людей заслужених та бездоганної вірності; ці кандидати являються до гетьмана, котрий, визначивши з них одного, приводить його до присяги на вірність цареві у присутності царського резидента. Тих зі старшини, що були в «*явной измене*» треба перемінити. Нарешті належить гетьманові мати пильний нагляд, щоб полковники і старшина людності кривд не чинила. Посилаючи цю грамоту до Скоропадського, Головкін одночасно писав Протасьєву: «*разведайте и отпишите, какъ эта царская воля въ Малороссіи будетъ принята; извольте всемъ вбивать в голову, что царское величество делая это, жалея о нихъ*»⁴²⁹.

4.5. Як цю грамоту прийняло населення

Царська грамота в різних верствах населення оцінювалась різно: старшина бачила в ній звужування своїх прав, у рядового козацтва та посполитих поставало питання, чому цар, обороняючи їх від утисків старшини, не обороняє їх від свавільства сво-

⁴²⁹ Сол., т. XVI, ст. 287.

го власного московського війська. Усі вони разом, розуміється, кожний зі свого становища, робили відповідальним за ситуацію гетьмана, що не може дати ладу в непорядках внутрішніх та належної одсічі на московські втручання зовні.

4.6. Що думали в Україні про Скоропадського

Загальна оцінка, – і не без підстав, – хилилася до думки, що Полуботок краще надався б на роль гетьмана. Теперішній гетьман, говорили на Україні, чоловік плохий, за Україну стати не вміє; хто не нападе – всі беруть; коли б діждатися, як буде гетьманом чернігівський полковник, не так би він Україну обстоював та москалям її руйнувати не давав; в його полку без його наказу нічого не беруть⁴³⁰.

Правління Мазепи стали тепер згадувати, як часи утраченого, коли не щастя, то в кожному разі добробуту. Тоді гетьман змінював апетит старшини, скерований на пригнічування рядового козацтва та посполитих; у своєму універсалі з р. 1691 Мазепа приписував власникам маєтків сидіти «мирно», у своїх маєтках, не відбирати в козаків землі, яку ці «отважники» собі шаблею здобули та не чинити «*подданнымъ разныхъ вымысловъ и тяжестей*»⁴³¹. Тепер же гетьман про це не дбає, й роль оборонця пригніченого люду на себе цар московський переймає. За Мазепи й москалі не так то вже в Україні розпаношувались, як тепер за Скоропадського; і от, відбиваючи настрої українських патріотів, полуботків слуга Стичинський говорив у Сосниці з докором міщанам, які ходили на молебень з річниці Полтавської перемоги над шведами та «*проклятим іудою Мазепою*»: «чого ви святкували? за що Богові дякували?... не Мазепа проклятий іуда, а *теперішній гетьман проклятий іуда*, бо не стоїть за Україну й москалі її плюндрують; а як буде наш полковник гетьманом, не так буде за Україну стояти, й не будуть її москалі плюндрувати. Вся Україна сподівається, що нашому полковникові бути гетьманом»⁴³².

⁴³⁰ Там само, 288.

⁴³¹ А. Лазаревській. Изъ истор. сель и селянь левоб. Малор., К. Ст., 1991, I, ст. 3.

⁴³² Сол., т. XVI, ст. 288.

Але Москві українські сподіванки були не на руку; її треба було в тій обстановці власне такого безвольного слабохарактерного гетьмана, яким був Скоропадський, тому Стичинського за розголошування таких неприємних для Москви сподіванок били батогами та вивезли на заслання, а до Скоропадського московські царедворці, зручно підкопуючи його владу, продовжували виявляти знаки приязні.

4.7. Москва зручно підкопує гетьманську владу

Це підкопування під його владу робилося часом під покришкою особливої уваги до гетьманської особи. Так, наприклад, р. 1715 дав цар грамоту на полковництво лубенське гетьманському швагрові Андрію Марковичу, очевидно, оглядаючись на його посвояченість з гетьманом. Акт ніби для гетьманського свояцького серця приємний, але владу гетьманську розхитуючий, бо витворювався прецедент засягання царя в полкові справи, бо виходило, що гетьманське призначення ніби не вистарчає. Слідом за таким для Скоропадського, а особливо для гетьманихи Насті, приємним казусом, трапився другий – вже гіркіший. Цар призначив на полковника гадяцького «македонського кавалера» Михайла Милорадовича, що під час останніх московсько-турецьких воєн, як і багато іншої шляхти південно-слов'янських країв, пристав до царя проти турків і мусив емігрувати зі своєї батьківщини. Це призначення сталося поза гетьманом і зроблено було на те місце, яке займав гетьманський зять Іван Чарниш, котрому цар, щоб звільнити його з полковництва по різних скаргах, що виявилися справедливими, «указалъ быть другимъ судьей генеральнымъ»⁴³³. *Proforoexterno* у царській грамоті з 1.VIII.1715 писалося, що це робить цар «милосердуа о народе малороссійском, дабы въ судах войсковыхъ не было никакихъ затруднений»⁴³⁴, бо суддя Туранський «уже старъ и ему одному управлять не безъ трудности»⁴³⁵, але гетьманові

⁴³³ Модзалевській. Ген. суд. Ив. Чарнышъ..., К. Ст., 1904, III, ст. 320.

⁴³⁴ Там само, ст. 338.

⁴³⁵ Там само.

Головкін через Протасєєва давав знати, що Чарнишеві цар *«не дозволитъ... больше быть полковникомъ»*, *«по доношеніям на него и жалобамъ в обидахъ»*, а такий делікатний вихід робить-ся лише *«для гетьмана, потому что отнятіе полковничества у зятя его не можетъ ему, гетьману быть безъ зазору»*⁴³⁶.

Скоропадський пробував добитися відміни указу про призначення Милорадовича, бо то *«иноземець»*, що не знає тутешніх порядків та прав, але Головкін відписав, що *«отменитъ того царського указу не мочно»*⁴³⁷, і гетьманові не зіставалося нічого іншого, як скоритися на цей раз так, як уже не раз корився він перед цим.

Вивищення Андрія Марковича та Чарниша викликало невдоволення на гетьмана в старшинських колах, і, наприклад, новомлянський сотник Шишкевич говорив, що ці призначення не відповідні, а про самих кандидатів висловлювався так: *«у моего хлопца больше в голове, чем у нихъ»*⁴³⁸.

Малоавторитетна влада Скоропадського завдяки таким випадкам тратила багато з того невеликого престижу, який ще зіставався. Але найяскравішим прикладом, як у Москві гетьманські прерогативи влади легковажили, служить призначення р. 1715 по царському указу до Новгород-Сіверська сотником бувшого гадяцького протопопа Федора Лісовського. Цей протопіп, на совісті якого були гвалти, шахрайства, грабунки, вбивства, який у крадіжках дійшов до такої віртуозності, що *«даже у цигана ухитрился... уворовать коня... белого»*,⁴³⁹ мав, оказується в царя такі заслуги, що, коли йому в Гадячі на протопопстві, яке він дістав *«за верность въ измену Мазепину»*⁴⁴⁰, вдержатись було вже не можливо, то Петро цього слугу престолу Божого призначає сотником по мимо гетьмана й полковника, не зважаючи

⁴³⁶ Там само, ст. 337.

⁴³⁷ Там само, ст. 339.

⁴³⁸ Там само, ст. 338.

⁴³⁹ Циганів у нас вважають в народі спеціалістами щодо конокрадства; украсти в цигана коня, та ще білої масті, було справді рекордом. С. Моравскій: Феодор Лісовскій. К. Ст., 1891, IX, ст. 432.

⁴⁴⁰ Там само.

на те, що під час слідства було Лісовському «явлено... в лице... о двоеженстве..., о воровстве..., кого смертію убилъ, тиись попаде окгвалтивъ, кого своїми руками скалечилъ»⁴⁴¹.

Це призначення виглядало як глум над гетьманом, а для цілої Гетьманщини воно було подією, очевидно, так маркатною, що про це згадає багато тодішніх хроністів: і автор Чернігівського літопису і Краткого описання Малоросії і Маркович у своєму дневнику.

Цього ж 1715 р. стало заноситися на перемену полковника полтавського. Замість Черняка, про якого Протасьєв писав, що він виявляє «всякое непостоянство и легкомыслие» та зноситься з Гордієнком, зачавши висовувати Василя Кочубея. Протасьєв, рекомендуючи цього останнього на полковництво полтавське, писав, що Кочубей, «хотя и молодъ, но человекъ изрядный и умный, а въ полтавскомъ полку такой верный человекъ нуженъ», «пусть смотрятъ на это, и другіе служатъ царському величеству такъ же верно, какъ отецъ Кочубея»⁴⁴².

Висовування Василя Кочубея на полковництво провадилося також «знизу». Вірний цареві у критичні часи 1708-9 року, полтавський полковий суддя Петро Кованько та писар Іван Заліський «прибравшись на неякиеє концента и змовивши къ себе... не мужика, не козака Иванця Кириленка»⁴⁴³, повели агітацію в полку проти Черняка з наміром наставити на його місце Кочубея.

4.8. Однодушність полтавців дає одсіч московському втручанням

Хитро проведена згори та знизу інтрига на цей раз не вдалася. Полтавці подали колективне прохання, щоб їм Кочубея не призначати, бо він «еще дитя молодое»⁴⁴⁴; було б то, писали вони, «намъ, полковой старшине такожъ и сотником, товариству войсковому, мещаномъ и всему посполитому народу не мило», коли б полк «зневолити» «безъ всякой нашей воле такому

⁴⁴¹ Там само, ст. 434.

⁴⁴² Сол., т. XVI, ст. 287.

⁴⁴³ В. Модзалевский. Полит. интрига 1714 г., К. Ст., 1906, XI-XII, ст. 182.

⁴⁴⁴ Там само.

молодому человеку, а до того гордому»⁴⁴⁵.

Призначення Кочубея на полковника прийшлося відкласти, й цю рангу дістав він аж р. 1727, але щоб здійснення цієї інтриги не допустити була потрібна та імпозантна однодушність, яку полтавці виявили у своєму колективному проханні. Це прохання-скаргу підписали: полковий обозний, два полкові осавули, наказний суддя, полковий хорунжий, гарматний осавул, гарматний хорунжий, городовий отаман, сотники й козаки, міщани, вїйт, бурмистри та цехмістри цехів – кравецького, різницького, шевського, ковальського, ткацького, гончарського й бондарського. З такою організованою опінією цілого полку прийшлося числитися.

Тоді ж зачало також зноситися на зміну ніжинського полковника Жураковського. Веркліївський сотник та значний козак Єворовський, доносили, що Жураковський призначив на полкового осавула та полкового ж сотника *«людей подозрительной верности»*⁴⁴⁶. Крім цього він підчас шведчини порозслідував родини тих полчан, які пішли добровільно проти шведів, до того ж він силоміць привертав декого з козаків собі в підданство. Гетьман Скоропадський дав покривдженням охоронні універсали, але Жураковський ті універсали відібрав, а козаків бив, посадив у тюрму та держав їх там доти, доки вони не підписалися, що будуть за ним вічно у підданстві. Цей вчинок Жураковського був свідоцтвом великого занепаду гетьманської влади, але ж, якщо колись полковник стародубський не послухав наказу гетьмана Мазепи, то чому тепер полковнику ніжинському не зробити щось подібне з універсалами гетьмана Скоропадського. Останнє було логічним продовженням попереднього.

4.9. Дальші втручання Москви у внутрішні справи Гетьманщини

Цього ж року завдала Москва ще один удар владі гетьманській. Полковник київського гарнізону Єргольський їздив по

⁴⁴⁵ Там само.

⁴⁴⁶ Сол., т. XVI, ст. 290.

Україні «для сыску и выводу беглыхъ драгунъ и солдатъ и прочихъ великороссійского народу людей на прежнія жилища» та відбирав від наших урядників і панів писані зобов'язання «великороссійской породы беглыхъ людей являютъ и впредь не принимаютъ подъ жестокимъ штрафомъ и подъ смертною казнью»⁴⁴⁷.

Зобов'язання не приймати втікачів із московщини, що правда, траплялося давати Україні у статтях з Москвою постановлених ще минулого століття (з Брюховецьким р. 1663), але фактично це не виконувалось, ніколи досі Москва при допомозі своїх агентів такого виловлювання не робила. Втікачів з Московщини було на Україні не мало. «Бегать в черкаскіе города»⁴⁴⁸ стало для Москалів виходом із тяжкого положення в себе вдома ще від половини минулого століття зачавши. Перше втікали сюди головно з мотивів шукання віросповідної свободи, останніми роками – від петровської податкової системи. Всі такі втікачі, крім дезертирів з війська, що уявляли собою переважно кримінальний авторитет, вросали на Україні в тутешнє життя і спокійно жили собі під протекцією наших козацьких панів.

Хоча Москва ще від р. 1658 дипломатичною дорогою старалася добитися, щоб таких утікачів гетьмани «*принимають никому не велели*»⁴⁴⁹, а чиєї видачі москалі вимагатимуть «*и техъ бы отдавать назадъ*»⁴⁵⁰, проте до цього часу такої видачі не робилося. Тепер же, на 29. II. 1715 було вислано з України таких старовірів «*съ десять тысячей человекъ*»⁴⁵¹, а «*отъ владельцев, за кемъ оныя жили*», розпорядився Єргольський «*за пожилые годы брать по пяти рублевъ*»⁴⁵².

Можна собі уявити, як упливала подорож Єргольського на населення, скільки страху мусіли сіяти серед нього московські залякування «*шторафомъ и смертною казнью*» та як це відсепарувувало гетьманську владу від цивільного управління краєм.

⁴⁴⁷ С. Моракскій. Ф. Лисовс..., К. Ст., 1891, IX, ст. 450.

⁴⁴⁸ Ак. Ю. и З., т. IV, ст. 96.

⁴⁴⁹ Там само.

⁴⁵⁰ Там само.

⁴⁵¹ Судієнко. Мат., т. II, ст. 75.

⁴⁵² Там само, ст. 246.

Того ж року були підпорядковані київському губернаторові старовірські слободи в чернігівському та стародубському полках.

Ці події були ланками в ланцюзі тої московської політики в Україні, що мала тенденцію з гетьмана – голови цілого краю – зробити лише *«предводителя казаковъ»*, тобто начальника військової сили та першу особу лише козацького стану на манер шляхетського маршалка.

У сфері військовій 1715 р. не позначився в Україні жодними видатними подіями. Гетьман з військом стояв під Києвом *«для береження границь отъ мятежныхъ непріятелей»*⁴⁵³. Туди вийшов він через те, що заходила небезпека нової диверсії мазепинців. Рівно ж слідуєчого 1716 р. стояв Скоропадський зі всіма полками наготові в Гадячі для оборони полудневих кордонів від січовиків-мазепинців, що час-від-часу збройно насакували на Гетьманщину.

Цього ж року цар, передбачаючи більший напад січовиків разом із татарами, дав гетьманові розпорядження не допускати нікого з Гетьманщини в степи на уходи, бо там ці люди зносяться з запорожцями-мазепинцями. Також купцям нашим було заборонено їздити з товарами на нову Січ *«подъ жестокимъ наказаніємъ и отнятіємъ всего того, съ чемъ кто туда дерзнетъ поехать»*⁴⁵⁴. Гетьман на з'їзді полковників у себе в Глухові прочитав їм це розпорядження та наказав дати підписку, що вони його виконуватимуть. Полковники не годилися таке зобов'язання підписувати, вказуючи, що вони не мають ніякої можливості здержати сезонний рух у степи, до якого населення звикло віддавна. Зрештою таку *«ассекурацію»* дали лише чотири полковники: гадяцький, прилуцький, полтавський та лубенський, а інші обіцяли прислати зі своїх полків згодом за підписами своїми та своїх сотників, але – пише Протасьєв Головкіну, – *«конечно у нихъ то долго не поправится»*, бо полковники на гетьманські *«принужденія обращаютъ не много вниманія»*⁴⁵⁵.

⁴⁵³ Ригельманъ, кн. V, ст. 113.

⁴⁵⁴ Судієнко. Мат., т. II, ст. 76.

⁴⁵⁵ Сол., т. XVI, ст. 292.

4.10. Початок робіт на лінії та каналах

1716 р. хоча минув в Україні без більших військових подій, був проте роком фатальним для нашого козацтва. Цього року стався перший випадок посилки козаків на земляні роботи за межі України. Цар Петро вживав наших козаків на земляні роботи ще й раніше, навіть за Мазепи, але то було на українській території та для її оборони, тепер же *«для пресеченія въ Россію... набеговъ послано было... къ Царицыну не малое число войска для деланія линіи»*⁴⁵⁶. Тоді ж саме козаки копали там канал для з'єднання Волги з Доном.

З цього року Петро уживає козачі полки переважно як робочу силу, у військові ж походи бере їх хіба лише проти східного ворога, де війна мала звичайно не регулярний характер. Для правильних боїв з європейським військом козацтво не надавалось; ще р. 1708 у листі до Мазепи Петро оцінював козачі поли так: *«військо малороссійское не регулярное и в поле против неприятеля стать не можетъ»*⁴⁵⁷. Перед Петром, що всю свою діяльність того часу підпорядковував потребам війни, мусіло стати питання, як використати козачу силу, коли вона не придатна битися *lege artis* тодішньої воєнної науки. Спочатку він використовує козацтво для розвідок та спустошування ворожих територій, потім він став уживати козаків для обозної служби. Останнє разом із проектом перетворити козацтво у драгунські полки було одним із поважних мотивів проти московських настроїв серед нашого козацтва, що пішло за Мазепою. Цар побачив, що драгуна з козака не зробиш; війна останніми часами перенеслася на такі території, де козацтво, не знаючи мови місцевого населення, на роль розвідників надавалося не дуже, спустошування чужих земель могло добре робити московське військо собі само, й ось Петро в канальних та лінійних роботах найшов ту галузь діяльності, в якій міг масово прикласти козачу силу. Царицинський похід відкривав собою серію походів у яких тисячами гинуло наше козацтво та які винищували войовничий дух його, пе-

⁴⁵⁶ Ригельманъ, кн. V, ст. 113.

⁴⁵⁷ Сол., т. XV, ст. 1443.

ретворюючи козаків у робітничі команди.

4.11. Скоропадський просить полегшення від консистентів

Гетьман Скоропадський посилаючи під Царицин козачі полки на земляні роботи, признав за відповідне тепер, коли на-
яложено на Україну такий поважний новий тягар, просити про
полегшення тягара старого, що впав на плечі нашого народу не
без заходів самого гетьмана. Він писав кілька разів до царя «о
облегченіи малороссійскаго народа въ станицахъ и квартирахъ
зимовыхъ»⁴⁵⁸ від московського війська.

4.12. Царська відповідь

Петро, перебуваючи в подорожі по Європі, на ці листи «за
дальностію... походу и многихъ нужнейшихъ делъ»⁴⁵⁹ довго не
відписував; нарешті 8 січня 1717 р.⁴⁶⁰ послав він до гетьмана
листа, де звертає його увагу на те, що населення московське несе
в податках та людях тягарі більші за Україну, котра тої «тяготи»
«по нашей милости... не знаетъ, такожде и въ воинскіе дальніе
походы уже через долгое время не посылается и за обороною на-
шею живетъ въ покое»⁴⁶¹. Військо московське, пише цар, стоїть
в Україні для оборони її ж народу; фураж та провіант, що насе-
лення України безплатно московському війську постачає, «въ
отягощеніе ставитъ... не подлежитъ», бо вірні піддані повинні
своєму цареві «въ сіе военное время чинить всякое вспоможе-
ніе», але зате по закінченню війни – обіцяє цар – буде нагоро-
да й гетьманові й народові «милостію и содержаніємъ... правъ и
вольностей безъ всякаго умаленія»⁴⁶².

При цій же нагоді Петро відписує Скоропадському на його
запитання, чи можна приймати в сердюки тих запорожців, що

⁴⁵⁸ Ригельманъ, кн. V, ст. 113.

⁴⁵⁹ Там само.

⁴⁶⁰ М. Костомаров хибно датує цей лист 1719 роком. Див. Кост. «Павель Полуботокъ», Собр. соч., т. XIV, ст. 692.

⁴⁶¹ Ригельманъ, кн. V, ст. 113.

⁴⁶² Там само.

повертають у Гетьманщину, покаючись у своєму мазепинстві. Цар пише, що приймати таких запорожців у сердюки *«не повелеваемъ, понеже отъ оныхъ верной службы намъ уповать и впредь нечего, но опасаться всякого худа»*⁴⁶³. В цій останній, дрібній, власне кажучи справі, відбивається дуже характеристично, на скільки Петро уважно слідкував за Україною, щоб там не завелось часом якої *«шалости»*⁴⁶⁴. Це тим більше кидається у вічі, що не в характері Петра було у дрібниці плутатися. Звичайно, він давав тим, кому довіряв, лише напрямну вказівку, а в деталі сам не втручався. Для прикладу вкажу хоча б на його лист до князя Долгорукого, що р. 1708 ліквідував на Дону Булавинський бунт. Цар пише в тому листі так: *«во всякомъ къ вамъ указе всегда я по окончаніи письма полагался на ваше по тамошнему состоянію дель разсужденіе, что и нине подтверждаю; ибо намъ, такъ отдаленнымъ, не возможно конечнаго решенія вамъ дать, ибо случаи ежедневно переменяются»*⁴⁶⁵. Тут же в нашому випадкові Петро з далекої подорожі по Європі робить гетьманові розпорядження, бо й там, у далеких чужих краях цар не спускає з ока української справи.

Тоді ж, між іншим, Петро провів у Гамбурзі арешт Войнаровського, не спиняючись перед безоглядним порушенням міжнародного права, коли йому ходило про те, щоб завдати удар носителям української сепаратистичної ідеї.

4.13. Цар наказує віддати гетьманівну заміж за москаля

Гетьман Скоропадський, зв'язаний Петровою волею навіть у дрібницях державних, перебуваючи під опікою царського резидента, боячись кроку зробити самостійно, зрештою пасивізувався до такої міри, що навіть у родинній справі не почував за собою права чинити без царської згоди. Року 1708 звернувся він до царя з проханням, щоб йому було дозволено віддати свою донь-

⁴⁶³ Там само.

⁴⁶⁴ Там само, ст. 115.

⁴⁶⁵ Сол., т. XV, ст. 1468.

ку заміж «на Украине изъ тамошнихъ за кого Богъ повелитъ»⁴⁶⁶. Петро наказав Головкіну відписати гетьманові, «чтобы въ ознаменованіе верности и по примеру предшественниковъ сговорилъ и выдалъ дочь за одного изъ чиновниковъ великороссійскихъ»⁴⁶⁷.

4.14. Гетьманиха випрошує маєтності

Царський указ треба було виконати, але сама природа цієї справи давала нагоду за царськими «милостями» руку протягнути, а що в такому ділі голос матері мав свої права, то гетьманиха Настя, апетит якої до збагачування був незвичайний, не занедбала використати ситуацію та написала до цариці Катерини такого листа: *«Понеже его графское сіятельство (канцлер Головкін) учинил ответъ, что царское величество не изъ малороссійскихъ, но изъ великороссійскихъ персонъ дочери нашей единственной мужа благоволитъ избрать, тогда мы тому монаршему благоволенію весьма благодарны; у великороссійскихъ народовъ есть такое обыкновеніе, что за дочерьми даются зятьямъ, изобильныя деревни и угоды; мы убо не имеемъ таковыхъ угодій и деревень за нашею дочерью дать и ради того, припадая у стопъ ногъ вашего величества, все смиренно молю исходотайствовать нине при животе моего мужа, собственно для моего во вдовстве пропитанія и за дочерью дачи маєтностей несколько»*⁴⁶⁸. Писання гетьманихи про маєтність могло при царському дворі викликати хіба веселу посмішку, але проте до цього прохання поставилися там прихильно; лише, проявляючи більшу виробленість такту, ніж запопадлива гетьманича, дачу маєтностей умотивували не цією родинною справою, а причинами державного порядку. 21 травня 1718 р. дав Петро Скоропадському *«жалованну грамоту»*, якою дарувалося гетьманові на вічну та спадкову власність пребагаті маєтки *«за его верныя и усердныя службы, ревность и прилежаніе во всехъ принадлежащихъ къ интересу нашему случаяхъ, а особливо за не-*

⁴⁶⁶ Бант. Кам. Ист. М. Р., ст. 421.

⁴⁶⁷ Там само.

⁴⁶⁸ Сол., т. XVI, ст. 291.

*поколебимую показанную къ намъ, великому государю, верность и радетьельные труды въ воинскихъ действияхъ противъ нишихъ неприятелей, шведов також и изменниковъ»*⁴⁶⁹.

Ця грамота віддавала гетьманові в ніжинському полку містечко Короп із селами: Краснопіллям, Рожественним, Городищем та хутором Поросячним з лісами, полями і млинами; у полках прилуцькому та лубенському села: Сасинівку, Липовицю, волость Биківську з усіма селами і присілками, у Глухові двір гетьманський, хутір на Красній Горі з городами, села Качурівку й Сонич; у стародубському полку волость Ропську з селами, присілками, слободами, млинами, лісами й усіма угодьями, греблю на р. Снові, великий двір гетьманський у Чернігові та дім у Бобровиці; у чернігівському полку села: Вихвастів, Бурівку, слобідку Дроздовицю, Полуботка, Півці, Вагапичі та слобідки – Білоусівку й Володимировку. Тут годиться вказати, що хоч писалося в тій грамоті, що даються ці маєтності у вічне та спадкове володіння, але вічність за тодішнього деспотичного режиму була доволі короткочасна: так, наприклад, містечко Короп за Петра II вже було надано Меншікову, а р. 1728, як Меншікова заслали, було це місто відписане на удержання козацької гармати.

Цю нагороду маєтками дістав гетьман вже після того, як «за волею и сватанемъ самого царя и царици»⁴⁷⁰ заручив у Москві свою доньку Уляну за «великоросійську персону» тайного совітника П. П. Толстого.

4.15. Гетьман у Москві р. 1718

До Москви ж Скоропадський прибув цього року ще зимою разом із чотирма полковниками: чернігівським – Полуботком, лубенським – Марковичем, гадяцьким – Милорадовичем, полтавським – Черняком, генеральним писарем Савичом, бунчужним Лизогубом та численною світою.

У Москві гетьман був свідком, як царевича Олексія підступно з-за кордону гетьманським будучим сватом привезеного,

⁴⁶⁹ Бант. Кам. Ист. М. Р., ст. 586.

⁴⁷⁰ Дневн. Марковича під. р. 1718.

було «отъ наследія царства отдалено»⁴⁷¹. Тоді ж у зв'язку з цим актом Скоропадський виконав присягу на вірність новому наслідникові російського трону малолітньому царевичеві Петрові Петровичу.

Знаний уже нам протопіп Опанас Заруцький, використовуючи ситуацію, виступив зі своїм панегіриком на честь Петра, нового наслідника та Петрового внука, сина Олексієвого. У тій обстановці твір Заруцького мусів мати політичне значення. Панегірист, обминаючи особу царевича Олексія, тим показував своє негативне до нього відношення й давав, так мовити, ідеологічне виправдання усуненню Олексія від наслідування трону.

Такі вірші і власне в такий влучний час піднесені вимагали нагороди. Цю нагороду Заруцький дістав від Скоропадського. Гетьман в універсалі з 18 лютого 1718 р. пише так: *«респектуючи на то, же протопопъ Афанасій Заруцкій... на прославление превисочайшому его царського величества имени приписаніємъ конклюдіи многіе показалъ труды и знатное понесъ иждивеніе, наделенъ ему село Знобу съ угодьями въ спокойное владеніе»*⁴⁷². Цей універсал Скоропадського був не лише актом признання «многих трудів» Заруцького, а й доказом гетьманської вірності та відданості петровському курсові політики у справі престолонаслідування.

4.16. Скоропадський у Петербурзі

З Москви Скоропадський «по желанію царского величества», як записав у своєму дневнику Маркович, поїхав навесні до Петербургу; і, хоча там, як каже той самий хроніст, гетьман «при великой милости государевой найдовался» та треба думати, були то для Скоропадського часи дуже тривожні й непевні.

Саме тоді там закінчувалась трагедія царевича Олексія. Під час слідства з'ясувалося, що Олексій писав з-за кордону листи до київського митрополита, щоб в Україні «привестъ въ возмуще-

⁴⁷¹ Там само.

⁴⁷² Ор. Левицький. Афанасій Заруцкій, маорусскій панегиристъ конца XVII и начала XVIII ст., К. Ст., 1896, февр., ст. 395.

ніе тамошній народъ»⁴⁷³. Зараз же до Києва поїхав по царському указу капітан Преображенського полку Пісарев, щоб привезти для допиту митрополита Іосафа Кроковського до Петербургу. Можна було побоюватись, що при тодішніх допитах з тортурами сплететься ціле діло про нову якусь «измену» на Україні.

4.17. Провокаційні чутки в Україні

А там, в Україні, під час довгої відсутності гетьмана кружляли всякі страшні поголоски, з московських військових кіл розповсюджені, ніби гетьман та старшина, що з ним у Московщині перебувала вже додому не вернуться, а будуть тут заведені московські порядки та московське урядування. Комісар полку Кропотова – Астов у гадяцькому замку розказував, що в Москві Полуботка *«кнумомъ бито и на гакъ завешено»*, писар комісарський казав гадяцькому сотникові: *«ей миленькій, какъ ви горди, а не ведаете ви, для чего гетмана вашего взято на Москву и Петербурхъ и уже ему голову отрублено»*⁴⁷⁴.

Ці провокації хвилювали населення тим більше, що старші московські команданти поширювання їх не спиняли. Так, коли в Гадячі звертались «до господина секундъ маіора Калчукгина» гадяцький прапорний Цюпка разом зі сотником Пірятинським «з обявленіємъ тоей плутне», то *«хочай килка разив до его милости ходили, однакъ насъ не допущено, мовлячи же забавенъ»*⁴⁷⁵. Поширювання подібних тривожних чуток піддержували в Україні чужинці з балканських слов'ян, яких Петро по Україні, як людей собі вірних, на всякі посади попризначав. Так, сотник іркліівський, сербин Словуй Требинський, бувши «на водце» у осаду гадяцького у присутності численних гостей «вирокъ»: *«и ну, миленкіе помятайте тое, же певне после сего вашей козацкой власти не будетъ, есть начала и до иншихъ полковниковъ и сотниковъ, але тилко все урядники иноземце тутъ будутъ, а насъ тутъ присла-*

⁴⁷³ Сол., т. XVII, ст. 486.

⁴⁷⁴ *Модзалевскій*. Слухи о назнач. Кантакузина гетманомъ Малороссіи. К. Ст., 1904, I, ст. 460.

⁴⁷⁵ Там само.

но постеригать васъ, чтобы вы, маленькіе, не зменили»⁴⁷⁶.

Милорадовичеві слуги повернувшись із Москви на весні р. 1718 ширили серед гадяцьких міщан чутку, «что енераль Контакузинъ будетъ тутъ у насъ гетманомъ, а панъ полковникъ нашъ (Милорадович) енераломъ надъ трома полками: сумскимъ, антирскимъ и гадяцкимъ, гетманъ же теперешний буде чернцемъ»⁴⁷⁷.

Бувший сотник Ковалівський, також зайда в Україні, що своєю поведінкою придбав собі назву «неспокійного турбатора», Опанас Кіцеш, повернувшись на весні р. 1718 з Москви, куди він їздив скаржитись на генерального суддю Чарниша, оповідав камишанському сотникові «ведомость з Москви певную, ижъ уже гетманомъ нашъ Кантакузинъ, а не сей вашъ гетманъ»⁴⁷⁸.

В Україні правдивість цих чуток співучасники таких розмов заперечували в залежності від свого темпераменту різно. Так, Милорадовичевим слугам міщанин гадяцький Іван Ставицький говорив: «лжете вы, я гетмановъ скилконадцать памятаю, а ни одного не пущено въ чернце, лечъ розно по своихъ заслугахъ и верностяхъ житіе свое кончили»⁴⁷⁹. Кіцишові глухівська міщанка Марія Ляхівка казала: «скурвій сыну, шалверу, ти мне тое говориш, чого я не знаю и не ведаю... что буде, то буде, до того дела намъ нема», «намъ що попъ – то батько»⁴⁸⁰.

4.18. Становище Скоропадського у столиці

Всі ці відомості доходили до гетьмана в Петербург і, натурально, мусили його непокоїти. І чутки могли здаватись Скоропадському правдоподібними власне тому, що вони були не нові. Ми знаємо, що в часах Многогрішного Петро Забіла московські бажання предугадуючи, говорив Танєєву: «пусть бы государь... велелъ быть у насъ гетману боярину изъ великороссійскихъ людей; тогда у насъ постоянство будетъ, а пока гетманъ будетъ

⁴⁷⁶ Там само.

⁴⁷⁷ Там само.

⁴⁷⁸ Модзалевскій. Генер. суд. Ив. Чарныш..., К. Ст., 1904, III, ст. 21.

⁴⁷⁹ Модз. Слухи..., К. Ст., 1904, VI, ст. 461.

⁴⁸⁰ Модзалевскій. Генер. суд. Ив. Чарныш..., К. Ст., 1904, III, ст. 22.

у насъ изъ малороссійскихъ людей, никогда добра не будетъ»⁴⁸¹. Отож, не було б нічого неможливого, коли б справді Петро посадив на гетьманство когось, якщо не з «великороссійскихъ людей», то бодай якогось, «македонського кавалера», що, не будши зв'язаний із місцевою людністю, поведився б не як голова краю, а як звичайний царський урядовець. Така небезпека могла показатися гетьманові цілковито реальною.

Скоропадському та старшині приходилося жити у столиці у постійному страху за своє завтра, зберігаючи при тому безтурботний зовнішній вигляд, бо одна заклопотаність у такій атмосфері могла бути фатальною. Атмосфера ж, як знаємо, там була жахлива. Ще в Москві в лютому місяці під час перебування там Скоропадського, страчено Кікіна: після колесування втято йому голову й на паль виставлено; єпископа ростовського, розстригши, скарали на горло, а тіло його спалили; Степана Глебова живцем на залізний кіл посадили; царевича Олексія в Петербурзі вже катували батогами; митрополит київський Іосаф Кроковський, не доїхавши до Петербургу, помер у Твері, як записав Маркович, «за слабостію и немоцію своєю»⁴⁸², а як писав Голіков⁴⁸³, від яду, яким волів той владика сам собі смерть заподіяти, ніж у петровських «застенках» муки приймати⁴⁸⁴.

4.19. Гетьман висилає слідчого з приводу провокацій

В такій ситуації Скоропадському, треба думати, єдиною міцною підпорою міг бути його сват Петро Андрійович Толстой, що саме тоді був у Петра I в фаворі. Мабуть не без його заходів Скоропадський упевнився, що цар скидати його з гетьманства не думає й тоді з царського дозволу послав він в Україну через знатного військового товариша Романа Бородовича «виразний... рейментарській указъ, чтобы о сплетателехъ... безсовестныхъ пліотокъ и рождающого бунтовскій початкъ соблазна испра-

⁴⁸¹ Кост., т. XV, ст. 187.

⁴⁸² Дневн. ген. подскарбія Якова Марковича під р. 1718.

⁴⁸³ Голиковъ. Деян. Петра Вел., VI, ст. 244; у Бант. Кам. в ист. мал. Рос., ст. 479.

⁴⁸⁴ З цього часу аж до р. 1743 в Києві були не митрополитом, а єпископом.

вити... досконалий розискъ»⁴⁸⁵. З цього «розиску» проведеного «совестними допросами» «самослишателей» виявилось, що чутка про призначення Кантакузина гетьманом вийшла з такого джерела: слуга Кантакузина сербин Бутович підслухав, як жінка Кантакузинова говорила до нього: «досить уже тебе такъ войсково служть, але просити мусишъ отъ государа такого помилування, щобъ въ Украйне гетманскую офецію одержать»⁴⁸⁶. Цим розслідуванням справа обмежилась; і хоча слідча комісія гетьманська мала від Скоропадського наказ: «тихъ пустословцевъ до крепкого взять караулу»⁴⁸⁷, однак ми не зустрічаємо слідів, щоб це було виконано. Гетьман задовольнився розкриттям несерйозності тих чуток, а про покарання в такій делікатній справі, де замішані офіцери московської служби, краще було безсилому гетьманові не думати.

4.20. Скоропадський та суд над царевичем Олексієм

На протязі цієї роботи ми вже не раз констатували слабохарактерність, безсилля волі гетьмана Скоропадського, що відбивалися шкідливо на державних справах України; тому особливо заслуговує уваги його рішучість, яку він виявив, правда не без Полуботкових інспірацій, у ділі царевича Олексія.

Петро І, формуючи суд над своїм сином, хотів у числі суддів бачити й Скоропадського, але цей разом зі старшиною при ньому бувшою відмовився брати участь у цьому «трибуналі», заявивши, що «не має влади бути суддею між сином і батьком, який є царем його; в такому ділі – сказав Скоропадський – не можна бути безстороннім»⁴⁸⁸.

Дати таку відповідь у часи кривавої петровської сваволі, коли суспільство було перепяте до царя почуттям «нижайшей и верной должности природного рабства»⁴⁸⁹, означало проявити неабияку громадянську мужність. Подібне зробив Борис Пе-

⁴⁸⁵ Модз. Слухи о назн..., К. Ст., 1904, VI, ст. 458.

⁴⁸⁶ Там само.

⁴⁸⁷ Там само.

⁴⁸⁸ Бант. Кам. Ист. М. Р., ст. 421.

⁴⁸⁹ Лист посла Матвеева до Петра; у Сол., т. XVII, ст. 397.

трович Шереметьєв, відмовившись підписати засуд Олексієві, але яка дистанція між тільки що наведеними словами Скоропадського й мотивацією Шереметьєва, який заявив, «*что онъ рожденъ служитъ своему государю, а не кровь его судить*»⁴⁹⁰.

У двох шляхетних вчинках віддзеркалилися два світи. Обидві особи піднялися на висоти моралі, та якими різними шляхами! Один прийшов туди через європейську правосвідомість судової свободи, другий через азіатський обов'язок рабської покорі!

4.21. Шлюб гетьманівни з Толстим

22 серпня 1718 р. повернувся Скоропадський із Петербургу, а 12 жовтня справили в Глухові шлюб 15-літньої гетьманівни з молодим Толстим. На пишне весілля приїхали в гості сенатор Михайло Шефіров, двоє братів нареченого, всі полковники, генеральна старшина, генерал-майор де-Вайсбах і ... «*графъ Контакузинъ съ товарищі*»⁴⁹¹.

Подавній «розиск» не став на перешкоді одному бути гостем, а другому гостинним господарем.

Шлюб Толстого був значною подією в уніфікаційних заходах Петра в Україні. Він творив місток між верхами українського козацтва та московським дворянством, але ж все життя нашого народу йшло собі своєю відрубною від Москви дорогою, відрізняючись своєрідним побутом, звичаями, етикою.

Петро засягає й сюди! Він, що правда, не накидає що в цій сфері нічого московського, але розчищає ґрунт для своїх наступників, хоче викорінити, між іншим, те, в чому самотність нашого народу виявляється.

4.22. Москва засягає до народних звичаїв

У кінці 1718 р. дав він гетьманові указ заборонити в Україні бої навулачки й вечорниці. Скоропадський звертається на основі цього зі своїм універсалом до митрополитанського колегіума в Києві, а там отці духовні «*року 1719 януарія 27 дня*» ви-

⁴⁹⁰ Кн. М. Щербатовъ. О повр. нрав. в Рос., ст. 17.

⁴⁹¹ Самов. Кратк. опис..., ст. 304.

дали до народу свій указ «повелевающій, аби везде по городамъ и местечкамъ и селамъ в Малой Россіи поперестали богомерзкіе молодыхъ своевольныхъ людей зборища навкулачки і словомъ ненавистия гуляня, прозиваемая вечернице»⁴⁹². На тих вечорницях, пише колегіум, повторюючи мабуть вирази петровського наказу, «многие людие непостояливые отъ родителей своихъ мужеска полу и женска дети, по ночамъ купами собирающияся, неисповедимая безчинства и мерзкая беззаконія творять, справляючи собе пий и танце... откуду походятъ галаси, зачепки і до соровъ і звидокъ, до чого последуютъ и забойства, а найбардзей подъ часъ таковыхъ нечестивихъ зборовъ, ночнихъ розниіе делаются ексцеси, якто грехи блудниіа, девства растленія, беззаконія прижитія детей, для чего черезъ тихъ безчиніковъ, утаевающихъ своя беззаконія, скверная дела стаются, детогубства»⁴⁹³.

Автори указу бачать причинний зв'язок між цими народними забавами й лихоліттями останніх часів. За ці гріхи, говорить указ, «праведнаго гнева Божия на всехъ насъ чаша изливается, яко уже не теперь колколетніе неурожаи хлебниіе многие, падежи скотовъ, тяжкіе болезни у людехъ, а що болшъ моровіе губительніе язви, страшное поветренное время понесла малая Россія и прочія поносила злополучения»⁴⁹⁴. «Сего ради», продовжує указ – «зборищамъ вечерничимъ не биватъ отъ того часу і непотребнимъ кулачнимъ боемъ не чинитися... Аще же би хто поважился бити противнимъ... такового за первымъ, другимъ и третимъ духовнимъ наказаниємъ повелеваемъ... отлучити отъ церкви і отъ сообщенія вернихъ, грядете бо гневъ на сии противдеяния»⁴⁹⁵.

Розуміється, проявів народного життя, що мали за собою споконвічну традицію, указом спинити було не можна. Указ зостався лежати по архівах консистаторій, а вечорниці дожили аж до наших днів.

⁴⁹² Н. В. Указъ Кіевск. митр. о кул. бояхъ и вечерницахъ. К. Ст., 1891, I, ст. 319.

⁴⁹³ Там само.

⁴⁹⁴ Там само.

⁴⁹⁵ Там само.

4.23. Кілька рисок до Петрової моралі

Курйозним у цьому указі виглядає те, що роль мораліста взяв на себе той самий Петро, який на асамблеях крайні непристойності творив, який всеп'яніший собор запровадив, на якого натякав у своїй проповіді Стефан Яворським, згадуючи законопреступну людину, що ломить та руйнує береги Божого закону, сімейну мораль порушуючи, той Петро, про якого у преображенському полку говорилося, що *«живете съ Александромъ Даниловичемъ (Меншіковим) б...ско»*⁴⁹⁶, той самий Петро, про якого архієпископ новгородський Теодосій Яновський казав, що й смерть йому *«пришла отъ безмернаго женонеистовства»*⁴⁹⁷.

Я не буду тут доказувати, що вечірні заходи нашого народу не мали такого непристойного характеру, як це в указі змальовано. Такі докази були б зайві після тих даних, якими диспонує наша етнографія. Але потрібно з'ясувати, чому саме Петро міг у нашому народі такий ненормальний спосіб життя підозрівати. Річ у тім, що власне на такому вузькому рівні моралі було життя московське довкола царя, й сам він над тим рівнем не тільки не підносився, а навпаки під рівень той падав. Щоб не бути голослівним, я наведу одну сценку петровського придворного життя з маловідомих у нас широкій публіці спогадів князя П. Долгорукого: *«Un jour á la cour, après un repás très copieux, Pierre I-en dut en montrant le comte Ivan Moussine Pouchkine: «celui lá sait au moins, qu'il est le fils de mon père, mais moi, je ne sais pas senlement au juste de gui je suis lefils!». Et se levant de sa plase, il se dirigea vers Stréchnev assis á table: «Tikhon Nikititch, dis moi la verité; es tu mon père?» Stréchnev, tout ahuri se taisait.*

*Pierre, fortement pris de vin, le saisit au collet et, le secouant, cria: «Reponds moi, ou je t'étrangle!». «Sire, repliqua Stréchnev, je ne sais en vérité, que vous dire: je n'étais pas le seul!»*⁴⁹⁸ (фр.) (Одного дня при дворі після ситної вечері Петро I сказав, показуючи гра-

⁴⁹⁶ Г. В. Есиповъ. Жизнеописание кн. А. Д. Меншикова по новооткрытымъ бумагамъ. Рус. Арх., 1875, II, ст. 236.

⁴⁹⁷ Костом. Екатер. Алекс. перв. русск. импер., Собр. соч., т. XIV, ст. 750.

⁴⁹⁸ Mémoires du prince Pierre..., t. I, p. 102; у Платонова «Петр Великий», ст. 7.

фу Івану Мусіну Пушкіну: «Ось він принаймні знає, що він син мого батька, але я не знаю точно, чий я син». І піднявшись з місця, він попрямував до Стрешньова, який сидів за столом. «Тіхон Нікітіч, скажи мені правду: ти мій батько?». Стрешньов розгублено мовчав. Петро, сп'янілий від вина, схопив його за комір і, трусячи, закричав: «Відповідай, або задушу». «Государю, – відповідав Стрешньов, – я справді не знаю, що вам сказати: я був не один – Ред»).

Думаю, що цей випадок зробить нам цілковито зрозумілим, чому Петро готовий був припускати аналогічну до московських нравів нестримність у простому народі в Україні.

4.24. Скоропадський проти Протасьєва

Шлюб молодого Толстого з гетьманівною, здавалося, давав Скоропадському не абияку підпору при царському дворі. Маючи таку протекцію, гетьман попробував захитати позицію резидента Протасьєва. Зроблено було це, правда, не з принципіальних позицій державного порядку, а просто тому, що Протасьєв віддав комусь ту саму землю, яку гетьман хотів узяти собі самому. Прийшлося Протасьєву писати до Толстого, «всепокорно съ горкими слезами» такого листа: «умилосердися надо мною рабомъ своимъ – какъ милостивый Богъ, благоволи исходатайствовать, прежде даже не погибну, чтобъ мне при господине гетманъ не быть. Умилосердися премилосердый государь, отецъ мой и патронъ мой, пожалуй, не имей на меня своего гнева, и уже ни очемъ более не прошу, только чтобъ былъ я отъ милости Ясновельможного господина гетмана отлученъ»⁴⁹⁹.

Однаке Протасьєва від резидування при гетьманові не забрали. Новий родинний звязок не був аж на стільки міцною обставиною, щоб спричинити перемену особи, яка до цього часу дуже добре в Україні московські інтереси реалізовувала.

Спорідненість Скоропадського з Толстим міцніше гетьмана до Москви прив'язувала, але Москву до України не робила по-блажливішою й не приносила ніякої підтримки занепадаючій гетьманській владі. Для прикладу вкажу, що лист Скоропадсько-

⁴⁹⁹ Сол., т. XVI, ст. 291.

го до царя про полковника Василя Танського та Гаврила Милорадовича, які, маючи в Україні маєтки, *«живуть ни подъ чиєю командою, самовольно... а его де, гетмана не слушаютъ»*⁵⁰⁰, зістався навіть без відповіді. Посвоячення Скоропадського з Толстим не тільки не затримало процесу ліквідації української окремішності, а навпаки його прискорило: через п'ять місяців після того, як став П. П. Толстой гетьманським зятем, видав цар йому грамоту на полковництво ніжинське *«во уваженіе верной и усердно-радетельной службы»*⁵⁰¹ його тестя.

Чужинцям траплялося в Україні ще й за попередніх гетьманів досягати старшинських рангів, і то часом високих, як от Павло Апостол, що був р. 1659 миргородським полковником, Родіон Дмитрашко – полковник переяславський з р. 1667, як Христофорович, що був полковим суддею прилуцьким, але то все були волохи чи греки, що, в Україну приїхавши, з попередньої своєї батьківщини і назавжди вибралися, в нашій землі знайшли собі нову вітчину й до становищ високих піднеслися, стаючи на службу гетьманам нашим та землі козацькій.

Тепер же стався перший випадок призначення москаля на полковника українського, для якого посада була, так би мовити, лише командировкою, після чого він у свою московщину назад повернувся, який прийнявши це становище, служить не Україні а цареві московському.

4.25. Приїзд Меншікова в Україну р. 1719

Року 1719⁵⁰² приїхав в Україну зі своїм двором петербурзький губернатор кн. Меншіков. Скоропадський зустрів його в Шоптаках, і після бенкету там поїхав Меншіков до Ніжина, де *«сталъ... квартирою»*⁵⁰³ мабуть саме тому, що там був полковником *«свій чоловік»* – Толстой. На початку травня в Гадячі відбувся з'їзд гетьмана з Меншіковим для урегулювання справи *«сустенцій»* в Україні драгунських полків.

⁵⁰⁰ А. Лазаревскій. Люди старой Малороссіи. К. Ст., 1882.

⁵⁰¹ Бант. Кам. Ист. М. Р., ст. 421.

⁵⁰² Дневник Марковича й Черн. літ. датують цю подію роком 1720.

⁵⁰³ Дм. Маркович.

4.26. Гадяцька нарада

Важність цієї справи змусила Скоропадського їхати туди, не зважаючи на те, що саме в той час він був *«немоцнимъ отъ болезни подагричной»*⁵⁰⁴. Туди ж приїхала вся генеральна старшина й полковники.

Україна, бачучи, що в тих роках війна зі шведами стала затихати, могла сподіватися полегкостей у постоях московського війська, бо ж цар не раз вказував, що тягарі падають на населення лише завдяки війні та обіцяв їх у залежності від щасливого ходу війни зменшувати. Але тут на з'їзді виявилось, що цар хоче ще більше Україну в цьому відношенні визискувати. Минулого року, як був гетьман у Москві, хотів Петро прислати в Україну для постою ще 5 полків поверх тих, що вже тут з р. 1712 стояли. Тоді заходами гетьмана вдалося цю біду майже цілком відхилити, й прислано було не шість полків, а лише один.

Тепер Меншіков висунув проєкт покласти в Україні удержання одного драгуна з конем на кожних 15 дворів, а ті двори рахувати нікого не виключаючи *«зъ раду и зъ числа»*⁵⁰⁵, хто б то не був: духовний чи світський, знатний чи дрібний, начальний чи звичайний чоловік.

Цій радикальній арифметичній рівності, яка в результаті могла б означати прибавку не 6 полків, а далеко більшого їх числа, українська сторона протиставила комбінований принцип станової упривілейованості та матеріальної спроможності. Гетьман і старшина виключали з тої суспензації духовних персон, старшинські й козацькі двори, шинки й хутори церковників, вдів та всіх незаможних людей, а приступали на те, щодо суспенції *«определить по 15 дворовъ пахатныхъ, посполитыхъ, безкозацкихъ»*⁵⁰⁶.

Учасники з'їзду не прийшли до жодного компромісу, *«того ради тое постановление не достоялось и в несогласи зъ Гадяча розехались»*⁵⁰⁷.

⁵⁰⁴ Там само, під роком 1719.

⁵⁰⁵ Черн. лет., ст. 99.

⁵⁰⁶ Там само.

⁵⁰⁷ Там само.

4.27. Меншіков «впорядковує» свої маєтності в Україні

Цього року під час свого перебування в Україні Меншіков впорядковував подаровані йому Скоропадським після полтавської катастрофи маєтності. При цьому він пробував особисто вмовляти почепських козаків, щоб вони погодились бути в нього в підлеглості. *«Добро бы, братцы, – говорил Меншіков – да бы такъ, вы, якъ и бакланцы, подали намъ челобитную, а по ней записались своїми руками жить за мною. Я васъ когда будете мои, не подамъ ни въ якую обиду. Будете жить за мною свободи, некихъ жолнерскихъ консистентовъ кормить не станете и козаковъ нашихъ, которые нине на работе въ Кіеве зостаютъ, пошлю указъ заразъ освободить»*⁵⁰⁸.

При сьому впорядкуванню Меншіков «завелъ себе къ Почепу... много лишнихъ людей и земель»⁵⁰⁹. Ці «лишні» землі були такі: ціла сотня мглинська, балканська та частина сотні стародубської. Площа, яку Меншіков при цьому впорядкуванню цієї своєї даровизни заїхав межею, складає близько 2000 квадратів верстов. Не завважити такого «шматочка» гетьманові було не можна й «за тоє великую ссору... гетманъ съ княземъ имелъ»⁵¹⁰. Суперечка перейшла на суд до царя. Петро розпорядився перевести реституцію *ad in tergum* (до мертвого стану – Ред.), «а которые ту лишнюю между дерзнули учинить безъ указу, темъ учинить, яко нарушителемъ указу»⁵¹¹.

4.28. «Описныя слободы»

Ми на своєму місці вже згадували, що р. 1716 полковник київського гарнізону Єргольський виловлював в Україні утікачів московської «породы» та зобов'язував нашу старшину й панство під страхом смертної кари таких утікачів до себе не приймати; тепер Меншіков перевів контролю по українських маєтностях і хоч на горло не скарив нікого, але ті села, де переховувалися

⁵⁰⁸ А. Лазаревскій. Опис. стар. Мал. полк. Стародуб., I, вип. I, ст. 281.

⁵⁰⁹ Донес. ген. прок. Ягужинського Петрові; у Сол., т. XVIII, ст. 759.

⁵¹⁰ Самов. Кр. оп. М., ст. 305.

⁵¹¹ Бант. Кам. Ист. М. Р., ст. 587.

утікачі з Московщини, поконфісковував «на царя», підпорядкувавши ці як їх було названо, «государевы описныя слободы», спеціальний волосний конторі, що була заложена у слободі Климівій.

Скоропадський безсило та без протесту дивився, як значні простори української території виривала московська рука з-під гетьманського регаменту. Наші монастирі, своєчасно підхабаривши Меншікова, не понесли ніяких втрат своїх маєтностей за уділюваний азиль московським утікачам.

4.29. Оживлення мазепинської еміграції

Рік 1719 був роком замирення між Швецією з одного боку та Ганновером, Данією, Прусією й Августом Саксонським із другого боку. Швеція з цим миром утратила майже всі свої володіння в Німеччині, але діставши за це певну суму грошей, мала поправлені трохи фінанси та могла думати про реванш на своєму сході у війні з Петром.

У зв'язку з цим оживлюється робота мазепинців за кордоном. Орликів шваґер генеральний хорунжий Григорій Герцик їде зі шведії до Варшави, Нахимович дістає доручення їхати у Крим, щоб намовити Олешківську Січ та хана до війни з Москвою.

4.30. Петрова контракція

Петро, що завжди пильно слідкував за «факціями» нашої еміграції, казав – подібно як у Гамбурзі Войнаровського, арештувати в Варшаві Герцика, а щоб на випадок нападу татарів з півдня мати на полудневій границі України надійного свого чоловіка, послав р. 1720 комендантом у Полтаву й Переволочну полковника Скорнякова-Пісарєва.

Ситуація вимагала «ласкати малороссіянъ», показувати до них «лисій хвостъ», й через це Скорнякову була така інструкція: з гетьманом листуватися при потребі чемно, з українською адміністрацією й населенням поводитись добре та лагідно; наглядати за населенням, щоб воно було цареві вірним; глядіти, щоб ніхто з Гетьманщини не їздив на Запоріжжя не лише з товарами, а взагалі ні з чим; також щоб татари, на торг приїжджаючи, не

привозили з собою січовиків; запорожців в Україну не пускати, за виключенням тих, що прийдуть з каяттям; якщо полковник і старшина кривдитимуть населення, то вмовляти їх, щоб цього не робили; коли ж би це не допомогло, то приймати від покривджених скарги та пересилати їх у колегію закордонних справ, самому ж суду не чинити й нікого не кривдити.

Рівночасно Петро проявляє до України й *«волчій ротъ»*. Цього року, не тільки щоб справді використати козачу робочу силу, а можливо також і для того, щоб вивести з України побільше козацтва, наказав цар вислати *«козаковъ... десять тысячъ опрочъ кашеваровъ в Ладугу, на дело канала отъ Невой Ладогои до Слюсенбурха делающегося»*⁵¹². На чолі цієї робітничої козацької команди було поставлено чернігівського полковника Павла Полуботка, генерального хорунжого Івана Сулиму та полковника лубенського Андрія Марковича.

Ледве чи випадково пішли власне тепер у такий далекий похід із України Павло Полуботок, готовий своєю гарячою готовністю наші права та вольності від Москви обстоювати, Сулима, загально поважний в народі та Андрій Маркович, улюблений брат гетьманихи. Так ніби нарочито було зроблено, щоб тепер, коли могла з півдня протимосковська диверсія розпочатися, опинився поза межами України той, кого ціла Україна сподівалася замість Скоропадського на гетьманстві бачити а також, що у царських руках при потребі міг заложником вірності Скоропадського брат гетьманихи зістатися.

Коли взяти на увагу, що 10 жовтня 1720 р. виїхав зі Стокгольму сам Пилип Орлик, маючи на меті, поробивши належні кроки перед Англією та Францією, поїхати до Туреччини щоб її до війни проти Петра намовити, коли пригадати, що невдовзі перед тим Нахимович уже був у Олешках та в Криму, то укази царські про висилку козаків на Ладугу з 17 грудня, а про призначення Скорнякова з 20 грудня покажуться нам не без зв'язку зі згаданими подіями. Підкреслена тут хронологічна послідовність дає підставу припускати причинову залежність, як річ досить імовірну.

⁵¹² Черн. лет., ст. 100.

Але еміграції жодної проти московської акції з півдня організувати не вдалось.

Хан кримський оглядався на Туреччину, а в Царгороді розпочинати війну не збиралися.

4.31. Заходи еміграції безуспішні

В Олешківській Січі кошовий у присутності Нахимовича з приводу його намовлювань до війни проти царя говорив козакам так: *«панове молодці. Ось бачите, що про вас... стараються; тільки я вам скажу, що хто хоче, нехай іде куди завгодно, а я з місця не поворушусь; нехай собі б'ються чи миряться, нам до того діла нема; нам треба сидіти тихо, а кому ми будемо потрібні, ті нас найдуть»*⁵¹³.

Це була позиція вже не політичного провідника січового козацтва а було це щось від «ідеології» нейтралітету глухівської міщанки Марії Ляхівки, про яку ми вже згадували у зв'язку з її ядерною відповіддю «македонському кавалерові» Кіцешові.

Вся Європа стомлена в частині недавньої війною за іспанську спадщину, а в частині великою Північною війною особливого інтересу до акції української еміграції не проявляла. Хоча р. 1720 намічалася, як писав пізніше Григорій Орлик, у своєму меморіалі до Людовика XV, нова проти московська коаліція, але арештування Герцика у Варшаві принесло цареві своєчасне розкриття цих планів, і Москва здійснення їх паралізувала. Оптимістичні надії наших емігрантів не здійснилися. Події йшли до безсумнівного замирення та стабілізації міждержавних відносин, але еміграція цього не зауважувала, бо, як влучно занотував пізніше (16. X. 1722) Орлик у своєму щоденнику: *«miseri quod volunt, optant»*⁵¹⁴(лат.) (нещасні сподівались на краще – Ред.).

4.32. Указ про генеральну військову канцелярію

Цього року гетьман відчув результат торішнього інспекційного приїзду в Україну Меншікова та дістав нагоду задуматися

⁵¹³ Сол., т. XVI, ст. 293.

⁵¹⁴ І. Борщак. Orlikiana. Хліб. Укр., р. 1922-23, VI, зб. VII-VIII, ст. 348.

над тим, як небезпечно було дратувати Меншікова почепською справою: цареві стало відомо, що гетьманська канцелярія ведеться *«при боку»* Скоропадського хатнім порядком, печать гетьманська переховується в руках канцеляристів, а поміж ними є на посаді якийсь Григорій Михайлів, людина, що служила колись у Орлика. Цар через Головіна висловив гетьманові своє невдоволення з цього приводу, Михайлова заслано в Казань, а замість канцелярії *«при боку»* наказано організувати генеральну військову канцелярію під управлінням гетьманського писаря.

4.33. Реляція Протасьєва

Тепер же зрештовувався з гетьманом і Протасьєв за ту скаргу, яку Скоропадський свого часу зробив на царського резидента свому сватові Толстому. Протасьєв дав реляцію до колегії закордонних справ, що гетьман ніколи не показує йому листів, які приходять до Скоропадського з Польщі від коронних гетьманів та високопоставлених осіб; рівно ж без участі Протасьєва Скоропадський роздає та відбирає маєтності в Україні й не подає відомостей про військові доходи. Ціле управління гетьманське Протасьєв зхарактеризував, як режим, що існує не для добра населення, а для збагачування старшини. Найнижчі урядники – писав Протасьєв – здобувають собі багатство з податків, здиравств та горілки. Коли стане сотником хтось найбідніший зі слуг гетьманських, то за рік-два в нього вже є й двір, і шинки, і ґрунта, і млини, й худоба, й усяке домове багатство.

Протасьєва викликали після цього до Петербургу, й він, їдучи туди повіз із собою, як пише Бантиш-Каменський *«права войсковыя»*⁵¹⁵. Очевидно, назрівали якісь поважні плани та готувалися далекосяглі заходи відносно України.

4.34. Переклад наших правних книг

У Петербурзі було мало людей, що розумілися б у нашому законодавстві, а ще менше було таких, що знали латинську й польську мови, в яких наші законодавчі кодекси були написа-

⁵¹⁵ Бант. Кам. Ист. М. Р., ст. 424.

ні. Москалям потрібно було для ліпшої організації мати діючі в нас закони у зрозумілій для них мові. Тому зараз же вийшов від Петра Скоропадському *«премощнейшій... указ... правніе книги, з которыхъ zde в Малороссіи всякіе sprawy судими бывають а именно Саксона, статутъ великого князства литовського и порядокъ зъ полского діалекту на наше руское виложити наречіе»*⁵¹⁶.

Гетьман у травні 1721 р. призначив для цієї роботи гадяцького полкового писаря Олександра Ситинського та знатного військового товариша Захара Рощахівського, *«которые повинни неотложно книгу правную Саксона, разобравши секстерне, перекладати на здешнее наречіе... А переложивши скилка секстерновъ, заразъ оніе сюда, къ намъ, оніе прислати повинни»*⁵¹⁷. До помічі перекладчикам були приділені писарі, а на видатки з цим зв'язані визначено було давати з покуховних грошей гадяцького замку *«по слушности и по потребе»*⁵¹⁸.

4.35. Указ про генеральну судову канцелярію

Через кілька місяців після цього дав цар указ організувати в Україні судову канцелярію під проводом генерального судді Івана Чарниша. Рівночасно було загружено генеральному писареві Савичу, що як він не організує генеральної військової канцелярії, про що був указ минулого року, то цар звелить його оштрафувати.

4.36. Значення цих двох указів для України

Запровадження генеральної військової та судової канцелярій було не просто впорядкуванням справді запущених справ у гетьманському правлінні, а було це також дальшим обмеженням гетьманських безпосередніх впливів на хід державного життя України. В міру того, як ці установи будуть сконцентровувати в собі належні до них справи, зачнуть вони набирати самодовліючого значення, зачнуть відсепаровуватись від гетьмана, а влада його, що досі проявлялася в перевазі особи над установою,

⁵¹⁶ Посилання на джерело відсутнє через втрачену сторінку рукопису.

⁵¹⁷

⁵¹⁸

швидше зачне відумерати. Організація судової та військової канцелярій клала фундамент розподілу центральної влади на галузі військову, адміністративну й судову та ліквідувала з часів Хмельницького існуюче патріархальне злиття всіх функцій державної влади в руках гетьмана. Запроваджена диференціація була порівнюючи зі скасованою хатньою простотою, розуміється, вищою формою політичної організації, але вищість не завжди йде в парі з корисністю; у цім випадку за тої історичної обстановки було це явище для нашої державності шкідливе, бо означало розклад цілості та єдності державної системи, завдяки якому Московщина могла легше Україну опанувати.

4.37. Ніштадський мир

Восени р. 1721 був підписаний Ніштадський мир *«на пунктахъ російскому государству многополезныхъ»*⁵¹⁹. Хоча Швеція свого часу (р.1710) зобов'язалася не заключати миру з Петром, не забезпечивши інтересів України та союзного собі гетьмана Орлика, хоча Орлик під час ніштадських переговорів енергійно підносив свою справу перед міністрами англійського короля, французьким послом графом де-Круесі та шведським послом графом Белінгом, українська справа в Ніштадському договорі не знайшла собі жодної оборони, і про неї згадали лише для того, щоб зазначити, що *«козаки, которые оружию шведскому последовали, изъ амnestій виключены»*⁵²⁰.

Дипломатичні заходи еміграції до поліпшення долі свого краю, не оперті на свою мілітарну силу, не могли кінчитися інакше, як такою невдачею.

Але закінчення війни окриляло надіями на полегшення від московських тягарів та утисків тих наївних людей в Україні, що вірили Петровим обіцянкам, по замиренню зі шведами нагородити гетьмана й увесь *«народъ молороссійский» «содержаніємъ... прав и вольностей безъ всякаго умаленія»*⁵²¹.

519

520

521

4.38. Скоропадський у Москві

З такими надіями приїхав до Москви Скоропадський в супроводі гетьманихи, свого зятя Толстого, генерального писаря Савича та генерального бунчужного Лизогуба.

Надії на винагороду мав не один гетьман, мав їх також і Меншіков, що подав цареві прохання *«для... всенародной о зостоянїи съ короною свейскою вечнаго мира радости и на воспоминаніе полтавской баталїи и батуринаского взятїя, пожаловать (йому)... во владеніе город Батуринь съ предместьемъ и съ уездомъ, что къ нему прежь сего принадлежало и съ хуторами и съ мельницами и съ землями и съ жителями, кто на той поселясь ныне живетъ»*⁵²².

Меншикові надії не справились: цар не дав йому Батурина. Також у сенаті Меншіков програв свою почепську справу з гетьманом, а на заступництво цариці Катерини за князя, у якого вона колись була служницею, Петро сказав так: *«Меншіковъ въ беззаконїи зачатъ, во грехе родила мать его и въ плутовстве скончаетъ животъ свій, и если онъ не исправится, то быть ему безъ головы»*⁵²³.

Здавалось, що це були добрі симптоми для Скоропадського; до того ж цар і цариця дуже ласкаво приймали гетьмана з гетьманихою: Катерина подарувала Насті свій патрет, гетьманській кареті дозволено під'їжджати аж під ганок царського палацу, гетьмана мав зустрічати на ганку придворний урядник, а гетьманиху царицина статс-дама, у сенаті положено було зустрічати гетьмана обер-прокуророві та ексекуторові, на засіданнях сенату Скоропадському визначено було сидіти між генерал-адміралом та великим канцлером, при царському столі гетьманове місце було поруч із Петром.

Могло здаватися, що така увага до гетьмана знаменує зворот московської політики до України. Скоропадський сподівався, що власне тепер настала найпринагідніша хвилина дістати царську згоду на подані йому пункти. Та ближчі події показали, що була то лише придворна куртуазія, у яку часом бавився новий імпе-

⁵²²

⁵²³

ратор; відношення ж Петра до нашої державності впливало з реального взаємовідношення українсько-московських сил та уявляло собою дальше розгортання експансії московського державного організму на наших землях.

4.39. Указ про Вельямінівську колегію

29 квітня дав Петро указ⁵²⁴ для припинення непорядків у нашому судівництві та військовому управлінні бути при гетьманові стосовно до умов із попередніми гетьманами, бригадирові Вельямінову з шістьома штаб-офіцерами. Рівночасно гетьманові відмовлено в виводі з України консистанських полків.

4.40. «Доношеніє» гетьмана

Скоропадський побачив, що коло нього тепер буде не резидент, як до цього часу, а сім няньок московських. 2 травня гетьман подав цареві «доношеніє», у якому виказував, що договори з попередніми гетьманами запроваджуваної колегіальної установи не передбачають, і це царським рішенням порушуються пункти Хмельницького. На ньому Петро власноручно написав, між іншим, так: *«вместо того какъ постановлено Хмелицкимъ, чтобъ верхней аппеляціи быть у воеводъ великороссійскихъ оная (колегія) учреждена, и тако ничего нарушения постановленнымъ пунктамъ съ Хмельницкимъ не иметъ, но будетъ сіе для исполненія по онымъ»*⁵²⁵. У пунктах Хмельницького не було того, про що написав Петро, але ж на те він був і самодержець-імператор, щоб повелівати неіснуюче вважати фактом, а факти мислити як речі неіснуючі.

4.41. Україна в завідуванні Сенату

Того ж 29 квітня, не давши гетьманові прочуматися від цього удару, Петро видав указ завідувати Гетьманщиною не колегії закордонних справ, як це було досі, а *«быть въ веденіи сенатскомъ»*⁵²⁶. В сенаті було для цього засновано «контору для

524

525

526

*малоросійських делъ»*⁵²⁷.

16 травня виданий був маніфест до народу, в якому сповіщалось, про заснування колегії, а як мотив до цього подавав Петро своїм демагогічним звичаєм численні кривди, що їх старшина завдає населенню в Україні.

4.42. Інструкція Вельямінову

Бригадирові Вельямінову дали таку інструкцію: колегія має наглядати за скорим та безстороннім веденням справ в урядових установах у Гетьманщині та давати покривдження належну справедливість. Колегія повинна пильно збирати відомості про податки в Україні, приймати податкові збори грошові й натуральні від українських урядників та вести прибутково-видаткові книги, що мають кождорічно даватися на контролю сенаторського прокурора. Колегія зі зібраних коштів буде удержувати сердюцькі та компанійські полки, витрачаючи на це гроші за порадою гетьмана. Колегія має за порадою гетьманською не допустити, щоб старшина кривдила козаків та посполитих. Колегія має наглядати, щоб драгунам для постою відводилися квартири без жодного виключення, навіть у гетьманських маєтках, крім того двору, де гетьман особисто перебуває. Колегія разом із полковниками розглядає скарги населення та має пильний догляд, щоб царські укази в генеральній канцелярії записувалися до реєстру, щоб ця канцелярія своєчасно подавала рапорти та щоб писарі гетьманські не підписували за гетьмана універсалів; універсали ж надалі мають виходити з колегії.

Ось так виглядала «*нагорода й милости*» обіцяні Петром у листі до гетьмана з р. 1717!

Цей ряд заходів свідчив, що Петро форсує процес злиття Гетьманщини з Московщиною. Перенесення справ українських з колегії закордонних зносин до сенату було маніфестацією цього злиття й мало всім показувати, що Україна – це інтегральна частина Російської імперії, провінція, яка керується в порядкуві внутрішнього управління. Запровадження суддів московських нищило рештки гетьманської незалежності, а влада гетьман-

⁵²⁷

ська в цілому внаслідок цих усіх заходів зводилася до атрофованого додатку при московському правлінню в Україні. Тринадцять літ перед цим Скоропадському встромили булаву в руки в таких обставинах, що влада гетьманська московських дорадників при собі мала, тепер же гетьман сам у дорадника при московській владі в Україні перетворювався.

4.43. Як Україна прийняла ці зміни

Ціла маса населення України прийняла ці зміни з покірністю. Після тих ударів, які Україна за останні два десятиліття зазнала від Москви, не було в нашому народі відпорної сили чином на це реагувати. Селянство мовчки вгиналося під покладеними на нього тягарями, рядове козацтво здештоване попередніми воєнними подіями та канальними роботами мусіло цього року дати з-поміж себе ще 10 тисяч на Ладугу та ще 10 тисяч у Персію, й ці безпосередні турботи заслоняли собою в його очах події широкого державного масштабу; старшинство, хоч бачило та розуміло до чого діло хилиться, мусило коритися, бо сили за собою не почувало і проводу належного не мало; гетьман доживав уже рештки свого життя, й не йому, що цілий час свого гетьманування Петрові йшов під лад, було тепер царському указові спротивитися.

Пригнічений крахом своєї угодової політики, розбитий морально і фізично, повернувся Скоропадський із Москви в червні 1722 р. в Україну й тут 3 липня *«при верности его императорскому величеству»*⁵²⁸ в Гамаліївці *«временное свое окончилъ житіе»*⁵²⁹, доручивши перед смертю *«правленіе делъ»* чернігівському полковникові Павлові Полуботкові, що разом із другими поважними персонами був на той час при гетьмані *«для отданя рейментару своему вaledикціи последней»*⁵³⁰. Слідом за занепадом гетьманської влади помер сам гетьман, і, як занотував у своєму щоденникові Пилип Орлик, *«ні хто... не success sit (мав успіху – Ред.) на гетьманство»*...⁵³¹

528
529
530
531

РОЗДІЛ V

5.1. Внутрішні причини занепаду нашої державності за Скоропадського

У попередніх розділах ми розглянули, як державність наша за часів Скоропадського в залежність від міжнародної ситуації та ходу воєнних подій з більшою чи меншою швидкістю йшла до свого занепаду, силі московській улягаючи.

Тут, у цьому розділі спинимося над питаннями, чому ж саме занепадала державність у тій історичній обстановці. Спробу вичерпуючої відповіді на це можна би було дати щойно по опрацюванню другої та третьої частини цієї роботи, доки ж цього не зроблено, я змушений обмежитися лише частковими розв'язаннями поставленої проблеми.

На протязі цієї праці ми не раз підкреслювали перевагу так у засобах, так і в безоглядності методів, московської сили над українською й цим вказували на зовнішні фактори ліквідації нашої державності, тепер поспробуємо кинути оком на причини внутрішні, бо стабільність державного організму є у великій мірі наслідком внутрішнього його стану.

Державність наша впала не тільки й може навіть не стільки від ударів зовнішньої сили, як від своєї внутрішньої слабості. Щоб ця слабкість стала перед нами з очевидною ясністю, звернімося до розгляду насамперед того стану, який у тодішніх часах був носителем нашої державності, до стану козацького. Чи було наше козацтво міцно алютованою, на основі єдності інтересів та спільності цілі суспільною групою, що мала б силу творити собою кістяк державного організму? Чи могло наше козацтво при своїй тодішній внутрішній структурі роль організаторів державного життя виконувати? Чи росла та збільшувалась потуга козака в міру росту та комплікації відносин у природному житті? Чи свідомо була ця верства нашого народу своїх державних завдань? Чи мала вона колективне почуття своїх обов'язків перед краєм? Чи ясно світив перед нею ідеал незалежного життя державного?

5.2. Положення козацтва

Вже на початку цієї роботи, у зв'язку з питанням, чому акція Мазепи не набрала характеру широкого народного руху, ми вказували, що козачий стан не був монолітним. Шукаючи відповіді на ряд поставлених собі тут запитань, ми повинні передусім спинитися на цій характеристичній для нашого козацтва доби Скоропадського роз'єднаності козачих шарів та на розвоєвих тенденціях взаємовідносин між цими шарами.

5.3. Диференціація козачого стану

Верхи козацтва, старшина та значне товариство мали виразну тенденцію перебрати на себе соціальну роль колишньої шляхти Речі Посполитої, маса козацтва середньої заможності неспокійним оком дивилася, як із її поплічників у недавній боротьбі за спільну волю й долю – старшини та значних товаришів, зачинають вилуплюватися колишні польські можновладці; низи козачі перебували у стані пливкому, стаючи близько тої невиразної межі від посполитих, по той бік якої легко було чи самохіть чи неволею опинитися.

В цілому козачому стані наростали внутрішні антагонізми на ґрунті маєткових відносин. Козачий стан, як соціальна цілісність не сформувався в виразно окреслену замкнуту структуру; точних компутів козацьких не було, й це дозволило відбуватися дифузії між козацькими низами й посполитими.

Вказуючи на антагонізми між окремими шарами козацького стану, ми далекі від думки, що який би то не був стан тих внутрішніх антагонізмів не має, чи мати не повинен; але звичайно у стану, що переживає період свого росту та зміцнення сил, поза тими антагонізмами бувають також спільні інтереси такого значення, такої притягуючої сили, що зцементують антагоністичні шари даного стану; окремі наверхствовання його, борючись між собою, усе ж не нищать одно другого цілковито; пов'язані між собою спільностями економічної бази, правного становища, політичних устремлінь, такі шари певного стану навіть у напруженому виявленні своїх життєвих розбіжностей не

тратять почуття своєї солідарності. Завдяки цьому всьому стан може не тільки сконцентровувати свою енергію, не тільки дати вияв своєї суспільної сили, а також набирати ширшого розмаху, більшої розгоновості у своєму рухові на стадіоні історії, як і через поповнювання тими елементами, які з інших станів у порядку суспільної селекції до нього вливаються.

Не так було в нашому тодішньому козацькому стані. Його вершечок – старшина й значні товариші, не добачаючи, що лиш доти вони зможуть старшинувати, доки буде міцна козака маса, своїми руками її ослаблюють, систематично звужуючи землеволодіння рядових козаків шляхом скуплі, а то й насильного захоплення їхніх ґрунтів, і цим підготовляють перехід зубожілих козацьких родин у стан посполитих, а щоб процес того переходу прискорити, безоглядних зловживань допускаються.

5.4. Процес росту економічної сили старшинства

Зріст тодішнього великого землеволодіння, поминувши надавання універсалами, в якому була додержана видимість права, уявляє собою переважно шерех праволомств, чи хитрою підступністю, чи явною кривдою, чи зручним шахрайством.

Ось подивімося, як обезземелював козаків та привертав їх до послушенства Андрій Лизогуб, свояк Скоропадського. Перш за все треба вказати, що він привласнив собі виключно право у своїх маєтностях скуповувати чи брати в заставу козацькі та селянські ґрунти. Це була тенденція не тільки його, а й усіх тодішніх державців, і в цьому напрямі вони до певної міри йшли один одному на руку, сприяючи тим компактній концентрації в старшинських руках земельних просторів. Взаємна підтримка в цьому напрямі серед старшини мала характер своєрідного тихого порозуміння щодо сфери впливу, і звичайно, добросусідські відносини полягали в тім, що один державець не дозволяв своїм козакам та селянам брати в заставу ґрунти козаків чи посполитих другого державця. Завдяки цьому кожний із державців таким чином набував собі монопольне становище регулятора процесу мобілізації землі у сфері свого впливу, і, розуміється,

регулював ту мобілізацію так, що зрештою майже всі підпадаючи продажу участки до його власних рук попадали. Взірцем такої «добросусідської» земельної політики може бути лист генерального судді Кочубея з р. 1707. *«Вамъ – пише Кочубей – якъ козакамъ и посполитымъ людемъ села моего Ярославца, даю приказъ симъ моимъ писаниемъ ктобы колвекъ вамъ мель зъ людей погребскихъ (с. Погреби належало Лизогубові) якій колвекъ грунтъ, либо поле або гай въ заставу пускать, потребуючи себе у васъ грошей, абысте потай тамошнего старшого, яко то старостинного дозволения и осведченя албо війтового, не въ кого ніякого грунта не важилися пріймовати и грошей своихъ позичати... бо доношено мне, же некоторыи назвеш (тобто – погребські люди) гроши забраши отъ своего застановленного грунта, прочъ уходятъ, зачимъ еже потай отъ сего часу такую садибу хто пріметъ, не ознаймившись старшимъ, то гроши его пропадутъ»*⁵³².

Проте хибно було б думати, що такий лист Кочубея продиктований лише добросусідською солідарністю; крім неї мусіли грати тут роль також іще й егоїстичні міркування. Річ у тому, що маєткові земельні відносини могли стати джерелом персональної залежності одної сторони від другої, й коли б, наприклад, хто з посполитих кочубеївого маєтку став посідачем заставленого в нього ґрунту, що належав перед тим колись із посполитих Лизогубової маєтності, то новий посідач став би тим самим у залежність від Лизогуба та мусів би з того ґрунту Лизогубові послухно відбувати, й тим зменшувалась би можливість експлуатувати таку людину Кочубеєві. Отож для уникнення такої подвійної залежності пани давали розпорядження подібні щойно цитованому. Треба пам'ятати, що заставлявання козачих ґрунтів мусіло тоді набирати ширших розмірів, бо біда від постойв московських *«ратныхъ людей»*, військових операцій, тереном яких була Україна, нарешті далекі козачі походи приводили до зубожіння наше козацтво, й воно шукало виходу з цих матеріальних труднощів у заставах, не передбачаючи, що знайде там не вихід, а руїну. Лизогуб, не маючи жодної конкуренції, зосереджував у своїх руках

застави козацьких ґрунтів; спочатку він залишав тих козаків на їх же заставних ґрунтах у ролі підсусідків, а по якомусь часі, як вони вже зачнуть освоюватись з відбуванням йому певних повинностей, він зачинав вимагати від них послушенства, як від звичайних посполитих. Цей гіркий перехід на нижчий ступінь суспільних сходів у тих часах можна було засолодити вказівкою, що нове становище увільняє від обов'язків у тяжкі петровські походи ходити, й на цей гачок ловився не один із козаків, покірно лямку посполитого тягла на себе надягаючи.

5.5. Доля рядового козацтва

Але бували і протести. Так, у селі Соснівці отаман Іван Величко поскаржився, що Лизогуб тим способом утискає козаків. Скоропадський розпорядився Лизогубові утисків козакам не робити. Тоді Лизогуб, щоб помститися Величкові та викинути його самого з козачого стану, підносить таку справу: колись давно Величко купив у козака Шостаченка козачий ґрунт, на якому сидів від р. 1702; тепер Шостаченків син, мабуть не без інспірацій Лизогубових, складає акта, що він хоче той ґрунт від Величка відібрати, а продає його Лизогубові; на основі цього Лизогуб вигнав Величка з його ґрунту, а той боючись доходити сього права проти такої впливової особи як Лизогуб, міг поскаржитися про свою кривду щойно аж через кільканадцять літ вже вільямінській колегії: *«не терпів я такої муки, будши на турецькій каторзі в полоні, яку довелось мені терпіти від нього, Лизогуба. Прикував він мене за шию «до комина грубного» й «курилъ» (душив) мене димом неділь сім, та ще в саму робочу пору... хвалився застрілити мене, а потім забрав двір і поле моє, а я змушений був тікати та блукати в полтавськім полку літ тринадцять»*⁵³³.

Крім застав, втрачали козаки свої ґрунти в лизогубівських маєтках ще й завдяки лизогубівським шинкам: звичайно як козак *«напивав»* у його шинку більшу суму грошей, то Лизогуб забирав у нього за цей борг землю, а з козака робив посполитого. Дуже розповсюдженим способом обезземелювання була скупля.

⁵³³

Скуповування козачих ґрунтів проводила старшина, широко зловживаючи своїм урядовим становищем: як лиш припаде до вподоби комусь із неї козачий гай, левада чи сіножать, так за-раз починаються на того козака переслідування – то до походу його засилають, то на стійку женуть, то попросту силоміць його худобу під претекстом якоїсь незначної провини забирають, і так нещасного постійними утисками приведуть до такого стану, що він рішає *«позбывши свои ґрунта... себе изабрести жутчую отраду»*⁵³⁴ та йде зі свого насидженого місця світ-за-очі, щоб лише надалі такої тяготи не терпіти. Але продати свою землю будь кому такий козак не може; його ґрунта неминуче мають по-пасти до рук того самого державця, який його до продажу зму-сив; коли ж би хто відважився всупереч волі державцевій про-даж ізробити, то на такого могло впасти навіть обвинувачення в намірах втікати з Гетьманщини на Правобережну Україну, а за це знов починалися репресії, передовсім у формі конфіскації, при яких такий, наприклад, багатий полковник, як Іван Чарниш, зять Скоропадського, не соромився, як тоді казали, *«заґрабити»* у звичайного козака таку для одного з перших багатців Гетьман-щини дрібницю, як *«товару двоє, гусей тридцятєро, трохъ те-лярей грошей»*⁵³⁵. Той же Чарниш, як стверджує універсал само-го Скоропадського, виданий р. 1719 під пресією Меншікового охоронного листа гайворонським козакам, *«болшъ насиліємъ людскіє поля сенокосы и степъ... самъ велелъ, а старости его позаездили»*⁵³⁶. Взагалі Чарниш, своєю посвояченістю з гетьма-ном та становищем генерального судді користуючись, проявляв таку нестриманість у своїй зажерливості, що перевищив усіх тодішніх своїх сучасників, та злочинствами в нагромаджуванні багатств, як і розмірами майна цією дорогою придбаного. Він од-наково не пропускає можливості захопити величезні земельні простори якого не будь козачого товариства й поруч із тим за-ґрабити *«мизерную субстанцію»* якого не будь сільського старо-сти.

534

535

536

5.6. Дрібна старшина

Таке «скуповування», при допомозі насильства могли робити ті зі старшин, що мали порівнюючи високе суспільне та службове становище. Дрібніші з неї, не маючи великої сили, мусіли поводитися при своїх земельних «операціях» лагідно, як тоді сказали б «політично», але не менше праволомно. Ось подивімося для прикладу, як саме скромний пирятинський сотник Семен Вакуленко «купив» у козака Матвія Черкуненка р. 1718 дворище зі «стенкою» (кусом ліса) за вісім кіп грошей. Козак його сотні М. Черкуненко украв у другого козака бджоли та підкинув третьому козакові, щоб вийшло, ніби той є злодій. На суді – це виявилось. Суд полковий лубенський присудив *«Матвея Черкуненка, яко подступцу на честь людскую чигаючого, шибеницею карати»*⁵³⁷, але – простодушно записує у своїй господарській книзі Вакуленко – цю справу *«укончилиємъ уважаючи на обе стороны, яко на сторону жалующой стороны, такъ и на сторону Матвея Чаркуненка. Зъ тоей причины мне досталося дворище зъ стенкою»*⁵³⁸.

Старшинське землеволодіння ширилося коштом землеволодіння козаків звичайно таким швидким темпом, що зачавши придбання одного ґрунту, зручний старшина впродовж десятка літ ухитрявся заволодіти майже цілим селом. Типовим для такого процесу наростання старшинських латифундій за Скоропадського може бути Галаганова маєтність у селі Озерянах. Коротка її історія така. До Озерян приїхав на життя пан Андрій Себастьянович, щоб орендувати там корчму. Корчмарюючи, він завів добрі стосунки з населенням і попросив мешканців подарувати йому леваду, пообіцявши за це дати на церкву *«золотыхъ десятковъ денегъ»*⁵³⁹. Село на це пристало, але Себастьянович грошей на церкву не дав, а леваду занехав, бо *«въ чинъ старшинства случай его позвалъ»*⁵⁴⁰. Аж р. 1718 приїхав до Озерян Себастьянович,

537

538

539

540

вже тоді полковим суддею буди, разом із полковником Галаганом. Галаган попросив у Себастьяновича подарувати йому цю леваду. На це Себастьянович у присутності озерянських селян та козаків сказав так: «за ведомомъ сихъ же поселянъ, я вашеце добродю дарую»⁵⁴¹. Цей діалог став певною підставою зачатку Галаганового землеволодіння в Озерянах, а за дев'ять літ Галаган мав там уже 154 двори.

Ці пани прикладами показали, як обезземелювали рядових козаків, у поспольство їх затаскуючи, такі багаті та дуже впливові старшини, як от Лизогуб та Черняк, старшини середньої руки, як от Галаган та дрібніші на взірць Вакуленка.

5.7. Риска з гетьманування гетьманихи

Тепер не зайвим буде для повноти картини представити уривок із господарської діяльності гетьманихи Насті Скоропадської, діяльності, завдяки якій теж затиралася межа між рядовим козацтвом та посполитими. Року 1718 написала Настя лубенському полковникові Василеві Савичу, що на р. Удаї, коло села Гурбинець один козак зробив греблю та поставив млин, а вона це все в нього купила «для потреби двору рейментарского»⁵⁴², і посить Савича постаратися про напругу греблі. Савич дає наказ, щоб козаки й посполиті аж із п'ятнадцяти окружних сіл вигнали належно греблю й на далі «по давньому обикновению» її направляли, а пирятинській старшині він наказує, щоб та «виганяла тихъ селян въ часъ потребный..., а вишеупомянутых сил жители як козаки такъ и посполитие без жодной очурности предреченную новую греблю гатити повинни...»⁵⁴³. В цьому прикладі все характеристичне: й самий факт куплі, й лист гетьманихи до Савича, й наказ полковницький.

5.8. Інші шляхи розкозачування козаків

Крім цих різноманітних способів деградувати козака до ста-

541

542

543

ну посполитого в дорозі обезземелення, практикувався ще один спосіб, при якому діло велося вже не від матеріальної основи до правних наслідків, а на відворот.

Маю на увазі розкозачування козаків та переведення їх у стан посполитих через інститут курінчиків. Звичайно, знатний військовий товариш випрошував бувало собі універсал, яким йому визначалася певна кількість козаків *«до службъ у походахъ войсковыхъ и такожъ для посилокъ зъ письмами»*⁵⁴⁴. При цьому малося на увазі такі служби й посилки, які мали характер публічно-правний, але поступово курінчиків цих зачинали вживати для послуг приватних, і по якімсь часі вони переходили на роль персональних слуг значного товариства, що для нього воду возять, дрова рубають, груби палять та інші приватні *«роботизни»* відбувають. По кількох роках такого курінчикування козак відривався від свого козачого товариства, зливався поступово з посполитими й нарешті *«випадав»* з козацьких компутів, затираючись між тими посполитими. При цьому процесі його козачі ґрунта переходили слідом за своїм посідачем в число земель тяглих. Траплялися випадки віддачі козаків для обслуговування потреб значніших людей навіть обминаючи інститут курінчиків, що мав за собою в минулому давню традицію. Так лубенський полковник Андрій Маркович р. 1719 наказав пирятинській сотенній старшині, щоб *«для послуги»* було дано сотникові Вакуленкові кілька козаків ремісників – один кравець, один швець, один коваль, двоє рибалок, і всіх їх за виконання тої послуги наказано було увільнити від усяких повинностей крім *«ралцовой и даточной»*⁵⁴⁵. Дехто з енергійних старшин пробував обертати козаків у посполиті без перед цим описаних поступових способів, а намагався робити це одразу при допомозі репресій. Так на полковника Галагана була р. 1720 скарга, що він козаків *«принуждаєть... перейти въ посполитые и для того садить въ тюрьму»*⁵⁴⁶.

⁵⁴⁴

⁵⁴⁵

⁵⁴⁶ А. Лаз. Очерки малорос. фамилий. Рус. Арх., 1875, I, ст. 322.

5.9. Історична конечність занепаду козачого стану

Цими комбінованими способами старшина та значні товариші, очевидно, несвідомо прокладали дорогу новим, історично необхідним формам суспільно-економічного життя, й було б хибно процес розкозачування розуміти лише, як результат насильств та зловживань козачих верхів над цілою козачою масою. Цей процес був наслідком минулого господарського життя всієї країни, життя визначеного подіями попереднього століття, обумовленою історичною обстановкою, спричиненого грою економічних факторів, що з неминучою конечністю вели до поміщицького капіталізму в Гетьманщині. Згадані зловживання та насильства лише прискорювали перебіг подій, розвоює тенденція яких позначилася ще за Мазепи. Коли козачий стан переживав таку глибоку кризу, яка знаменувала його внутрішній розклад, то не під силу йому було виконувати функції носителя нашої державності; історична кон'юнктура вимагала росту організуючих сил державного організму, а тут відбувався їх занепад; роз'єднаність козачого стану на лінії державно-політичній. Власне ті зловживання, про які ми згадували, були проявом банкрутства козачих верхів, а банкрутство козачої маси, проявлялось у тім, що вона перестає бути свідомо своїх завдань збройних оборонців краю, тратить почуття своєї військовості та переймається світоглядом гречкосія, й тому не тільки дає себе виростаючим панам-державцям осідлати, а навіть сама часом не від того, щоб шию свою в послушенське ярмо вставити, щоб лишень несення обов'язків з козачим станом зв'язаних – уникнути. Для характеристики переродження козацтва в тільки що згаданому напрямі наведе такий приклад: р. 1720 дав гетьман Скоропадський козакам с. Єреміївки лубенського полку наказ вийти на будову київської фортеці та перевезти військові запаси від Дніпра до Полтави. Козаки цього не виконали, покликаючись на те, що їм це забороняє єреміївський державець Галаган. Ми знаємо, що тодішнє козацтво, коли хотіло, то вміло доходити своїх прав супроти людей значніших, ніж Галаган, але тут ходило не про права, а про обов'язки, й от єремійці Галага-

ном прикриваються просто тому, що їм вигідніше було державцеві повинність відбутися, ніж у далеку дорогу на фортифікацію чи фурманку вирушати. Прийшлося гетьманові спеціальним універсалом таке «глупство и ослушаніє» осудити та строго упоминати, суворо загрожувати й рейментарське наказувати, щоб єреміївські козаки несли слухняно козачі обов'язки, бо інакше кожного з єреміївського товариства, хто цьому «універсальному указу» спротивиться, будуть «забивши в колодки», до Глухова під арешт привозити й тут непоблажно «без усякого пофельгованя карати»⁵⁴⁷.

5.10. Скоропадський та процес розпаду козацтва

А як же до цього процесу ставилася державна влада гетьманська? Чи клала вона межі його хворобливим проявам, чи стримувала хижацькі апетити одних, чи підтримувала ослаблену відпорність других, чи регулювала його, коротко сказавши, відповідними заходами, як це було за Мазепи та як це звичайно робить кожна державна влада свідомо своїх державних завдань та своєї історичної ролі. Ми старанно шукали слідів планової гетьманської політики в цьому напрямі, але їх не найшли. Гетьман Скоропадський йшов в ногу з цим процесом розкозачування козаків і не тільки його не стримував, не тільки не нормував, а навіть постійно затаював його від московської влади, яка не могла бути до цього байдужою, й тим сприяв прискореному ходові розкладу козачого стану. Так у донесенні своєму цареві з 2. V. 1722 р., наприкінці свого гетьманування, після тих численних скарг, які до нього впродовж 13 літ вступали, він уважав можливим писати, що козаки «*которыхъ деды и отцы въ козацкомъ чину были, ти и теперь суть козаками, а въ поганство никого изъ нихъ не принуждано*»⁵⁴⁸. Можна було б навести цілий реєстр скарг на різних державців, з яких стало б очевидним, що донесення розминалося з історичною правдою, але щоб не обтяжувати цієї роботи перерахуванням усяких судових матеріалів, про

⁵⁴⁷ А. Лаз. Из истор..., К. Ст., 1891, II, ст. 218.

⁵⁴⁸ Максимовичъ. Соб. соч., I, ст. 549.

які до того ж можна не безпідставно висловлювати погляд, що вони, як документи односторонні, дають однобічну, може занадто темну картину, я наведу тут цитату з універсалу самого Скоропадського, яка показує його власну роль у поневолюванні козаків у підданство. Ось що писав гетьман до козаків почепської сотні в липні 1710 р.: *«Все́му старшему и меншему войскового чина, въ сотне почепской жительствующему, товариству, объявляемъ: прислалъ ко мне князь Меншиков сначала в письме, а теперь въ другой разъ черезъ генерала Федора Шидловского желание свое, чтобъ мы позволили вамъ козакамъ почепской сотни, быть подъ владеніемъ и послушаніемъ его княжеской светлости, вместе съ посполитыми крестьянами. Зная, что за отдачею крестьян почепской сотни во владеніе князя, вамъ козакамъ трудно нести на себе все общественныя повинности, о чемъ вы не разъ и жаловались, мы нашли что быть вамъ въ такомъ раздвоеніи не подъ однимъ его светлости владеніемъ – трудно, вследствие этого и уважая волю и желаніе его князей светлости, увольняемъ васъ отъ всякой войсковой службы и отъ полковыхъ повинностей и определяемъ всю сотню съ товариствомъ для вашей же пользы и облегченія съ иными почепскими посполитыми жителями въ одинаковую его княжой светлости державу и владеніе»*⁵⁴⁹. В цьому універсалі справа представляється так, ніби цілу сотню козачу віддає гетьман Меншікову для її ж «пользы и облегченія» та ніби цим іде на зустріч козачим бажанням, але це лише стилістичне крутіїство, характеристичне так для фактичного, як і для юридичного автора універсалу, на ділі ж козаки до такої міри цьому противилися, що у відповідь на універсал зчинили заворушення, яке прийшлося здушувати силою, а потім впродовж 10 літ добивалися вони в Москві скасування цього «облегченія», аж поки зрештою не добилися.

5.11. Зайди прискорюють розклад нашої держави

Коли ось так розкладався стан козачий завдяки об'єктивним причинам та при допомозі злочинів та надужить нашого урядово-

⁵⁴⁹ А. Лаз. Люди стар. Мал., Истор. Вести, 1890, авг., ст. 713-14.

го й приватного панства, коли, між іншим, внаслідок цього розкладу ослаблювалися й розкладалися елементи державності нашої, то цей процес занепаду ще більше форсували всякі проїдисвіти чужинці, що власне за часів Скоропадського в Україні зачали розпаношуватися. Саме тепер глибше запускають коріння в нашу землю всякі Бразулі, Милорадовичі, Капністи, Гронескули, Требинські, Афендики, Кіциші, Мілютінови, Рагузінські та інші благородні й худородні зайди, яких до нас привело або авантюрицтво або явна чи тайна служба московському цареві в його війнах проти турків. Зайнявши в Україні з царської ласки або в наслідок вигідного шлюбу те чи інше урядове становище, такі люди проводять страшні надужиття й цим дискредитують українську владу, а гетьманові трудно таких людей чи викинути чи покарати, бо майже за кожним із них стоїть якийсь впливовий протектор з ближчого царського оточення. Ось для прикладу подивимось, як себе поведив типовий для таких зайдів-чужинців гадяцький полковник Михайло Милорадович, якому канцлер Головкін просто й одверто радив зі свого полку наживатися. Ставши полковником та взявши собі за жінку доньку генерального осавула Бутовича, маючи ласку царську та прихильність його міністрів, Милорадович зачав поводити себе, як ні від кого з української влади незалежний вельможа, не рахуючись ні з тутешніми законами, ні звичаями, ні урядовими українськими особами чи установами. Він усунув від управління свою полкову старшину, й вона скаржилась гетьманові р. 1719, що за нею зісталися лише порожні титули, бо полковник скасував спільні для козаків та посполитих ратушні суди, доручив ведення урядових ратушних справ своїм слугам, став відбирати ратушні та старшинські доходи на свою особу, заборонив звертатися до полкового судді (ним був тоді відомий літописець Григорій Грабянка) чи полкової старшини, й у наслідок цього, продовжує скарга, *«стало у нас тепер так: що слуга, то й суддя, а полкові осавули – слуги та фурмани, а полковницький прикажчик – полковником наказним»*⁵⁵⁰. Слуги його виганяють козаків

⁵⁵⁰ А. Лаз. Люди стар. Мал., К. Ст., 1882, I, ст. 481.

на самі принижуючі роботи, позаїжджали до смерті козацьких коней по полюваннях ними ганяючи, розбивають на шляхах людей та грабують по ярмарках, сільських урядників киями б'ють, у колодки забивають, уряди від них відбирають, хапають людей по торгах, б'ють колами, кидають у в'язниці та держать їх там аж доки кожен не викупиться. Коли ж хто прийде скаржитися на це до полковника, то він сам такого оскаржувача *«за лобъ воро-чаючи по двору и кіємъ бьючи немилостивно примовляетъ, что и многимъ тутъ нужно дать знать себе»*⁵⁵¹. Син та жінка Милорадовича теж мішаються до полкового управління, Милорадовичка зневажає полкових урядових осіб, суди судить, писані декрети старшині касує, розпорядження свої в полку розсилає, називає полкову старшину та сотників собаками, а жінок старшинських *«нецнотами»*. Це останнє особливо обурювало ображених, бо цінувальницею моральності виступала пані, що породила Милорадовичу нормально виношену дитину вже за п'ять місяців по шлюбі; але яку оборону могла собі тоді найти добра репутація жіноча, коли були то часи, в яких саму гетьманиху цар Петро *«въ вышнем суде... блудницею называлъ»*⁵⁵². Старшина, перше, ніж подати до гетьмана цю скаргу про таке чотирьохлітнє урядування Милорадовича, зверталась із відповідним проханням до нього самого безпосередньо, але полковник на це відповів так: *«дам фіскалам старшині по триста київ і як відіб'ю шкуру від кіток, то тоді скажу їхати до царя зі скаргою»*⁵⁵³.

Ця скарга в гетьмана не могла мати ніякої сили, бо Милорадович поїхав до царя й узяв від нього грамоту, якою Петро *«повелевалъ гетману, генеральной старшине и полковникам Милорадовича въ томъ чине (полковницькім) надлежащимъ образомъ иметь»*⁵⁵⁴. Після цього Милорадович *«учинился в полку самовластителемъ какъ бы въ своей отчине»*⁵⁵⁵. Розпорядився він щотижня виганяти козаків полкової сотні до свого двора

⁵⁵¹ Там само.

⁵⁵² Сол., т. XX, ст. 1647; Екстракт зі скарги Д. Забіли.

⁵⁵³ А. Лаз. Люди стар. Мал., К. Ст., 1882, I, ст. 481.

⁵⁵⁴ Там само, ст. 483.

⁵⁵⁵ Там само.

на сторожу, де вони мусіли всі чорні роботи відбувати; вдовиць козачих Милорадович брав до двору свого нарівні з найманими служницями шмаття прати, посуд на кухні чистити, хати білити та всю нижчу роботу виконувати; козачі ліси Милорадович самовільно рубає та пустошить, змушує козаків йому сіно косити, поля орати, жати, молотити та всі роботи відбувати, ніби посполиті; а для цих останніх запровадив він щоденну панщину, через що в них на свої роботи не залишалось часу. Полчан своїх та все населення Милорадович обтяжив натуральними податками, а крім того, шукаючи збуту предметам свого торгу, який він провадив досить широко, змушував населення купувати від нього горілку, сир, ікру, та інші товари, серед яких не бракувало навіть ягід горілчаних, що розцінювалися по гривні за відро. Застосовуючи в Україні турецькі способи урядування та господарювання, Милорадович не знав ніякого впину у своїй жорстокості, та виявляв її в випадках самих несподіваних. Наведу тут один каркантний приклад. Під час царицинського походу пустила старшина у степу на зайців своїх хортів; хірт полкового сотника пирятинського перегнав хорта Милорадовичевого та спіймав зайця. Сотник узяв дичину й пішов до полковника, щоб йому її презентувати, але той, не давши сотникові й слова вимовити, вдарив його олов'яною пляшкою межи плечі та став бити кулаками по голові. Пирятинський сотник після цього звернувся до старшини, щоб вона протестувала з приводу такої зневаги, зробленої на очах у війська; тоді Милорадович на це закричав: *«писали ви вже скаргу до гетьмана, та я тую супліку так ужив, як сам знає (що соромно й пояснити), те ж буде і з новою вашою скаргою»*⁵⁵⁶.

Подібно до цього повадився сотник іркліївський Слобуй Требинський, сотник Ковалівський, шваґер судді генерального Кіциш та інші. Цей букет балканських *«кавалерів»* приоздоблювався гірляндою москалів з аналогічними способами поступування. Щоб не лишитись без прикладу щодо цього, додивімося, як провадив розмежування почепських земель для Меншікова

⁵⁵⁶ Там само.

р. 1720 дяк Лосєв. Він фальшував границі й побоями змушував місцеве духовенство криво свідчити, що до почепських маєтків належать чужі землі, коли ж дехто з духовенства не заважаючи на биття, цього не хотів робити, то таких він ось як «усовіщував»: *«не ведаєшь ты, попъ, не по тебе, растакой матери, на Москве митрополиты и архіереи звезды личать, сопротивляючіся власти», або: «не вась детей б.....нихъ, митрополиты и архіереи на шибенеци висять, а вы, попы, власти противитесь»*⁵⁵⁷.

5.12. Падіння престижу гетьманської влади

Під час своєї такого роду діяльності ці чужинці постійно входили в конфлікти з нашою старшиною та урядами не стільки на ґрунті службовому, а й приватних подібного ж сорту інтересів, і в цих конфліктах, де спліталася особиста злоба, політична боротьба, економічна конкуренція, демонструвався розклад гетьманського адміністративного апарату. Начальник кривдить підлеглого, підлеглий не слухає старшого, і той і другий обдирає населення; субординації немає, полковники без дозволу гетьманського з полків своїх у столицю до царя за своїми приватними справами їздять, сотник Лісовський, як сам гетьман констатує, не звертає ніякої уваги на універсали та листи Скоропадського, *«противоборствуя всегда указамъ нашимъ»*⁵⁵⁸. Безсилля влади гетьманської бачать, розуміють та використовують не тільки всякі неслухняні службовці на взірець Лісовського, а і приватні особи, як от Гаврило Милорадович, що бувши в Україні звичайним державцем, не допустив до слідства над своїми злочинами самим гетьманом посланого слідчого Чуйкевича та проти нього *«оказавши... свои сарказмы»*⁵⁵⁹, схопив усі слідчі матеріали й пішов собі додому. Цей вчинок його зістався, між іншим, безкарним.

Завдяки цьому всьому та іншому цьому подібному, для населення стає очевидним, що влада гетьманська – це майже по-

⁵⁵⁷ Лаз. Оп. ст. Мал., І, полк. Старод., ст. 283.

⁵⁵⁸ С. Мор. Ф. Лисовск..., К. Ст., 1891, XI, ст. 443.

⁵⁵⁹ А. Лаз. Люди стар. Мал., К. Ст., 1882, І, ст. 496.

рожня бутафорія, й, наприклад, коли стародубський обозний Іскра побив прилюдно р. 1710 на ярмарку погарського протопопа за те, що той не хотів вінчати Іскру з московською *«беглою девою»*, то купці ярмаркові говорили між собою: *«що може зробити гетьман панові Іскрі? – Він сам рівний гетьманові та нікого не боїться»*⁵⁶⁰.

Гетьман справді мало що міг зробити для направа цього розгардіяшу; одних він залишав без кари за своїми *«многими оккупаціями»*, других *«за свойством»*⁵⁶¹, там руки гетьманські були за короткі, щоб когось дістати, тут вдача його м'яка, пасивна не дозволяла кару наложити, загалом же – під його региментом адміністрація випадала в хаос.

5.13. Становище суду

Коли ось так було схарактеризоване управління, то, натурально, в гармонії до нього мусів бути суд, і він справді, перебував у стані аналогічному. Ми вже знаємо, як та яким вислідом і для сторін і для себе засягав у судові справи сотник Вакуленко. Подібно до того судили не тільки полкові суди, а й суд генеральний. Справи в генеральнім суді тяглися звичайно дуже довго; часом це бувало через те, що суддя виїздив на кілька місяців до своїх маєтків і не було кому судити; часом, як мотив подавалося, що *«розищики... для следующихъ святъ въ дома свои розехались»*⁵⁶²; інколи причиною бувала відсутність свідків, що ходили десь у походи, деколи діло затягалося просто для того, щоб тим способом спонукати зацікавлених до подарунків. В одній із пізніших скарг р. 1724 позовниця, нарікаючи на Чарнишове затяжне урядування, пише, що *«за тие все года (цілий період гетьманування Скоропадського) чолобитствуячи такожъ и на проездъ витратила денегъ семсотъ сорокъ золотихъ и чтири злотіи»*⁵⁶³. Справа відомого вже нам македонського кавалера Кіциша з Чарнишом тяглася з р. 1715 аж до р. 1724, не зважаючи

⁵⁶⁰ Лаз. Оп. ст. Мал., I, ст. 71.

⁵⁶¹ Модз. Ген. судья Чарн..., К. Ст., 1904, III, ст. 344.

⁵⁶² Там само, V, ст. 194.

⁵⁶³ Там само, ст. 206.

на те, що з московської колегії закордонних зносин, приходило розпорядження розглянути це діло «безволокитно». У випадках коли скаржилися гетьманові на самого суддю, Скоропадський передавав діло в генеральний суд, себто тому ж Чарнишові, а той, розуміється, ніколи не рішав справи собі на шкоду, суплікаторам же приходилося зазнавати Чарнишової помсти й, наприклад, гайворонського отамана, що подавав скаргу на Чарниша від імені всіх своїх козаків, генеральний суддя за це *«быль кіями нещадно»*⁵⁶⁴. Після цього нічого дивного, що при такому способі урядування генерального судді, покривджені в розпачі писали Скоропадському: *«Помилосердствуй, вельможный добродей, надъ нами, сиротами! Где намъ на его суда искать?»*⁵⁶⁵. Добитись розв'язання якогось діла можна було щойно з великими добровільними а часом і примусовими видатками, при тім розмір тих видатків упливав на рішення судове часом більше, ніж відповідні параграфи законів. Відгомін таких зловживань було чути навіть за гетьмана Апостола. Так погарський сотник Галецький скаржився Апостолові, що генеральний суддя Чарниш *«при росправе дела его въ генеральному суде съ погарцями насильно побралъ у него многіе взятки: златоглавами, поясами дорогими, конми и прочим, на тысяч шесть съ лишком, а суду справедливо-го не далъ»*⁵⁶⁶. Стародубський полковник Жоравка, попавши під суд за зловживання, щоб пана генерального суддю добре успособити до себе, р. 1719 видав такий прецікавий, для тодішніх відносин характеристичний, документ: *«симъ открытимъ листомъ объявляю, ижъ его милость пан Иван Чарнишъ, судія генеральній, презентовалъ мне купцій записъ на футор з греблею и грунтами отъ Николая Єремеевича, бившого сотника сердюцкого набитій; по вичитанню прето вишъ изображенной купчой чинячи тому новокупленому футоровъ вспонеженіе, по добротной моей пріязни, селце Синій Колодезь, мною владеемое, уступивши его милости пану судіи, во владеніе даю в зуполное – которою куплею и помянутимъ селцемъ владеючи, его милость*

⁵⁶⁴ Там само, ст. 211.

⁵⁶⁵ Там само, ст. 210.

⁵⁶⁶ Там само, ст. 201.

волен будет отъ ясновелможного его милости пана гетмана уневерсальную получить конферіацію»⁵⁶⁷. Наведені приклади дозволяють думати, що не було перебільшення в царській грамоті до Скоропадського з 29. IV. 1722 р., де, між іншим, Петро про судівництво писав так: «въ судехъ генеральныхъ чинятъся ради взятковъ и великихъ накладовъ, многіе неправды, отъ чего бедные козаки, кому больше наложитъ нечего, и съ правдою обвинены бывають»⁵⁶⁸. Така корупція в генеральному суді вже сама собою може бути свідомством, що не краще стояли справи в судах нижчих інстанцій. Щоб не наводити дальших прикладів із судової практики нижчих урядів, я пригадаю, як їх характеризував по смерті Скоропадського Полуботок у своєму наказі з 19. VIII. 1722 р.: «атаманя и войти въ шинковыхъ дворахъ при пиятице, судятъ и на винного шию набивають; чтобъ отселе въ пристойныхъ местахъ не пянственнымъ но тресвымъ умом людей жалобливыхъ зъ обжалованными справи слухали и скончевали; корчевные же суди аби вовся одставлени и искорененны были»⁵⁶⁹. Такий стан нашого судівництва та управління змушував населення звертатись до московських воєводів, і, треба сказати правду, втручання московське у сферу управління та суду було в великій мірі хаотичністю цих двох наших офіцій викликане. На початку гетьманування Скоропадського кн. Голіцин, цей один з найагресивніших ліквідаторів нашої державності, не відважувався до таких справ мішатися. В листі до гетьмана з 17.X.1709 р., сповіщаючи Скоропадського, що до нього «многократно... приходятъ и докучаютъ изъ разныхъ местъ козаки» зі всякими скаргами, кн. Голіцин виразно зазначає, що справи ці «то дело не мое», і через це, продовжує Голіцин, «съ томъ извольте разсудить по своему премудрому разсужденію»⁵⁷⁰. Але коли того «разсужденія» систематично бракувало з боку гетьмана, то неминує мусіти до нього взятися адміністратори московські.

⁵⁶⁷ Там само, III, ст. 25-6.

⁵⁶⁸ Там само, V, ст. 200.

⁵⁶⁹ Лаз. Отрывки изъ дневн. генер. канц., Чт. Нест. Лет., 1898, XII, отд. III, ст. 95.

⁵⁷⁰ Судієнко. Мат., т. II, ст. 14.

5.14. Затемнення ідеалу нашої окремішності

Розкладові стану козачого на ґрунті економічному, ліквіда- торству державності нашої у сфері політики, адміністрації й суду, товаришувало затемнення ідеалу державного серед нашого старшинства. Колись, в часах руїни, дорошків наказний геть- ман Яків Лизогуб, застерігав населення, щоб воно не піддавало- ся «на тайное лукавство» сусідніх держав, які «наших лакомих на уряди людей потішають старшинуванням та приваблюють до себе обіцянкою милості», і виразно сформулював постулат нашої державності, ось у яких словах державності польській та московській його протиставляючи: «монарх московський, король польський... дбають про заспокоєння своїх держав, про те ж саме треба дбати й нам; ми повинні одностайно старатися про забез- печення своїх вольностей та про спокій батьківщини»⁵⁷¹. Попере- дні розділи цієї праці подають доволі фактів, з яких видно, що «тайное лукавство» приваблювання наших людей мало вели- кий успіх; в цьому розділі я досить навів прикладів того, як ідея «вольностей козачих» була заступлена ідеалом старшинської сва- волі, що ж до «одностайності», то пригадаймо собі, що р. 1718 на запитання сербина Словуя Требинського до нашої старшини: «чи одинъ у васъ духъ», учасник розмови сотник полковий гадяцький Іван Пирятинський відповів: «что человекі – то іншій духъ»⁵⁷². Яка ж після цього може бути мова про спокій батьківщини, коли ті, кого історія до охорони того спокою поставила, піддалася на спо- кусу «тайного лукавства» та почесний обов'язок мечем права народу боронити – замінили на сумнівної вартості ціль під чу- жою опікою своїх власних привілеїв захищати.

Коли не забезпечило своєї власної державності наше коза- цтво, то про інші стани говорити не приходитьсь. Жодний із них у тій історичній обстановці та на тодішньому щаблі свого роз- витку не був готовий роль організатора держави від козацького стану на себе перейняти й кожний із них проблему державності свого краю був готовий розв'язувати компромісно.

⁵⁷¹ Ак. Ю. З. Р., IX, ст. 70-80.

⁵⁷² Модз. Слухи..., К. Ст., 1904, VI, ст. 459.

В такій ситуації занепад державності нашої мав прийти з необхідністю.

До цього часу, займаючись перебігом подій у їх причинному зв'язку, я спиняв свою увагу на чинниках економічних, політичних, ідейних, я займався рухами станів, народних мас, цілого нашого суспільства доби Скоропадського, на тлі соціально-психологічної атмосфери, описуючи певних осіб, що в тому чи іншому відношенні мені здалися типовими.

5.15. Особа Скоропадського

Тепер, наприкінці роботи, я вважаю потрібним присвятити кілька рядків гетьманові Скоропадському, бо має право на увагу до себе з боку дослідників та особа, якій судилося на чолі державності стояти та уособлювати її буття. Зроблю це не тому, щоб думав, ніби особа витворює основний зміст історії, – увесь метод моєї роботи показує, що я не є прихильником індивідуалістичної історії, – зроблю це тому, що те високе становище, на якому був Скоропадський, поставило його у групу історичних осіб, хоч може індивідуальні його властивості історичної фігури з нього ще не робили; зроблю це тому, що булава гетьманська відкривала Скоропадському можливості на хід історії проявляти, зроблю це для того, щоб з'ясувати, на скільки він скористав із тих можливостей, в якому напрямі їх ужив, куди скеровував, від чого узалежнив; зроблю це через те, що звичайно, у чільних дієвих особах суспільства віддзеркалюються приховані сили цього останнього, через те, що є певна функціональна таризнійність між ними, та, розглядаючи таку людину, ми улегшуємо собі розуміння персоніфікованого в ній історичного процесу.

На протязі цілої цієї роботи ми не раз мали нагоду переконатися, що в фігурі Скоропадського не має нічого над пересічного, нічого героїчного; на історичній сцені він держиться позаду, в глибині її; події відбуваються на краю рампи, часом гарячковим темпом, завжди з експресією, в них повно життя, руху, яскравих фарб, глибоких емоцій, пристрасних переживань, а гетьман, якому належало б одну з помітних ролей грати, тримається на цій естраді скоріше, як глядач, ніж головний учасник. Безсило, кволою рукою інколи він робить кілька рухів, що зістаються ма-

лопомітними для інших дійових осіб, і часом всі вони так ніби забувають, що в їхню гру також входить гетьман Скоропадський. Сам же він так ніби жде лише сигналу, щоб зайти скоріше за лаштунки, та деколи подасть аж звідти голос, щоб не здавалося, що вже його зовсім нема. В історичній драмі він держиться не як артист, а скоріше як статист; у історичній п'єсі він не має своєї власної ролі, а автор ввів його так ніби лиш для того, щоб його присутністю гру інших персонажів облегшити та до бажаної розв'язки діло довести.

Пасивний, інертний гетьман, немає сили волі у своєму управлінні певний курс тримати; даремно було б шукати в його діяльності планових заходів та розраховуваних учинків; його урядування ведеться без продуманих цілей та може бути схарактеризоване дуже влучним народним виразом: *«аби день до вечора»*. Він не є авторитетною особою в себе в Гетьманщині: його підлеглі часто його не слухають; його універсалів не виконують, як це ми вказували, козачі громади, і генеральний суддя Чарниш гетьманські розпорядження так легковажив, що коли раз Скоропадський наказав стягнути з бувшої гадяцької полковниці Трощинської двісті рублів на користь другої полковницької вдови Криницької за самовільне зрубання її лісу, то генеральний суддя просто *«не казаль... по тому указу... уплачивать»*⁵⁷³. Рівно ж гетьман не є впливовою особою в Московщині. При дворі царя гетьманську особу не високо розцінюють: коли р. 1710 в Москві відбувалися урочистості з приводу полтавського бою, то гетьмана туди навіть не запросили, а на його жалі, що він на тому царському тріумфі не був присутній, канцлер Головкін без церемонії писав, що запрошення йому не послали за браком часу. Уважне відношення в Москві до гетьмана р. 1722 не міняє нічого в цій характеристиці, бо мало воно специфічну ціль – задобрити гетьмана та засолодити йому полин гіркої вельяміновської колегії. Підканцлер Шафіров, людина, про яку всі однодушно свідчать, як про стриманого тактовного дипломата, написав раз Скоропадському листа, який мабуть зістався унікалом серед листування високопоставлених осіб та завжди буде доказом, як зневажливо

⁵⁷³ Модз. Ген. суд., К. Ст., 1904, май, ст. 205.

Скоропадського на Москві трактували. Випадок цей не позбавлений гумористичності й полягає ось у чому. – Гетьман послав Шафірову в подарунок пару коней, той на це відповів так: *«оныи кони хотя и плохи суть (не хотя прогневать вашу Яснowellможность непринятиемъ) принялъ и надеясь впредь лучшаго отъ васъ себе награждения и сатисфакции... нежели получилъ остаюсь... Шафировъ»*⁵⁷⁴. Треба було дуже невисоко в очах Шафірова стояти, щоб цей москаль забув московську приповідку: *«даренному коню въ зубы не смотрятъ»* та написав такого нечемного листа.

Гетьман Скоропадський був слабохарактерної м'якої вдачі та не мав твердості настирливим проханням відмовляти. Цю хибу його використовують усі, добиваючись маєтностей, а генерал Шереметьєв здається перевищив усіх нахабством у цьому відношенні. Довідавшись, що гетьман подарував маєтки на Україні Меншікову, Головкіну й Шафірову, Шереметьєв пише до гетьмана листа, щоб і йому такого подарунку *«лишену не быть»*⁵⁷⁵, а до цього писаннячка долучає *«Малороссійській гостинець»* – *табакерку съ табакомъ и зубочистку»*⁵⁷⁶. У відповідь на це гетьман подарував Шереметьєву також дві невеличкі дрібниці – села Ольшанку й Єрковці на Лубенщині.

Завдяки гетьманські слабохарактерності обсіли його довкола численні свояки по жінчиній лінії, й його гетьманування оберталось поволи в якусь фамілійну справу, де адміністраційний а почеси й судовий апарат попали в полон до Настиних родичів. Військова служба перестає бути рішачим при обсаджуванні урядів; більшу силу починають мати інтриги, родинні та всякі інші персональні зв'язки, особисте вислужування чи, краще б сказати, підслужування. Сотникові Соколовському балканський староста ось у яких критерій гетьманських призначень витикав: *«что ты таке и откуда узаявся, что для тебе п. гетманъ Гудовича взацного человека и заслуженного зъ сотництва вдаливъ и чести ему на веки спразнивъ для тебе самого. А ты бъ знавъ, что ты кушнірський синъ! Да хйба для того що въ герцовъ служивъ, а въ войску бакъ негде не бувъ; такъ соби у гетмана лопатою сотни-*

⁵⁷⁴ Судієнко. Мат., т. II, ст.484.

⁵⁷⁵ Там само, ст. 341.

⁵⁷⁶ Там само, ст. 343.

цтва заробивъ, що бувало кони подгрибуешъ»⁵⁷⁷.

У слабких руках Скоропадського гетьманська влада так розхитується, що кожний з полковників уриває від неї стільки, скільки йому дозволяє його особиста енергія урвати. Безрадно дивиться гетьман, як у нього заводяться полковники, що живуть собі «ни подъ чиею командою», терпляче зносить він, як не тільки Милорадович скасував у себе полкову старшину, а й його швагер Андрій Маркович зробив в Лубенському полку те ж саме; не реагує він також і тоді, коли р. 1721 Андрій Маркович, виступаючи в Ладозький похід, обманувши полкову старшину, лишив наказним полковником свого молодого дванадцятилітнього сина, за яким ще й жодних служб не було. Перебуваючи під дуже великим впливом своєї жінки Насті з Маковичів Голубової, Скоропадський без заперечень дивився на таке запровадження деспотизму.

5.16. Гетьманиха Настя

Характеристика Скоропадського була б зовсім неповна, коли б ми не спинилися трохи на його жінці Насті, що не раз була пружиною гетьманських учинків. Ми вже згадували, як народ схарактеризував її впливи на гетьманську владу, тут ми обмежимося коротким підкресленням, що була це жінка енергійної вдачі, вміла настояти на своєму, використовувала для себе кожную ситуацію та проявляла велику запопадливість до нагромадження маєтків, мабуть у цій формі віддаючи данину своєму семітичному походженню. Хитрими канцелярськими крутістьми відібрала вона в Апостолового зятя Андрія Горленка його маєтності, й назвавши Горленкові села присілками свого хутора, вчинила в них р. 1713 даровизну на Гамаліївський монастир, чужим коштом собі та гетьманові славу добродійців набуваючи⁵⁷⁸. Може ніщо так не характеризує Настине «любостяжання», як то, що по смерті Скоропадського вона не хотіла віддавати нікому гетьманських клейнодів, вважаючи їх своєю спадщиною, і прийшлося Полуботкові «совокупно зъ г. брегадиромъ и протчими малороссійской коллегии членами до паней гетмановой» на мешкання урядовим способом прийти й там «все гетманскіе такъ

⁵⁷⁷ А. Лаз. Опис. ст. Мал..., І, Пол. Старод., ст. 266.

⁵⁷⁸ А. Лаз. Люди ст. Мал..., Рус. Ар., 1875, II, ст. 225.

сего покойного гетмана, якъ и прежде сего бывшихъ, одобравши клейноти, числом 16, зложили въ особое хранилище за своими печатками, там же въ дому гетманскомъ, крепкую надъ тимъ утвердивши кустодію»⁵⁷⁹.

Гетьман, маючи постійно при боці своєму, або вірніше сказавши, сам перебуваючи при боці такої енергійної жінки, був зв'язаний її волею до такої міри, що всі його родинні обов'язки до своїх дітей від першого шлюбу, його кровні почування до братів мусіли деспотичній Настиній натурі підлягати. Кого родичі не робили кар'єри, бо всі милості йшли на лінію Марковичів, ті родичі не дуже збагачувались, бо ж маєтки призначалися для Марковичів, навіть такі борги, які й тоді, мабуть, вважались боргами честі, гетьман не вирівнював, бо цього не хотіла Настя. Коли на прохання Івана Скоропадського батуринський козак Козловський р. 1704 розшукав у Туреччині його брата Павла та своїм коштом викупив із тридцятилітньої неволі, то Скоропадський ані тоді, ані пізніше, вже гетьманом будучи, не повернув Козловському викупних грошей. Довго гетьман – скаржився потім Полуботкові Козловський – водив його обіцянками дати йому уряд сотництва, щоб він собі з того нажився, й може був би зрештою й дав йому таку посаду, «но въ томъ препятствіе чинила своему пану, пане гетмановая по якоїся завязтости»⁵⁸⁰.

5.17. Хід історії та Скоропадський

Коли в гетьмана не вистачало енергії побороти «препятствіе», що клала Настя, то де вже йому було братися за «препятствія», що клала перед ним історія. Історичні процеси можуть вводити в береги, нормувати, скеровувати, людей залізної волі, витривалої вдачі, тих, що далеко бачать, глибоко відчують, правильно думають і без вагання діють. Доля не обдарувала Скоропадського такими прикметами, й він пустився в море політичного життя напризволяще, аж поки зрештою його державний корабель не опинився в московській пристані, де його разом із капітаном взяло під свою команду чуже портове начальство.

⁵⁷⁹ А. Лаз. Отрив. изъ дней..., Чт. О. Н. Л., 1898, XII, отд. III, ст. 47.

⁵⁸⁰ А. Лаз. Люди..., Ист. Вест., 1880, авг., ст. 727.

Післямова

З почуттям задоволення оглядаю я зроблену роботу; знаю, що в ній, як у всякому людському ділі, найдуться свої хиби, проте відчуваю певну насолоду від проробленої праці, бо робив її сумлінно й у межах можливості старанно.

Шкодую, що не матиму змоги працювати далі над слідуючими частинами цієї теми.

Нехай п. п. рецензенти не візьмуть мені за зле численність цитат у цій роботі наведених. Я дав їх багато свідомо. Історик із ім'ям може обійтися без них; я ж, початкуючий повинен свої твердження відповідно обґрунтувати, підперти, ілюструвати. За винятком двох чи трьох випадків я не цитую літератури, але охоче подаю витяги джерельні, бо вони красномовні так формою, як змістом. Щоб відтворити картину минулого, я старався не тільки розказувати, як заставляти говорити.

Мені здавалося, що нудність стилю та тяжкість висловів не завжди є обов'язковою ознакою науковості, тому я дозволяв собі висловлюватись часом гостро в надії, що гострота та жвавість, якщо вони не викривляють історичної правди, вартості праці пошкодити не можуть.

Коли ж сам себе питаю, в чому ж вартість моєї праці, то бачу її в самостійному процесі шукання історичної правди. Про те ж, наскільки ця праця додержується наукової прецизності, подає ясну характеристику історичної дійсності та наскільки викінчено змальовує наше минуле, я сподіваюсь почути від п.п. Рецензентів.

4.XII.1929

Показчик імен:

А

Август Саксонський 60; 139;
166;
Адлерфельд Г. 66; 78; 80;
Александров П. 12;
Алмазов О. 54;
Андрієвський О. 30;
Антонович А. 139;
Апостол Д. 77; 82; 85; 125; 130;
135; 193;
Апостол П. 163;
Апраксін Ф. 83;

Б

Бантиш-Каменський Д. 71;
134; 135; 169;
Баранович Л. 114;
Барановський П. 43;
Безпалко О. 29; 54;
Бернар Г. 10;
Біднов В. 54; 58;
Білодубов С. 45;
Богацький Ю. 23; 26;
Бородович Р. 157;
Брезкун К. 14; 17;
Брюховецький І. 63; 67; 100;
104; 105; 147;
Булавин К. 151;
Бутович І. 86; 124; 139; 158;
188;
Бутурлін В. 99;

В

Вакуленко С. 182; 183; 184;
Велецький В. 121;
Величко І. 180;
Величко С. 82;
Вельямінов С. 173; 174;
Виговський Д. 100;
Виговський І. 96; 100;
Винниченко В. 39;

Вільчинська В. 7;
Вініус А. 117;
Вітковський І. 131;
Войнаровський А. 161; 166;
Волинець А. 14;

Г

Галаган Г. 82; 89; 90; 116; 123;
124; 126; 132; 182; 183; 184;
185;
Гамалія А. 91;
Гармашів В. 35; 55;
Гарячий П. 45;
Геезен (Гюйсен) Х. 62;
Герцик Г. 166; 168;
Глебов С. 157;
Голіков І. 157;
Голіцин Д. 61; 77; 89; 101; 115;
116; 117; 121; 129; 131; 194;
Головін Ф. 169;
Головкін Г. 61; 82; 88; 89; 94;
96; 97; 98; 100; 101; 102;
103; 104; 107; 108; 117; 118;
130; 131; 136; 138; 140; 141;
144; 148; 152; 188; 197;
Горбаченко С. 61;
Гордієнко К. 84; 85; 87; 89; 145;
Горленко Д. 59; 60; 132; 133;
134; 137; 139; 140;
Горленко А. 199;
Грабянка Г. 188;
Григоріїв Н. 8; 39;
Грушевський М. 39; 49; 63;
112; 129;
Гусак І. 61; 64;

Д

Денікін А. 25;
Джиджора І. 135;
Дмитрашко Р. 163;
Добрянський З. 16;

Долгорукий В. 72; 86; 91; 137;
138; 151; 161;
Дорошенко Д. 58;
Дорошенко П. 68; 71; 100;
Драгоманов М. 35; 48; 50;
Дяконов І. 112;

Ж

Жоравка Л. 87; 193;
Жорес Ж. 57;
Жураковський Л. 70; 71; 121;
146;
Жураковський Р. 84;

І

Ізмайлов А. 109; 110; 111; 117;
118;
Ізмайлов О. 105;
Ільїнський М. 23;
Іскра І. 86;
Іскра З. 192;

З

Забіла Д. 66; 76; 117; 130; 156;
Заліський І. 145;
Заруцький О. 76; 154;
Зеленський Д. 91; 130;

Є

Єргольський Г. 146; 147;

К

Кабачків І. 50;
Кандиба А. 115;
Кантакузин Ф. 156; 158;
Карл XII 59; 66; 77; 78; 79; 80;
82; 92; 109; 120; 137;
Катерина І 152; 172;
Катерина II 74;
Кзендзюк П. 17;
Кисельов С. 18;
Климачов Ю. 45;
Кикін О. 157;
Кіцеш О. 156; 168; 192;

Ключевський В. 92;
Кованько П. 145;
Кожуховський П. 91;
Колянківський П. 18;
Коркунов М. 112;
Корнілович З. 75;
Костомаров М. 63; 67; 85; 96;
131;
Кочубей В. Л. 72; 86; 179;
Кочубей В. В. 145; 146;
Крижаніч Ю. 63;
Кроковський І. 75; 155; 157;
Куриленко М. 23; 24; 26; 32;

Л

Лазаревський О. 91;
Лебідь-Юрчик Х. 6;
Лизогуб А. 86; 172; 178; 179;
180; 183;
Лизогуб С. 91;
Лизогуб Я. 153; 195;
Липинський В. 83; 112;
Лисоволик П. 16;
Лісовський Ф. 113; 136; 144;
145; 191;
Литвицький М. 5; 6; 28; 48; 55;
Лівицький А. 40; 41; 42; 43;
Ліберман М. 10;
Ліщинський С. 73; 82; 120; 123;
139;
Логвиненко І. 117;
Ломиковський І. 93; 130;
Лотоцький О. 10; 42;
Лоський Ф. 42;
Людовик XIV 123;
Людовик XV 168;
Ляхівка М. 156; 168;
Львов Г. 12;

М

Мазепа Іван 59; 61; 62; 64; 65;
66; 67; 69; 70; 71; 72; 73; 74;
75; 77; 78; 79; 80; 81; 82; 83;

84; 85; 86; 87; 88; 91; 92; 93;
94; 97; 100; 102; 104; 105;
107; 108; 114; 116; 118; 121;
132; 142; 144; 146; 149; 177;
185; 186;
Мазепа Ісаак 24;
Макіавеллі Н. 116;
Максимович Д. 87; 91;
Максимович І. 75; 113; 137;
139;
Максимович С. 130;
Маркович А. 69; 143; 144; 153;
154; 157; 167; 184; 199;
Маркович І. 87;
Мартинюк А. 8;
Матвеев А. 62; 128;
Масарик Т. 40; 51; 53;
Мацієвич К. 43; 54;
Меншіков О. 62; 65; 69; 74; 76;
78; 87; 88; 90; 93; 107; 123;
125; 138; 153; 161; 163; 164;
165; 168; 169; 172; 181; 187;
190; 198;
Методій (єпископ) 63;
Микола II 11;
Миколайчук І. 16;
Милорадович М. 143; 144; 153;
156; 188; 189; 190; 199;
Милорадович Г. 163; 191;
Мирович Ф. 130; 137;
Михайлів Г. 169;
Михальченко С. 16;
Мицюк О. 50;
Мілославський І. 74;
Мірний І. 51;
Многогрішний І. 71; 100; 101;
156;
Могилевський С. 29;
Морозовський О. 23;
Московець О. 16;
Мусін-Пушкін І. 162;
Мушенко І. 14;
Мякотін В. 111;

Н

Наріжний С. 5;
Нахимович Ф. 166; 167; 168;
Невінчаний В. 115;
Нечай І. 83;
Никанор (ієромонах) 72;
Ніс І. 69; 87;
Новицький Г. 131;
Нордберг Г. 92;
Няньчур Г. 24;

О

Овідій П. 75;
Оврамович М. 133;
Огієнко І. 25; 54;
Огородник Я. 5; 6; 7; 8; 9; 10;
11; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19;
20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27;
28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35;
36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43;
44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51;
52; 53; 54; 55; 56;
Огородніков А. 6;
Огородник О. 33; 34; 55;
Одорський Г. 131;
Олексій (царевич) 153; 154;
157; 158; 159;
Олсуфєв З. 74;
Орлик Г. 168;
Орлик П. 60; 62; 83; 106; 109;
117; 118; 120; 121; 122; 123;
124; 126; 127; 128; 129; 130;
133; 137; 139; 167; 168; 169;
171; 175;
Осовський О. 21;

П

Павловський О. 14; 17;
Палій С. 85; 116;
Петлюра С. 20; 23; 24; 26; 27;
28; 29; 31; 39; 53; 54;
Петрик (Іваненко) 64;
Петро І 60; 61; 62; 65; 69; 70;

- 71; 72; 73; 74; 76; 77; 78; 82;
83; 88; 89; 90; 91; 92; 94; 102;
103; 106; 110; 111; 113; 121;
122; 123; 125; 126; 127; 129;
137; 140; 141; 149; 150; 151;
152; 154; 155; 157; 158; 159;
161; 162; 164; 165; 166; 167;
171; 172; 173; 174; 189; 194;
Петро II 153;
Петрушевич Є. 39;
Пирятинський І. 195;
Пілсудський Ю. 42
Покотило Я. 91;
Полуботок П. 71; 87; 130; 153;
155; 167; 175; 194; 199;
Понятовський С. 137;
Попов О. 112;
Порубіновський М. 7; 9;
Прокопович Ф. 113; 114; 115;
Протасєв Ф. 117; 135; 140;
141; 144; 145; 148; 162; 169;
Прохода В. 45; 47; 48;
Приходько В. 5; 8; 15; 18; 19;
23; 24; 26; 29; 37; 43; 53; 54;
Пугачов О. 21;
Пшеничний І. 16; 17;
- Р**
- Разін С. 21;
Река М. 23; 26;
Рекрут В. 5; 6; 56;
Ренне К. 60;
Рігельман О. 72; 74; 80;
Рогачевський І. 131;
Ромодановський Г. 101;
Родостанов М. 72;
Родзянко М. 11;
Рославець П. 97;
Рощахівський З. 170;
Руданський С. 26;
- С**
- Савич І. 84; 153; 170; 172;
Савич В. 183;
Савостьянов О. 12;
Самойлович І. 67; 71; 97; 100;
108;
Самойлович М. 139;
Саморуха П. 17;
Себастіановіч А. 182; 183;
Сигурський Б. 10;
Ситинський О. 170;
Сімович В. 35;
Сіноков І. 17;
Славінський М. 43;
Слабченко М. 66;
Смаль-Стоцький Р. 41;
Сковорода Г. 49; 52;
Скорняков-Пісарєв Г. 166;
Скоропадська Н. 152; 172; 183;
198; 199; 200;
Скоропадський І. 49; 50; 56;
57; 59; 65; 66; 67; 68; 71; 72;
73; 76; 77; 78; 79; 80; 81; 82;
84; 85; 86; 87; 88; 90; 91; 92;
93; 94; 95; 97; 98; 100; 101;
102; 103; 104; 105; 107; 108;
109; 110; 111; 114; 115; 116;
117; 118; 121; 122; 123; 125;
126; 127; 128; 129; 130; 131;
132; 133; 134; 135; 136; 137;
138; 140; 141; 142; 143; 144;
146; 148; 150; 151; 153; 154;
156; 157; 158; 159; 162; 163;
164; 165; 166; 167; 169; 170;
172; 173; 175; 176; 177; 178;
181; 182; 185; 186; 187; 191;
192; 193; 194; 196; 197; 198;
199; 200;
Скоропадський П. 17; 18; 19;
39;
Сокирко О. 20; 21;
Соколовський А. 198;
Соловійов В. 60; 62; 63;
Солуха К. 8;

Сорочинський А. 16;
Сорочинський П. 85;
Софія (царівна) 74;
Сочинський В. 8;
Ставицький І. 156;
Стаднікова З. 10;
Степанчук Ю. 5; 56;
Степура Г. 40;
Стрешньов Т. 162;
Спіноза Б. 49; 52;
Сулима І. 167;
Сумнівнич П. 42;

Т

Танєєв П. 156;
Танський В. 123; 124; 163;
Танцюра Я. 45;
Тарасовський Я. 21;
Тимошенко С. 29; 43;
Толстой А. 67; 72; 139;
Толстой П. 153; 157; 159; 162;
163; 169; 172;
Томара С. 71;
Тотоміянець В. 50;
Требинський С. 155; 190; 195;
Трепак М. 43;
Триліковський В. 7;
Трубецькой А. 96; 100;
Туган-Барановський М. 50;
Туранський О. 143;
Тяпкін В. 68;

Ф

Феденко П. 50; 51; 55; 58;
Флеров І. 49;
Фріксель А. 80;
Фурман Л. 6;

Х

Хмельницький Б. 62; 64; 69;
94; 95; 97; 99; 103; 105; 112;
171; 173;

Хмельницький Ю. 100;
Христофорович І. 163;

Ч

Чарний І. 87;
Чарниш І. 143; 144; 156; 170;
181; 192; 193; 197;
Чекатунов І. 101;
Черкуненко М. 182;
Чернявський А. 54;
Черняк І. 85; 145; 153; 183;
Чечель Д. 74;
Чичерін Г. 32;
Чижевський Д. 51; 52;
Чуйкевич В. 91; 132; 191;
Чупров А. 50;

Ш

Шамлицький С. 68;
Шаповал М. 39;
Шафіров П. 93; 117; 127; 128;
130; 137; 139; 159; 197; 198;
Швець Ф. 6;
Шепель Я. 31;
Шереметьєв Б. 67; 82; 100;
103; 130; 134; 140; 159; 198;
Шероцький К. 10;
Шидловський Ф. 187;
Шпак Г. 10;

Щ

Щербатов М. 113;

Ю

Юркевич П. 8;

Я

Яворський С. 75; 161;
Яковлев П. 89;
Яковлів А. 43;
Яновський Т. 161;
Яценко П. 72;

Зміст

Рекрут Валерій, Степанчук Юрій.

ЯКІВ ОГОРОДНИК – ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ, ІСТОРИК, ПАТРІОТ УКРАЇНИ	5
--	----------

1. Народження, навчання та початок трудової діяльності	6
2. Участь у становленні державних органів влади УНР.....	11
3. Громадсько-політична та наукова діяльність в еміграції.....	29

Огородник Яків.

Гетьманування Івана Скоропадського. Передмова.....	57
---	-----------

РОЗДІЛ І.....	59
----------------------	-----------

1. 1. Політична ситуація в Україні перед вступом Скоропадського на гетьманство	59
1.2. Москва й городове козацтво.....	60
1.3. Московські утиски Запорозької Січі.....	60
1.4. Становище посполитих	60
1.5. Відношення до Москви міщан	61
1.6. Москалі й українське духовенство	61
1.7. Московська агресивність відносно України	61
1.8. Чому акція Мазепи не викликала широкого відгуку в народних масах України. Погляд Соловйова	62
1.9. Погляд Костомарова.....	63
1.10. Погляд Грушевського.....	63
1.11. Спроби пояснення на основі процесу внутрішньої динаміки тодішнього суспільства. Становище козацтва.....	64
1.12. Положення селянства	64
1.13. Скоропадський та мазепинство	66
1.14. Директива Мазепи й директива Скоропадського.....	67
1.15. Поступовання Скоропадського оприділяли не лише його індивідуальні властивості чи близькі обставини, а й атмосфера суспільного життя	68
1.16. Збройний удар мазепинству з боку Меншикова	69
1.17. Царська агітація проти Мазепи й мазепинства.....	69
1.18. Близьчі наслідки московських заходів до ліквідації мазепинства	70
1.19. «Вибір» Скоропадського на гетьманство	71
1.20. Імовірні мотиви «вибору» – призначення.....	72
1.21. «Вибір» Скоропадського роздвоює народ.....	73

1.22. Провокаційна грамота Петра І.....	73
1.23. Комбінована метода боротьби Петра з мазепинством	74
1.24. Цар мобілізує духовенство проти Мазепи та мазепинства	74
1.25. Пасквілі на Мазепу.....	75
1.26. Нагороди пасквілянтам	75
1.27. Тяжка для Скоропадського моральна атмосфера.....	76
1.28. Непевність Скоропадського на гетьманському становищі	77
1.29. Скоропадський виходить із пасивності й випускає полемічний універсал проти Мазепи	77
1.30. Батуринська різня в освітленню Скоропадського.....	80
1.31. Степінь правдомовності універсалу Скоропадського	80
1.32. Скоропадський загрожує непокірним повторенням батуринської різанини	81
1.33. Москва не спинила старань Скоропадського	82
1.34. Москва хоче перетягнути на свій бік Запоріжжя	83
1.35. Поради Скоропадського, як це зробити	84
1.36. Домагання січовиків.....	84
1.37. Провокаційний план Скоропадського.....	84
1.38. Січ стає по стороні Мазепи.....	85
1.39. Відгомін позиції січовиків у Гетьманщині.....	85
1.40. Скоропадський роздає маєтності та посади	86
1.41. Цар нагороджує йому вірних.....	87
1.42. Паралель з діяльності Мазепи і Скоропадського	87
1.43. На Україні розпоряджається Москва.....	88
1.44. Розгром київської академії	89
1.45. Зруйнування Січі	89
1.46. Московські звірства	90
1.47. Участь у них Скоропадського	90
1.48. Руїна Січі вносить зневіру в ряди мазепинців	91
1.49. Участь Скоропадського у військових операціях.....	91
1.50. Бойова нагорода Скоропадському.....	91
1.51. Смертні кари над полоненими мазепинцями	92
1.52. Мазепа емігрує з України, Скоропадський бенкетує з приводу полтавського бою	92
1.53. Скоропадський роздає москалям маєтності в Україні	93
1.54. Скоропадський один гетьман в Україні.....	93
РОЗДІЛ II	94
2.1. Решетилівські пункти	94
Пункт І	94

Пункт II	95
Пункт III	96
Пункт IV	96
Пункт V	98
Пункт VI	102
Пункт VIII	103
Пункт IX	104
Пункт X	104
Пункт XI	105
Пункт XII	107
Пункт XIII	107
Пункт XIV	108
2.2. Загальний огляд Решетилівських пунктів	108
2.3. Інструкції Ізмайлову	109
а) Явна	110
б) Таємна	111
2.4. Наша державність на основі «пунктів та інструкцій»	111
РОЗДІЛ III	113
3.1. Ідейне ліквідаторство нашої окремішності	113
3.2. Нагороди «ідеологам» злиття	113
3.3. Проповідь Прокоповича	113
3.4. Настрої в Україні	115
3.5. Недовіра Голіцина до Скоропадського	115
3.6. Голіцинська програма як володіти Україною	116
3.7. Доноси на Скоропадського	117
3.8. Москва зміцнює нагляд за гетьманом	117
3.9. Діяльність мазепинської еміграції	118
3.10. Орликовська конституція	118
3.11. Дипломатична акція еміграції	120
3.12. Ідейний підклад діяльності мазепинців	120
3.13. Державна діяльність Скоропадського	121
3.14. Царські заходи в Україні проти впливів еміграції	122
3.15. Орликова диверсія р. 1710	122
3.16. Лист Орлика до Скоропадського	123
3.17. Москва бере заложниками родини Скоропадського та старшин	124
3.18. Крах Орликової диверсії завдяки його союзникам	124
3.19. Москва руйнує правобічну Україну	125
3.20. Репресії на Слобожанщині	125
3.21. Прутський похід	125
3.22. Скоропадський з москалями руйнує нову Січ	125
3.23. Українська справа у Прутському договорі	126

3.24. Цар не додержує Прутської умови	127
3.25. Україна об'єкт торгу воюючих держав	127
3.26. Орликів маніфест не може направити його акції.....	128
3.27. Скоропадський та згони населення з правого на лівий бік України	128
3.28. Ліквідація мазепинців у Гетьманщині	130
3.29. «Зміновіховство» в мазепинській еміграції.....	132
3.30. Скоропадський заводить «сустентації».....	134
3.31. Недовіра Москви до гетьмана продовжується	135
3.32. Доноси.....	135
3.33. Дальші невдачі еміграції та продовження її розкладу	137
3.34. Україна в московських лабетах	138
РОЗДІЛ IV	139
4.1. Загальна ситуація в Україні 1714 р.....	139
4.2. Поворот Горленка з Туреччини.....	139
4.3. Утиски старшини над посполитими	140
4.4. Петрова грамота про непорядки в Україні	141
4.5. Як цю грамоту прийняло населення.....	141
4.6. Що думали в Україні про Скоропадського	142
4.7. Москва зручно підкопує гетьманську владу	143
4.8. Однодушність полтавців дає одсіч московському втручанню.....	145
4.9. Дальші втручання Москви у внутрішні справи Гетьманщини	146
4.10. Початок робіт на лінії та каналах.....	149
4.11. Скоропадський просить полегшення від консистентів	150
4.12. Царська відповідь.....	150
4.13. Цар наказує віддати гетьманівну заміж за москаля.....	151
4.14. Гетьманиха випрошує маєтності	152
4.15. Гетьман у Москві р. 1718	153
4.16. Скоропадський у Петербурзі	154
4.17. Провокаційні чутки в Україні	155
4.18. Становище Скоропадського у столиці.....	156
4.19. Гетьман висилає слідчого з приводу провокацій.....	157
4.20. Скоропадський та суд над царевичем Олексієм.....	158
4.21. Шлюб гетьманівни з Толстим	159
4.22. Москва засягає до народних звичаїв	159
4.23. Кілька рисок до Петрової моралі	161
4.24. Скоропадський проти Протасьєва.....	162
4.25. Приїзд Меншікова в Україну р. 1719.....	163

4.26. Гадяцька нарада.....	164
4.27. Меншіков «впорядковує» свої маєтності в Україні.....	165
4.28. «Описныя слободы».....	165
4.29. Оживлення мазепинської еміграції	166
4.30. Петрова контракція	166
4.31. Заходи еміграції безуспішні.....	168
4.32. Указ про генеральну військову канцелярію	168
4.33. Реляція Протасьєва	169
4.34. Переклад наших правних книг.....	169
4.35. Указ про генеральну судову канцелярію	170
4.36. Значення цих двох указів для України	170
4.37. Ніштадський мир.....	171
4.38. Скоропадський у Москві.....	172
4.39. Указ про Вельямінівську колегію.....	173
4.40. «Доношеніє» гетьмана.....	173
4.41. Україна в завідуванні Сенату	173
4.42. Інструкція Вельямінову.....	174
4.43. Як Україна прийняла ці переміни	175
РОЗДІЛ V	176
5.1. Внутрішні причини занепаду нашої державності за Скоропадського	176
5.2. Положення козацтва	177
5.3. Диференціація козачого стану	177
5.4. Процес росту економічної сили старшинства	178
5.5. Доля рядового козацтва.....	180
5.6. Дрібна старшина.....	182
5.7. Риска з гетьманування гетьманихи	183
5.8. Інші шляхи розкозачування козаків	183
5.9. Історична конечність занепаду козачого стану	185
5.10. Скоропадський та процес розпаду козацтва	186
5.11. Зайди прискорюють розклад нашої держави.....	187
5.12. Падіння престижу гетьманської влади.....	191
5.13. Становище суду	192
5.14. Затемнення ідеалу нашої окремішності	195
5.15. Особа Скоропадського	196
5.16. Гетьманиха Настя	199
5.17. Хід історії та Скоропадський.....	200
Післямова.....	201
Показчик імен.....	202

Яків Огородник

Гетьманування Івана Скоропадського

Технічний редактор

І. Схабовська

***Книгу видруковано за кошти упорядників видання –
Валерія Рекрута і Юрія Степанчука***

Видавець

ТОВ «Меркьюрі-Поділля»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4136 від 11.08.2011

Підписано до друку 21.04.2023 р.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria.
Друк офсетний. Ум.-друк.арк. – 6,65.
Наклад 200 прим. Зам. 24.
Друк ПП Балюк І.Б.
м. Вінниця, вул. Р. Скалецького, 15
Тел./факс: (0432) 52-08-02
E-mail: balyk2@ukr.net